

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३०२

Title गुण किरणवली

Author उदयनाचार्यः

Extent १९ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

गुणकिरणवली

१३०२

ओं॥ तुष्टेर्मेच यतो व हान तुष्टेर्वधुतः पुनः॥ कारागारमिदं वि श्रंयस्य नो मित सी श्वरं ॥१॥ साधर्म्यवै ध
 र्म्याभ्यां निरूपितानि इव्याणि संप्रति ताभ्यामेव गुणान् निरूपयति रूपहीनामिति ॥ गुणशब्देना प्रधानम
 पुच्यते । यथा वयमिह गुणीभूता इति । न चा प्रधानमात्रस्य गुणत्वसामान्येन योग इत्याकांशमपनेतु
 मुक्तं रूपहीनामिति । तथापि कियतामत मुक्तं सर्वेषामिति ॥ गुणत्वं नाम सामान्यविक्रेशः तेनाभिमत
 तः संबधः समवायलक्षणस्तेन गुण इतरेभ्योभिद्यते गुण इति वाच्यवत्तत्त्वः ॥ गुणत्वाभि संब
 धात् ॥ यस्मिन् न तथा नास्ते गुणत्वाभि संबधः यथा इव्यादिरितिलक्षणमुक्तं वेदितव्यं ॥ गुणत्वम
 सिद्धं नोत्वादिवदप्रतीतेः ॥ अथ वस्य प्रकाभावाच्च । तथाहि । सामान्यवामागुणे गुण इति गुण व्यावृत्तिरि
 तरेतराग्रयप्रसंग इच्छिता ॥ गुणरहितत्वे तत्किं द्विस्तत्किं द्वौ च तद्विहितत्वमिदिरिति ॥ सामान्यवानरस्य

रीरहितोद्वाश्रितो गुणः ॥ सामान्यवाक्कार्यनाश्रयो गुण इति चातिव्यापकं ॥ कर्मण्यपि गतत्वात् ॥ कर्मण्यप्येव
सतीति तु प्रक्रिया मात्रं ॥ अनपेक्षितव्यावृत्तेरिति प्रसंज्ञकत्वात् ॥ रूपान्तरे सामान्यत्वे इत्योदरपि सुवचत्वात् ॥
किमत्र व्यवस्थापकेन ॥ २२ तत्तत्त्वमिव गुणत्वमुपदेशापेक्षेण बह्वर्थादिना प्रत्यक्षत एव प्रतीयत
इति तु स्वशिष्यव्यामोहनं निमित्तमंतरेणोपदेशस्यागममात्रत्वात् ॥ तस्माद्दूरं भूषणः कर्मणि
एव सल्लुहणो गदिति ॥ न ॥ कर्मण्यश्रुत्वा त्मकतया प्रतीयमानस्य तावद्भूषादिव्यावृत्तमुत्तेपण
धनुर्वत्तमेकजातीयत्वमनुभवसिद्धं ॥ परस्परविरोधसंयोगविभागलक्षणकार्योत्पादकत्वं च तस्य
व्यवस्थापकं मप्यनुभवसिद्धमेव ॥ तद्विपरीतं चकार्यं रूपानीना चतुर्विंशते रूपलभ्यते ॥ ततस्तेः क
र्मविपरीतजातीयैर्भित्तव्यं न ह्येकजातीयत्वे कार्यनियम उपपद्यते ॥ न च कर्मते नैतद्भविष्यतीति
वीच्यं ॥ अकर्मतया इव स्यात्पुनरुक्तकार्यकारित्वप्रसंगतः ॥ तथा च रूपादिवत्तैकं इव संयोग

विभागवारभेदे ॥ तस्माद्यथाविरुद्धकार्यकारित्वाविशेषेपिसापेक्षत्वात् न प्रेक्षितत्वाभ्यां द्वयकर्मणोर्विज्ञातीयत्वं ॥
 तथा सामान्यवत्त्वकार्येनाश्रयत्वाद्यविशेषपि विरुद्धाविरुद्धकार्येभ्यां गुणकर्मणोरपि विज्ञातीयत्वमि-
 त्यवदातं सोऽयं संयोगविभागयोरेकचैतद्वैक्यं कर्म तस्य सम्यक् सार्थः ॥ इत्याश्रितत्वमिति ॥
 अनाश्रितत्वं नित्यत्वं चान्यत्रापि विद्वेभ्य इति वदताऽप्यीदं अश्रितत्वा नित्यत्वं चान्यत्र नित्यत्वं
 वेभ्य इत्युक्तं ॥ नित्य इव वृत्तयोऽप्याविशेषा इति चेत् ॥ वक्ष्यते च ॥ अर्ह इव वृत्तित्वमिति च कर्म सुवक्ष्य-
 ते ॥ सामान्यमपि सामान्यरूपेण पदार्थत्रयवृत्तिसमवायत्वं वृत्तिरेव ॥ गुणः क्लृप्तगुणरूपेण सर्वत्र इव एव
 वर्तते ॥ न न वर्तते ॥ एव ॥ समवायवत् ॥ न न वर्तते ॥ इव ॥ न न वर्तते ॥ इव ॥ विशेषवत् ॥ कर्म वच्च ॥ ना-
 व्यपि वर्तते सामान्यवदिति ॥ तदेतदेष्टा इत्याश्रितत्वमित्यस्यार्थः ॥ तदेतत्तद्व्युत्पत्तयवृत्तिसिद्धिः ॥ न हित-
 स्मिन्मतिगुणत्वमिदं संबन्धो भवितुमर्हति ॥ जाति संकरसंज्ञात् ॥ नाप्यप्रव्याप्या इत्याश्रितत्वम् ॥ एकजात्युप-

न ह्यभावादिस्वामिप्रायवानाह निःक्रियत्वमगुणवत्त्वं वेति वलनात्मिकायां क्रियायाः निष्क्रोतानिः क्रियायेरुपा-
 दयस्तेषां भावस्तत्वे मूर्तिविः हेतोर्न वसेयः क्रियायास्तदनुविधापित्वा तन्मूर्त्यभावश्चरुयादीनां समानदेशत्वाद्
 ध्यवसेयः मूर्तत्वसमानदेशत्वयोः सहजविरोधात् गुणायेषु वर्तते ते गुणा वेतो न गुणा वेतोऽगुणा वेतः तेषां भाव-
 स्तत्वे समानजातीयगुणाभावे स्तावद्वनवस्थाप्रसंगात् रूपादौ सादिवेगोर्तसम्भावेषु मूर्तत्वप्रसंगात् बुद्ध्या-
 दीनां नुप्रतिसंधात् गुणत्वव्यवस्थितेऽप्रसक्तिरेव शब्दस्य न भोति यमात् गुणेषु गुणयोगित्वे च समवायिका-
 रात्त्वप्रसक्तौ द्वयत्वापत्तेर्गुणत्वव्याधात् एवरूपावपवीचरूपे धेववर्तते इति निघटादेर्निरूप्यत्वप्रस-

ग दसादिसर्वोनेगुणास्त्वनिःक्रियत्वेवस्सादृपोगच्छेतिचनुर्विशतिगुणाः महान्शष्टदसादृपोव्यवहारास्तद्दे
कार्यसमवायादिनासाधर्म्येणगोणाः समर्थनीयाः चकारत्समवापिकाणाताविहः पदादिगुणकर्मणो
गुणोषुनस्तत्तद्दृष्टव्यस्यकाकथानहिनिर्गुणोद्व्यमाश्रयतेकारणगुणोवेतत्रापिनिर्गुणात्वप्रसेगा
नचनिर्गुणोद्व्योकिंचित्समाराप्तिसेव्रतिगुणानामेवात्पोत्यस्यवैधर्म्यमाहः रूपेतिस्तेमूर्तिनव्य
मिचरितोसर्थः विगः सेस्कारविशेष उपलक्षणमेतत्स्थितस्यापकोदृष्टव्यः द्वात्पादिसतेमूर्तिविरोधिन
इत्यर्थः भावनासेस्कारविशेष ० सेत्येतिद्व्यमात्रस्याप्यव्यापकभूता इत्यर्थेसेयोगेतिस्कासेयोगव्यक्ति

द्वयोर्द्वयव्यक्तो वर्तते स या विभागदित्वादिष्टयक्तयक्तपरत्वेकाः आदिग्रहणान्नित्वत्रिष्टयक्तादृपः ॥ अ
 नेकशषस्यैकपुंदासवृत्तित्वात्तद्विनिवतः पवादिद्वयव्यक्तिषु वर्तते तदस्यैः शेषास्त्वितिः रूपसंगंधस्पर्शैक
 त्वैकयपुक्तपरिमाणापरत्वापरत्वगुरुत्वद्वयत्वस्ते ह संस्कारबुद्ध्यादिशेषा एके कस्यामेव व्यक्तौ वर्तते तदस्यैः ता ३
 ये रूपेति विशेषाएव वैशेषिके तस्मै गुराः स्वाश्रयव्यवच्छेदोचितावांतरसामान्यविशेषवत इत्यर्थः ॥ नैमि
 त्तिकं इव त्वं प्रथिवितेजसो सामान्यगुरा इत्यत उक्तं सोऽसिद्धिकेति तथा हि रूपं भास्वरत्वादिना रसो मधुत्वा
 दिना गंधो गंधत्वेनैव स्पर्शोऽस्त्वत्वादिना स्नेहः स्नेहत्वेनैव पथोऽक्तं इव त्वं ता इत्येता बुद्ध्यादयो बुद्धित्वादिना स्वा
 श्रयमितोऽभ्यो व्यवच्छिंष्टंति संख्याति अत्र वेगोति भावनानि रित्तसंस्कारो यस्य स ह्यरातेन स्थितिस्थापकोऽपि

धर्माधर्मभावना ३

वा

४

ति २२

५

त्यतेसामान्यसाधर्म्येन दूपागुणानस्वाश्रयव्यवच्छेदाय प्रभवतीत्यर्थः। शब्देति वा स्येन वसुधादिनैकैकेनैवेन्द्रियेणागृहीतं पोषादस्य
र्थः। सत्त्वेति वा स्येत्यनुवर्तते सत्त्वाद्यो वेगांताः च ह्यस्य शेषेन ग्रहाणोपादयः बुद्धीति बुद्ध्यादुपपत्तेनाः अतः कारण
नैव गृहीतं पोषादस्यर्थः। गुरुत्वेति येन सत्त्वतां द्रियाः भावनोति वेगमात्रव्यवच्छेदाय तेन स्थितिस्थापकोपि गृह्यते हे रि
यमतीत्यवर्तते तदसत्तां द्रियानं केनचिद्दिन्द्रियेणागृह्यत इत्यर्थः। हिशब्दस्यार्थः। त्वार्थः। अपाकजेतिः स्वाश्रयस्य पत्न
मवायिकाशान्तस्य पेक्षजातोपागुणास्तत्पूर्वकाः तथा हि तं स्वादिरूपादिभिः परादिरूपादयश्चाभ्यन्ते वेगेन स्थितस्या
यकोष्पपलक्षणीयः। पार्थिवपरमाणुरस्यादो नैमित्तिके च द्रवत्वं नैवमिदमप्यपकत्वमाशेषाह। अयाकजेति द्रव
त्वेन त्राप्यपाकजेत्यनुषेजतोपकारणोत्पिद्यस्यानेतरमात्रपदमध्याहार्यः। अन्यथा संयोगविभागावपि क्वचिदेवमिस
ति व्याप्तिस्मात्तदेषैवेतत्संभाव्यत इत्यप्युपगमव्यवच्छेदेनैतत्साधर्म्येनैतत्कापि कर्मजत्वेपि वेगस्य न दोषः बुद्धीति बुद्ध्या

राम

द्या ३ को

यः शब्दोक्ताः अकारणगुणपूर्वकाः एतेषामाश्रयस्य नित्यतया कारणानि भावन्ति भावः एते अकारणगुणपूर्वका एवे
त्यर्थः । तथा वसेयोगविभागनैमित्तिक इव तैः कारणगुणपूर्वकैः पिनातिव्याप्तिः न त्वेवं जातीया अकारणगुणपूर्व
का एव क्वचित् कारणगुणपूर्वकानामपि दर्शनादिति बुद्ध्या ह्यः या काजोताः संयोगजाः संयोगासमवायिका ए
का इत्यर्थः । बुद्ध्या ह्यो भावतोताः आत्ममनः संयोगजाः संयोगासमवायिका एका इत्यर्थः शब्दशब्देन शब्दविशेषा
द्यः स च मेर्णाकोशसंयोगजन्यः तत्तुपलक्षणो द्व्योत्तरापरपिसमानसंख्यायोर्योः वयवेराः चानि सातिशय
परिमाणानि ग्राह्यणि तत्परिमाणोश्च पात्यसेयोत्तुजं उत्तु संयोगस्तत्तुत्तुर्मा इति संयोगात्पर्युपादिसंयोगः नैमित्तिक
क इव त्वमग्निसंयोगात्पर्युपात्तुर्मा इति संयोगात्पर्युपादिसंयोगादिति संयोगवि
ले ३ ७२

भागवेगाः कर्मजां रूतिसंयोगविशेषविभागाविशेषवेगविशेषा इत्यर्थः । तत्र संयोगविभागावाधौ वेगोऽवेगावद्वगणारेव वत्
 मानं रूतिशब्दोत्र विभागौ विभागजौ विति शब्दशब्दः शब्दविशेषवत्तेतोपरत्वेति बुध्यते साः अपेक्षावद्विजत्या इत्यर्थः
 आदिग्रहणान्नित्वत्रिष्टयश्चादयो ग्राह्याः तादृतेते द्विपरितारस्योत्तराह्येति रूपादयः स्नेहांताः समानजात्या रंभका
 इति इह रंभकत्वमसमवापिका रणात्वेपदिविवक्षितं अनुसंधेपादानमनुपपन्नं तस्य स्पृशं विजानीया समवापि
 कारणं अथ कारणत्वमात्रमात्रं न त्वेति होपादानमनुपपन्नं सह विजातीयस्यापि संग्रहस्य कारणमिति वक्ष्यते तत्क
 थमेतत्तदस्यमेतत्कारणत्वमात्रे विवक्षितं तद्वपस्यापि वर्जनं असमवापिका रणात्वे विवक्षितं द्वयस्याप्यवर्जनं । समा
 ना एकाजातिर्येषां ते समानजातयः तद्द्वारंभकाः रूपसंगंधस्पर्शशष्परिमाणौ कलैकपृथक् स्नेहा असमवापिका

मु. कि.

६ पा३

६

संस्काराक्रिया मृती १

इति विज्ञातीयवर्गः सजातीयाः प्रसिद्धाः बुद्धिमुखदुःखेष्टाद्वेषभावनाशृष्टाः स्वाश्रयसमवेतारंभकाः पञ्चपितृ
द्विर्द्वितीयादिकमन्यत्रांभतइत्फभयत्रांभकेषुपठितुमुचितातथापि स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणोच्चितिद्रष्टव्यमित्यदा
यः रूपरसगंधस्पर्शपरिमाणालेहप्रयत्नापरत्रांभकाइतिश्रवयरूपादयः स्नेहांताः श्रवणविनिर्मुखादिकमारंभ
तेप्रयत्नआत्मनिर्ज्ञमानं शरीरे चेषायद्यपि स्नेहः संग्रहं स्वाश्रयेष्वाभमाणः प्रयत्नश्च निषिद्धविहितप्रवृत्तिरु
पः स्वाश्रयेधर्माधर्मावुत्पादयन्संयोगादिषुपठितुमुचितं तथापि परिमाणं तां परत्रैव स्नेहांतां सजाती
यंपरत्रैव प्रयत्नात्ता एकोनितमन्यत्रैव प्रयत्नशब्देन वात्र प्रयत्नविशेषो विहितनिषिद्धविषयो ग्राह्य इत्यदोषः संयो
गेति संयोगोद्वयं स्वाश्रये भेरीदंडादिसंयोगो न भसि शब्दं वंशदलयोर्विभागो विभागो स्वाश्रये शब्दमन्यत्र संख्याका
रागगताकार्ये सत्त्वापरिमाणं च ॥ स्वाश्रये द्वितीयादिकं ॥ एक एव तं स्वाश्रये द्वितीयं क्लादि ॥ अर्थत्रैवैव क्लमेव ॥

निषिद्धः

राम०

६

संदनं १

एकग्रहादिपृथक्कादीनामकारणतत्प्राप्तिपादनार्थं ॥ गुरुत्वं स्वाश्रये पतनमस्यत्र गुरुत्वमेवाऽवत्वं स्वाश्रये सुद-
नु ॥ अन्यत्र द्रवत्वमेवावेगं स्वाश्रये गमने ॥ अन्यत्र वेगवद्वयव्याख्ये द्रव्ये वेगमेवावेगशब्देनात्र स्थितिस्थापकोपि-
ग्राह्यः ॥ धर्मश्च स्वाश्रये सुखमव्यवृत्तलनादौ क्रियां ॥ अधर्मः स्वाश्रये दुःखमव्यवृत्तपवनादौ किमपि तिसामान्यत-
श्चात्र त्रेहः प्रयत्नश्च विहितनिषिद्धगोचरउपादेयः संयोगविशेषेण संग्रहेण त्रेहकार्येण कारणस्य त्रेहस्य धर्मो ध-
र्माभ्यां च कार्याभ्यां विहितनिषिद्धगोचरस्य प्रयत्नस्य कारणस्योपलक्षणादिति गुरुत्वेति ॥ गुरुत्वात्पतने द्रवत्वात्
संदनं वेगाभ्रमणं प्रयत्नात् चेशधर्मो धर्माभ्यां भूकंपादिसंयोगविशेषात्त्रेहनामिद्व्यतलक्षणादिद्यादिकर्म-
त्रापि वेगेऽप्युपलक्षणां स्थितिस्थापकोपि ग्राह्यः रूपेति रूपादिशब्दोक्तानां मसमवायित्वं समवायिकारणत्वे तस्य
क्षणाग्रेव स्यते साधारणं चैतत्तेनोपलक्ष्य शस्यपाकजैपतिनिमित्तत्वमप्यनितितद्यवच्छेदार्थमुक्तमनुष्ठेति य-

त्येति १

७
७

द्यपि हूपादीनां धर्माकृत्यौ निमित्तत्वमप्यस्ति अरुणे वेत्यादिचेतं व्यागमिलभेतेत्यादिदर्शनात् तथापि बुद्धिनिमि
 त्तत्ववत् द्रव्यादि साधारणत्वात् तस्य तदतिरिक्तं प्रतिनिमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यं यद्यपि च। सस्युज्जोवनपुष्टिवलाणामेषु नि
 मित्तत्वमनुपदमेव स्वतितथापि विशेषतः शास्त्रेकसमक्षिगम्यत्वाददृष्टनिमित्तत्वं वेदुपेक्ष्य तदितरप्रमाणग
 म्येति निमित्तत्वमिह व्यवच्छेद्यं यद्यपि च स्पर्शवेगावपेक्ष्य क्रियाभिधत्तमुत्पादयंतीति स्पर्शस्याभिधत्तमिति निमित्तत्वम
 प्यस्ति शीतं त्वेह स्पसंयहेतयाप्येकाश्रितकार्यायेत्तयेतदृष्टमिति दोषः बुद्धीति बुद्ध्यादीनां भावनां तानां निमि
 त्तत्वं निमित्तकारणत्वमेव यथाप्रत्यासत्त्यविशेषेपिनैसापसंवायिकारणत्वं तथा वस्यते संयोगादीनां वेगां ताना
 मभयथाकारणत्वं असमवायिन्यानिमित्तत्वाच्च तथा हि नेरेदजदिसंयोगः शब्दे निमित्तं भेदाकाशसंयोगोऽ
 समवायिकारणत्वं शब्दविभागो निमित्तं वंशदलाकाशविभागो समवायिकारणत्वं शब्दस्य उष्णस्पर्शश्च पाकजे नि
 मित्तं उष्णः स्पर्शः समवायिकारणत्वं गुरुत्वमभिधातादिक्रियायां निमित्तं पतनगुरुत्वयो रसमवायिद्रवत्वं संप्रहादौ नि

तत्र

मद

राम०

७

३९ लं

४ इति

मिन्नं स्वत्वस्योदनयोः समवायिविगोवेगगगनयोः समवायी अभिधाते निमित्तमिति पात्वादीनामकारणात्वं न निमि
तत्वं न अप्यसमवायित्वमित्यर्थः ४ आदिग्रहणो नैव वित्तविए क्तादीनां ग्रहणो संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वप्रवप्रसहाणां यु
गपदुपलंभं माताकमेतत्तर्धर्माधर्मभावनानां तु व्यापककायविशेषगुणार्त्तनानुमेयं अस्याः समवायिकारणात्मादेशि
कत्वाननुरोधेन सुखादीनामपि प्रदेशवृत्तित्वनियमानुपयति प्रसंगात् न च भावो वैकल्यविरुद्धो प्रकारभेदात् अवय
वांतरादिगंत एव ह्येन हितावविरुद्धो तथैव दर्शनात् न चैवमवच्छेदकाश्रयादेव भावाभावो अविरोधा योऽपि भेदो न नूया
विभेद एव तदाश्रयः ४ न हि कार्यभेदेन शक्ता शक्ती कार्यभेदे मेवाश्रयेते देशभेदे न वा शक्ता शक्ती देशभेदे मेवाश्रयेते इति शे
षाणामाश्रयपितृत्वं सर्वोक्तं ४ संयोगादिभ्योऽप्येते शेषास्तेषां रूपसंगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्गुरुत्व
इव तस्मै ह वै गच्छति स्थापकपात्वापात्वानामित्यर्थः (अथाकतेति) अपाकजादीनां त्वेहांतानां यावद्व्यभावि त्वं याव
दाश्रयमेतेषां स्थितिः विनाशः आश्रयविनाशादेव परमेते विनश्यंति न त्वन्यथेत्यर्थः ४ पाकजानिरूपसंगंधस्पर्शस्वत्वा

भा
पृष्ठ ५

उ.
८

स्य॥

जे१

थ१

परमाणु ५

निसत्तेवाश्रयेविनश्यंतोसतउक्रमपाकंलेतिस्थितिस्थापकौत्रेयात् ४ शेषाणामितिपाकजानांयार्थिवरूपादीनांपाक
 जस्यचपृथिवीतेजसोद्रवत्वस्यबुद्धिजानांचपात्पात्वद्वित्वद्विष्टयक्तादीनांशब्दबुद्ध्यादीनांचव्यापकविशेषगुणा कार्य २
 नोसंयोगविभागयोश्चायावद्व्यभावित्वंसत्यपिद्रव्येविनाशःसर्व ४॥ तदेतदुद्देशमात्रमाचार्येणोक्तंएवमन्यदपि
 स्वयमूहनीयेतद्यथारूपाद्येकैकस्यागेनारूपत्वात्सत्तादीनिसंसिद्धिकद्रवत्वरूपरसगंधस्पर्शस्नेहानांमूर्तवि
 शेषगुणान्वरूपरसगंधस्नेहगुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकानांस्पर्शव्याप्यत्वंस्नेहशैत्यसंसिद्धिकद्रवत्वानांजलेमा
 त्रवृत्तित्वंश्रोष्ठभास्वरूपयोस्तेजोमात्रवृत्तित्वंरसगुरुत्वयोजंतावनिगुणान्वंगंधमाधुर्येतारसमुद्भेतरूपाणां
 थिवीमात्रवृत्तित्वंरूपादीनांभावानांतानामात्मविशेषगुणान्वरूपद्रवत्वयो ४ पृथिव्येतेजोमात्रवृत्तित्वंक्षितिजेजसो
 नैमित्तिकद्रवत्वंयार्थिवपामाणुरूपादीनांपाकजत्वंसत्त्वापरिमाणप्रवयानामेवपरिमाणकारणत्वंसंयोगवि
 भागशब्दानामेवशब्दकारणत्वंस्पर्शगुरुत्वप्रयत्नवेगनामेवाभिधातहेतुत्वंएकत्वेकपृथक्कसंयोगविभागानामे
 त्व ४

कार्य २

राम ०
८

१२ त्वापरत्वचरमज्ञानद्वित्वद्विषयत्वादीनामेव निति मित्तविनाशविनाशपतं

वानेकाश्रितगुणारंभकत्वं पात्वापरत्वपरेवदिक्कालसंयोगजन्यत्वं एतदप्येषामेव गुणान्तरविनाशपतं कार्यगुणानामेका
श्रयविनाशविनाशपतं अपार्थिवपरमाणुरूपासंस्पर्शसंसिद्धिकद्रवत्वगुरुत्वेति हस्तिनिष्ठापकनित्यद्रव्यैकत्वेकत्वे
कष्टयक्तपरीमाणोच्चरबुद्धीष्टाप्रयत्नानो नित्यत्वाकार्यत्वे इतरेषां गुणानामनित्यत्वकार्यत्वे इत्यादि ॥ ॥ संप्रतिप्रत्ये
करूपादीनां वैधर्म्यसंज्ञे पार्थमेकग्रंथेनाह रूपादीनामिति सर्वेषां चतुर्विंशतेरपीत्यर्थः ४ रूपं रसः गंधः रसादिकाः ४
संज्ञाः किंपारिभाषिकं औपधिको वानेत्याह अपरसामान्यसंबंधात् रूपत्वरसत्वगंधत्वादिसमवायान्विमित्तादि
त्यर्थः तदसिद्धं च कर्मव्याख्यात्वाद्यप्यधिनिबंधनत्वादूपादिसंज्ञानामिति चेत्तत्र अननुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्युपायो
गतनुचरूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्यप्यलक्षितेरेण परस्परव्यावृत्तेषु च कृतादिषु प्रमाणा मस्ति विशिष्टो
पलक्ष्योवप्रमाणत्वे परस्परश्रयत्वं च कृताद्यवगमे विशिष्टोपलक्ष्यः विशिष्टोपलक्ष्याच कृताद्यपलक्षिरिति न चावि

त्यादि ४

ताः ४

गु.
५

मविशिष्ट १

शिष्टोपलब्धिमात्रोयनोतंमिद्विषमात्रमुपविशिष्टस्यपदेशोऽसादिद्यपिरूपादिव्यवहारप्रसंगदितितस्माद्रूपत्वादिसामान्यविशेषकोटीकृततत्तदर्थग्रहणनियमेनचक्रादीन्यप्युन्नेयानितथावोच्यतेऽसादिषुमध्येरूपस्यैवव्यंजकत्वादितिअन्यथाऽसनादिग्राह्येषुमध्येचक्रमात्रग्राह्यत्वेव्यंजकत्वादित्यर्थः४ स्यात्तथाचासिद्धमसिद्धेनसाधयतोमाहानैयापिकत्वमित्यलमुनुकंपनीयेद्यतिनिर्वधेनएतेन।सत्त्वादयोव्याख्याताः४ तदेतिगुणेषुमध्येगुणत्वेसतिचक्रपेवयद्वात्वंतद्रूपमितिलक्षणाार्थःगुणत्वेसतीतिरूपत्वादित्यवच्छेदायएतेनप्रमाणमप्युक्तंआश्रयमाहृषियुदकज्वलनज्ञतीतिज्वलनशब्देनतेजोमात्रमिहविवक्षितंएतेद्येववर्ततेनान्यत्रेत्यर्थः।विषयस्तुसार्थक्रियामाहृष्याद्यपलभकंद्रव्यशब्देनात्रवात्स्वद्रव्यमभिमितंतद्विरूपसंबंधात्गृह्यतेनत्वमथाआदिशब्देनगुणकर्मसामान्यानितत्रगुणासंख्यापरिमाणपृथक्कसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वविहवेगा४ कर्मातिरूपि

अ२

ताम०
५

च

स्वीयमेव ४

द्रव्यसमवायात्सामान्यानि तु कानिचिद्रूपैकार्थसमवायात्कानिचिद्रूपैकार्थसमवेतसमवायात्कानिचिद्रूपस
मवायादिति सर्वत्र रूपस्यैव कारणत्वं यद्यपि चैतन्महत्त्वात्प्राप्तितयापि विशेषगुणत्वे सती ति इष्टव्यमित्यसौषेः क
रणोपकारितामाह नयनसहकारीति वात्यालोकाप्यापितं हि चक्षुः ४ स्वविषयग्रहणं सत्संबोद्धतरूप ४ सहका
रीतत्वं न्यथैति रूपं नयने सहकारीत्युच्यते न तु रूपस्य सहकारिसगुणानामिंद्रियभावादिति न्यायेन तस्यैंद्रिय
शरीरात्वात् विभागमाह भुक्ताद्यनेकप्रकारं भुक्त्वादयोऽनेके प्रकाराः अत्रांतरविशेषाय स्यात्तथोक्तं यद्यपि नित्य
त्वादिकंगुणोत्तरसाधारणोत्तराविचार्यवेषु परमाणुषु पाकजतवैधर्म्यवितायामुपयो स्युते इत्यभिप्रायवान् कार
णविरोधिनावभिधातुं निबोधयतां वन्निर्द्धारयति सलिलादिपरमाणुषु नित्यमिति आदिशब्देन तेजः परमाणुपरि
ग्रह ४ अनित्यता हि कार्यतया साक्षात्सावरूपादीनां कार्य इत्येषु विचित्रतया सावसलिलादिपरमाणुरूपाद्याव

चक्षुः ३

५

७.
९८

10

ए

शे२

र्तमानास्य स्रवाणां कार्यतामुपादाय आवर्तमाना विनाशितामपि निवर्तयतीति पार्थिवपरमाणुस्रग्निसंयोगविरो
धिः स्रग्निसंयोगो विरोधी यस्य तत्तथा उपलक्षणां चेतत् उत्पादकोऽप्यस्रग्निसंयोग एव सर्वकार्येषु कारणां पूर्वकं च
वयविषु यद्रूपं तदवयवरूपद्वयकमित्यर्थः आश्रयविनाशो देवनश्यतीति न तु पिठं पाकवादिनामिवाग्निसंयोगा
दपीत्येव कार्यः एतेन गुणगुणिनो भेदो द्वादिभिः स्तः ४ लतो विरुद्धधर्माध्यासस्य दर्शितत्वात् तथा हि च
पत्न्यनिमित्ता रूपसंज्ञेति दर्शिते पृथिवी त्वनिमित्ते च पृथिवी व्यवहारैतयोस्मादात्म्ये पर्यायता स्यात् न च रूपश
ब्दाद्युक्तशब्दाद्वा कश्चिद्व्यपत्तिरिति शब्दाद्युक्तादिकेन चाभेदे सामान्यविशेषभावोऽप्युपपद्यते
न च सामान्यविशेषभावेऽप्यभेदादेव सामान्यविषयैति संभवति विरोधात् अनुवृत्तौ हि धर्मः ४ सामान्यं व्याहृतो
हिविशेषः ४ न हितदेवानुवृत्तव्याहृतं चेति संभवति किंच रूपं च कर्मोत्रग्राह्यं तदेव चैद्रव्यं तदा रूपवत्द्रव्यमप्येव
च

गुण २

राम.
१०

ननोपलभ्येत घटादिद्रव्यवद्वाशुक्लादिरूपमप्यंधेनोपलभ्येत यदि च एधिमेवरूपं न तोयेते तत्तसिवावर्त
तद्यदिवा रूपमेव एधिमीपयः पावकावपि एधिमेव स्यातां सामान्यविशेषभावेन वा तादात्म्यं विरुध्येत न चै
वेद्रव्यस्यैव सामान्यविशेषो रूपमस्तु कृतं गुणेनेति वाच्यं तस्य प्रकाराभावात् न हि गोत्वे प्रकारवत् रूपं तु शुक्लाद्यने
का प्रकारं न च गोत्वविशिष्टमशावलेयादिभेदवद्पविशिष्टमशुक्लादिभेदो भविष्यतीति युक्तं न चापि शुक्ल
तमादिप्रकारत्वात् न च तारतम्यं सामान्यस्य संभवति न हि भवति गोतरे गोतम इति किंच पिटरपाको वास्तु पर
माणुपाको वा शुक्लादिरूपं तावत् धर्मिणो सत्येव निवर्तते प्रवर्तते चेति सुप्रसिद्धं न चैसां न्यस्य संभवति तस्य नि
त्यैकरूपत्वात् अन्यथा तत्त्वविग्राहोत् एतेन रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते रूपवदेव विनश्यतीति नास्मन्नयोः पूर्वाप
रभाव इति नापि द्रव्यविनाशरूपविनाशयोरिति निरस्त एकत्र दर्शनेनान्यत्र तदनुमानात् तथा हि अव

रिति

अथमाहृथिक्कदकवृत्तिः यद्यपिगुरुत्वमप्येवंतथापिप्रत्यहत्वेसतीत्यदोषः अथक्रियामाहजोवनपुष्टिवनारे
प्र२ ग्यनिमित्तजोवनंमनसः शरीरेः वस्थानंपुष्टिः शरीरावपवोपचयः वलंश्रुयाससमताश्वारोग्यंस्वस्थतादोषधातुम
दी३ लांश्रुनांसमतेतियावत्तुपलक्षणांचेतत्तमारण्यशतदोर्वत्तरोमकारणान्यविद्रष्टव्यमितेष्टानिमित्तयद्यपिगं
धौदोषोप्येवंभूतास्तथासंयोगभेदाश्चतथापिसंप्रधानोक्त्यनतुखातेत्येतोतिविवक्षितंवात्त्वस्यार्थक्रियामाहसने
सहकारीतिवात्वेनोदकरसेनस्तिमितस्पदत्वस्यसोऽसनेनरत्यतेनतुशुक्लस्यविभागमाहमधुरेतिमधुरादिभिस्त
मि३ ष्टेष्टेष्टमधुरांमधुरांतरमधुरातमादिभिन्नोक्तानेत्यर्थः अस्यापीतिनित्येतिभावप्रधानोनिर्देशः यथारूपंसलिलंभूमाण
पुनित्यंतथारसोपि यथारूपं पार्थिवपामाणसु अग्निसंयोगविशेषितदस्याद्यंयथारसोपि यथारूपंकार्यद्वयेषु
कारणगुणपूर्वकंआश्रयविनाशोद्विन्नश्चित्तवतथारसोपीत्यर्थः तथैवचैतत्सर्वमुपयादनीयमित्यर्थः॥२॥
दि

पर

तथापि विशेषगुणत्वे सती स दोषः **तन्महत्कारिणं** तनादिवातस्पर्शसहकृतेन त्वमिन्द्रियेण स्पर्शस्योपलंभादेतद्
 वसेयं तदेतद् दृवपादि चतुष्टयं विषयसंस्कारकतया नयनादिसहकारिरूपानुविधायी रूपमनुविधातुं शालमस्येति रूपा
 नुविधायी यत्र रूपं तत्रावश्यं स्पर्शो भवति रूपव्यापक इति यावत् अथवा रूपमनुविधायि यस्य सतथोक्तेः रूपं स्पर्शम
 नुविधत्ते स्पर्शोपातं त्वं स्पर्शेन विना न भवतीत्यर्थः अत्रापि रूपव्यापकत्वं स्पर्शस्य लभ्यत इति प्रलतो न कश्चिद्विशेषः वि
 घटयिसंख्यापरिमाणादयोपिरूपव्यापकास्तथापि विशेषगुणत्वे सती स दोषः अत्रांताविभागमाह **शक्ति** तिकारण
 विरोधि नावतिदेशेन दर्शयति **अस्यापीति** अत्रापि नित्येति भावप्रधानो निर्देशः **एवमिति** सवदित्यर्थः मध्ये नित्य
 ताभावात् यथा रसः सलिलपरमाणुषु नित्यस्तथा स्पर्शोऽपि अणुपरमाणुषु यथा रसः पार्थिवपरमाणुषु च ७
 संयोगविरोधी तदुत्पाद्यश्चावयवगुणो पूर्वकश्चाश्रयविनाशादेव नश्यति तथा स्पर्शोऽपीत्यर्थः ॥ अथेदानीं पाक
 अवयवविषयः

गु.
१३

१३ एव

प्र२

पु१

ति१

इमे१

जैपरीक्षाशेषवर्तविष्णुनाहपार्थिवेतादिप्रथिमाः कार्यभूतायाः कारागभूताः इमेपामागवः पार्थिवान्प्रथिमाः
प्रथिगीतस्याश्रयभूताः इमेपार्थिवाः तेषामेवपादयोः रूपसंगंधस्पर्शस्नेहोपाकजत्वेनरूपेणयदुत्पत्तिविधानंप्रका
रं सकल्पतेतत्रविःप्रतिपत्तेः संशयः काश्चिदाहकार्यकारागसमुद्रायेपच्यमानेतस्मिन्नवस्थितएवरूपादयो
विनश्यन्तिजायन्तेचेतिकेचिन्नुपामागवः स्वतंत्राः पच्यन्तेकार्येतुपूर्वनिवर्ततेअपानुप्रवर्ततेतत्रकारागुगुणप्र
क्रमेणरूपादयो जायन्तइतिप्रयोजनंतुधर्मविगोः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुत्पत्तौविशेषः स हि सस्यगात्मविवेकेऽपयो
स्तइति तत्रपामागवः स्वतंत्राः पच्यन्तइतिपक्षमुपादायमुपादयतिचदादेरितिआदिग्रहणेनसर्वपार्थिवोपा
दानेआमेतिक्लृप्तयाकावेक्षयान्तुपार्थिवमपक्वंनामास्तिअग्निनासंबद्धसंयुक्तमतदारंभकेषुघटाधारंभके
षुपरंपरयाआगुषुपामागुषुकर्मागुसंघेतेआरंभकेधितिकार्यविनाशदिप्रक्रियासिद्ध्यर्थकुतोऽप्यपामिद्या

च५

त्यादि३

राम०

१३

उत्तरसंयोगनिवृत्तिः ३

तामोदनाद्वाग्निनैव नोदनाभिधातो संयोगविशेषोक्तमधिकारे वक्ष्यते ते ते ॥ ४ ॥ कर्मभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोग
 विनाशाः ॥ इदं आरंभकसंयोगविनाशाः ॥ तेभ्यः कार्यद्रव्यविनाशतिद्यात् कलहाराजात्समिप्रायमेकवचने अत्र नोदनादु
 त्तोक्तमस्ति प्रमाणं कर्मसु विभागस्ते संयोगविनाशाः तत्र कार्यद्रव्यविनाशस्तत्काले तेषां कार्यकारणभावा
 वधाणात् कारणाविनाकार्यानुत्पत्तेः ॥ कार्यद्रव्यविनाशस्तत्काले तेषां कार्यकारणभावा
 नोपपद्येते परमाणुविवर्तकार्यद्रव्ये पितृयो विरोधदित आहतमिति न हि वंद्य च रूपोत्पत्तेजस्तथापावकं
 यथासौ रमित्युक्तमौघ्यावेसादिति श्रुतिमा ॥ ४ ॥ एषामेव रूपमनादीतिकेचिद्विचारितागमश्रद्धालवालयेति तान्
 प्रत्युक्तं पुनरिति तेन जन्मनोभ्यां सेवदन्शामादीनामुत्पत्तिमनुवदति ॥ अतश्चाविनाशानुपपत्तेः ॥ पाकजाद
 तिरूपरसगंधस्पर्शः संज्ञेयताोक्ताः ४ पः घष्मेकस्योत्पत्तिविनाशहेतुत्वमेकजातीयत्वेपि कार्यस्पष्ट्यक्तिभेदेन मध्यश

त्यः

त्वे

७५
१४

नुवमानत्वा ४४

रूपादि संतान निवृत्तौ ४

द्यः

दि २

इव तत्कालभेदेन धो पांत्प शब्द वदुपपद्यते तथा पिपाकज्ञेषु नायं विधिः कार्य विनाशविशिष्टं कालमपेक्षरूपादिविना
शात् रूपादिविनाशविशिष्टं च कालमपेक्षरूपाद्यत्वाद्दर्शनात् सति कार्यकार्यावष्टं भस्मैव प्रतिबंधकत्वात् सति च रूपो दो
रूपांते तेनानुत्पत्तेः न चैतावंतं कालमेकोऽग्निसंयोगोऽनुवर्तितुमीष्टे तेजसोऽविलंबगमनशीलत्वात् तत्तेजोंतराणा
मिह न्यमानत्वाच्च अपि बोत्पादकस्यैव विनाशकत्वेऽग्निसंतानव्यावृत्तौ तैरूपघटादिप्रसंगविनाशकस्योत्पादक
त्वेऽग्निसंयोगस्यैकत्वादविशेषात्पाकतात्तत्पस्यानुपपत्तिः पुनस्तेनैव रूपादिविनाशात् पुनस्तथा घकस्मविनाश
कत्वेऽर्चदोषानतिवृत्तिः तस्मात्पामाणुषुरूपादीनां विनाशोत्पादौ नैकाग्नि संयोगकारणकौ रूपाद्यत्पत्तिविनाश
त्वात् तेषामाद्यत्पत्तिविनाशवदिति तदिदमुक्त्वमन्यस्मादिति एतेन या केनैव रूपं पणवृत्तिरेवायं विनाशप्रमाणं अ
वर्षविरूपादिविनाशस्याश्रयविनाशहेतुकत्वावधारणात् कारणविनाशकार्यानुत्पत्तेः ननु सत्पप्यवपविममिसं

व ताम ०
१४

दि

योगादपि रूपं विनाशः स्यादित्युक्तं तत्कतिपयावयवपाके कार्यकारणानुकारानुपपत्तेः न हि श्यामाः अवयवाः शुभ
यवी चरुः इति संभवति निःशेषपाके तापरागात्तेजःसंबन्धे तेजसश्चुस्पर्शवेत्तयावेगवत्तया नोदनाभिवात्तयो रन्यतरः संपो
गोऽवयवविशेषहेतुक्रियाजनक इति कथं न कार्य इव विनाशः किंच नूपाद्यंतरोत्पत्तिरवयव्यंतरोत्पादे प्रमाणांतरे
पादेऽकारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अग्निसंयोगात्तद्वैरूपादौ तत्रावयवितिकारणगुणप्रक्रमेण रूपानिर्भविष्य
तीत्यदोष इति चेन्नपत्राग्निसंयोगो रूपदीनो नोत्पादकस्तत्र विनाशकोपिन स्यात्तज्जलादिव दितिनियमात् अग्निसंयो
गस्यैव तदुत्पादकत्वे कारणगुणपूर्वकत्वव्याघातात् व्याहृत्यतामिति चेत्तत्र आमदशायां श्यामादीनामनुत्पादप्रसंगात्
तस्मात्प्रमाणेषु पाकादेव रूपविनाशोत्पत्ती अवयवितिवकारणगुणेभ्य एवोत्पाद आद्यविनाशादेव विनाश इति
परमुपपद्यते तदमी प्रयोगाः पार्थिववयवविहपादि आश्रयनाशादेव न स्याति अवयवविहपादित्वात् दध्पटरूपादिवत्तेत

य

गु. कि.

१५

कारणगुणोभ्यवोत्पद्यते अतएव तद्देवद्यदि परमाणुसंयोगः नियमेन इत्यारंभाकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनक
क्रियाहेतवोऽसंयोगतान्मुष्मासंयोगवदिति स्पष्टिततयद्येवमापरमा एवतो विनाशः स्वतत्राश्वपरमाणवः पश्य
तेकुलालादिव्यापारमंतरेण द्यदीनां पुनएवतौ लोकव्यवहारोद्येहोत्तर्यश्चैषां प्राच्यः प्रयास इत्येत आहतदन्तरमि
तिरूपाद्युत्पत्त्यनंतरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तत्साध्य सुखदुःखाद्यनुभवभागिनामदृष्टाये ज्ञातधर्माधर्मापेक्षा
तत्रात्मागुणसंयोगादितत्रात्मग्रहास्पृश्यं भोगिनामित्यनेनैव वात्सोपाद्यानात् अगुणिति परमाणुधित्यर्थः कर्मणा
मुत्पन्नोत्पत्तौ तेषां परमाणूनां परस्परमन्योन्यसंयोगादिति जात्यभिप्रायमेकवचनेनैव गुणकमादिर्यस्य प्रकृतमस्य तेन क
यं इच्छं द्यादिलक्षणा मुत्पद्यते तत्र कारणगुणप्रक्रमेणारूपाकृत्यतिष्ठ परमाणुरूपादेर्गुणेषु रूपादिकं द्वागुणक
पादेऽगुणकेचित्सनेनैकमेवेति अत्रकारणौ चतुष्टयस्यापि भावाद्भूयादेव रूपमुत्पद्यते तस्पर्शाद्यावपि तदुत्पत्तिप्रस
व

राम०

१५

गात्रसादेन दुत्पन्नो तदुद्वाधानुविधानापत्तेः ४ एवंरूपा इत्येतत्तौ तेजसश्च सौत्पत्तिप्रसंगात्तदुत्पन्नो तदुत्पत्तिः
 रापत्तेः अवयवकदुत्पाद्यननुकारप्रसंगाच्चेत्यादिस्वयमूहनीयं तदेवंरूपाद्यंतरे सति ४ स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणं सातत्त्वं
 यवपरंपरायां साद्य राकेतदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे सचतर्ज्जियामासाऽदृष्टवदात्मसंयोगे रूपादिसत्तायां वेति द्रव्यारंभा
 नुगुणा क्रियाया ४ रूपस्पर्शादिमत्तत्पत्तिनियमात् रूपादिविरहितो द्रव्यस्पर्शगामात्रस्थितेः ४ कर्मणा ४ कारणांतरेण
 त्वादिति अथ पूर्वरूपादिविनिवृत्तिरुत्पत्तिरूपौ कृत्यत्तिश्च कार्यद्रव्यवस्थातां को दोष इत्यत्र तर्कशेषमाह न वेति किमिति
 तसंभवं सत आह सर्वव्यवेधिति अवयविनः ४ प्राप्तावय्वंतवर्तिनां भवयवानां वात्वावयवावृष्टं भेनाग्निप्राप्ते संभवा
 ताको न स्यादित्यर्थः ४ सांतरेणैवावविश्याणिकथमन्यथा मध्यास्थाना मया स्पंदनस्रवणेतथा वाणुप्रवेशेन वि
 रुध्यत इत्यत आह अणुप्रवेशादपीतिकृतः कार्यद्रव्यविनाशादिति अयमाशयः ४ इदं शोहिते जसो वेगातिशयः स्प

गु.
१६

१६

क

को

शीतिशयश्च यत्तत्तु न्य कर्म कार्यद्रव्यं सर्वव्यूहान् प्रत्यावयति तदवयवोऽप्यव्यूहं प्रापयति अस्या सांतरत्वे अंत
रालेन प्रविशति पावके कथ्यमानाः स्त्रीरनीरादयो नोद्ध्व्यापयेत् नृमृदु संयोगं त्वं जयेति चेत् न तं ६३ लादीनाम
पितृयादर्शनात् आतिदृढानामप्युपलमगि वज्रादीनामग्निदग्धानां स्फुटनात् सातिशमः संयोगस्तथैति चेत् को
तिशयार्थः ४ वदं भ्या स इति चेत् न प्रथमस्या किंचि काले ५ भ्या सानुपयोगे तेन त्वाभ्युविनाशिनां कृमिकाराणां स्वरूपत
१ समुद्रय ४ संभवति तस्माद्यथा शरीरादौ प्रत्यहं मनुपलक्षणीय ४ कालांतरे स्फुटीभूतो विशेष ४ पतो यतेतथाद्य
टादियाकेपीतियुक्तमुत्पश्याम ४ एतेन प्रत्यभिज्ञानं सर्वा वरणा दर्शनमुपरिनिहिते मूर्त्तांतरधारणं संस्थानं
त्वापरिमाणौ केचिरेखादिचिह्नाद्यविपर्यय ४ सर्वद्रव्यविनाशो प्रमाणमिति निरस्तं सूची प्रतिभेदेन विदलितं त्रि
चतुरत्रसरेणुद्यदादिवदुपपत्तेः ४ अत्रापि न नश्यते वद्यदादय इति मीमांसक दुर्दुरुदास्तेनु कं पनीया ४ परमाणु

राम०
१६

पणमेद्वारा क म व श पं न श पति अ म य कार्क नित्यता प्रसंगात् तत्राशेऽसरेण वोऽवशं विन हंति तत्राशे तत्कार्यमित्यने
नैव क्रमेणां तावय विपर्ययः ४ प्रलयोऽन्यथा निराश्रय कार्य वस्थान प्रसंगात् कतिपयावयवनाशेऽप्यवस्थितावयवा
अयं कार्येऽप्यात् न स्यात् तावदवयव व्याप्तियोग्य परिमाणवतो नूने ह्यसंमिते ४ संवृत पठ वत् परिमाण संकोचो भविष्य
तिति चेत् न भवेत् सहित तयोर्भेदोऽभेदस्य इव धर्मत्वात् न विनाशः परिमाणस्य वा इव भवित्वात् आश्रय विनाशे कवि
नाशपत्त्या चेति आश्रयावयवविशेष विनाशाभां विनाशमपि भविष्यति चेत् अतएव विशेष विनाशाभां भवयवीन वि
नश्यति तत्परिमाणं तु विनश्यतीति महती प्रत्याशा अवयविनः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत् क्लृप्तावयवविशेषे परिमाणं किं
न प्रत्यभिज्ञायते इत्यलमतिपीडया ॥ अथ ह्यारु कनाशमाश्रय कतिमि ४ हारोऽनश्न्यत् ह्यारु कमुत्पद्य हपादि मभ्य
वतीति जिज्ञासायां शिष्यबुद्धिर्वैशद्याय प्रक्रिया ॥ तद्यथा नोदनादि क्रमेणाद्यारु कनाशः न ह्यारु के पारावृत्तिसंयोगाद्वा

ग.
१७

क्रिया

17

दशः

मादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्रमादिषु पुनरस्यस्मादग्नि संयोगाद्वादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्षादिषु अदृष्टवदा
त्संयोगात्परमाणौ द्वाणुकारंभणायं क्रियया पूर्वदेशात् विभागः ॥ विभागेन न पूर्वसंयोगनाशः तत्राशेषरमा
गवेतरैरासंयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्वाणुकारंभः ॥ आरब्धे द्वाणुके कारणादिभ्यः कार्यगुणानां
रूपादीनामुत्पत्तिरिति पथाक्रमेण वक्ष्यामः सैव प्रक्रिया यदा क्रियातो विभागे द्वाणुकारंभः संयोगप्रतिद्वयप्रतिद्वय
वेति पक्षस्तदा यदा तु विभागे तत्पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्वयविनाशविभागजविभागौ वेति पक्षस्तदा दशमेक्षणे
तथा हि द्वाणुकनाशविभागजविभागे उत्पत्तिः ॥ पूर्वसंयोगश्रमादिनिवृत्तौ ॥ उत्तरसंयोगरूपाक्रमेण ॥ विभागज
विभागक्रिययोर्निवृत्तिः ॥ द्वाणुभ्यां परमाणौ क्रियाविभागः ॥ तेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिः परमाण्वंतरसंयोगः
इत्योत्पत्तिः गुणोत्पत्तिरिति ॥ यदा तु द्वयविनाशोत्तरकालं विभागजविभागश्रमादिनिवृत्तौ पूर्वसंयोगनिवृत्तिरका
एवं

राम.

१७

क्रिया

कल्पन्तीततउत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततोविभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः ततोइत्यांभणायपरमाणौ क्रियेतिपक्ष
 तदैकादशोत्तराणोतथाहिद्यणुकविनाशः॥विभागजविभागशामोदिनिवृत्ती॥पूर्वसंयोगनिवृत्तिरकाकल्पन्ती॥
 उत्तरसंयोगः॥विभागजविभागकर्मणोर्निवृत्तिः॥इत्यारपरणायपरमाणौ क्रियाक्रिययाविभागः॥संयोगविनाशः॥प
 यरमाणोवत्तरसंयोगोद्व्योत्पत्तिः॥गुणोत्पत्तिरिति॥कथं द्रव्यविनाशे सति तद्विशिष्टकालमपेक्षविभागेनोत्तरका
 लंविभागजविभागजननात्॥विभागजविभागे सति पूर्वसंयोगनाशान्तास्मिन्सत्पुनरसंयोगात्तस्मिन्सतिच पूर्व
 क्रियानिवृत्तेऽतन्निरतोचक्रियात्तरभावकाशदितिकथं तर्हि पूर्वप्रक्रियाकारणसंयोगनाशमपेक्षेव विभागेनोत्त
 रविभागोभणायदितिपक्षान्तु किमत्रतत्त्वमिति विभागेविवेचयिष्यामः॥संयमेकस्मिन्नेवपरमाणौ पूर्वद्यणुक
 विनाशकोत्तरद्यणुकोत्पादकक्रियाद्वयमधिकृत्यहणगणानात्तयदातेकविनाशिकाऽन्यत्रद्यणुकोत्पादिकोक्रि

त्रद्यणुक१

सप्तमेष्टमे

गु.
१८

१४

यातदाद्यणुक विनाशमारम्भपंचमेषष्टमेनवमेवाह गोगुणोत्पत्तिश्चकथं पदाद्व्यांभकः संयोगो विनश्यति ते
वपरमा एव तरेकमे ॥ तत एकत्रक मेरा इव विनाश श्पामादि विनाश काय तादाः अमत्र विभाग पूर्व संयोग ताशो
नर संयोगाः ॥ हाणा तरे इवोत्पत्तिश्च ॥ पंचमेष्टगोगुणोत्पत्तिश्चेति ॥ एवं इव नाश समकालं परमा एव तरे क्रिया चिं
तना तृषष्टे ॥ श्पामादि नाश समकाल क्रिया चिंतायां सप्तमे ॥ रक्ता क्तत्पत्ति समकालं कर्म कृमे अष्टमेष्टगो ॥ रक्ता
क्तत्पत्ते रग्निमज्ञगो परमा एव तरे कर्म चिंतायां सप्तमे ॥ रक्ता क्तं सत्ति नवमे च द्वा रा इति ॥ द्वित्रि चतुः द्वा रा व प्रक्रि
यान संभवत्पेव उत्पत्ते रक्ता दो सगुणो नैव इवोत्पत्तिश्च तादा रारं भराण दित्य ये संक्षेपः ॥ एवमेव यक्ता पक्ता भ्यामां
भस्मित नीयः तदेव मवयविनो यावद्द्व्य भाविन एव विशेष गुणाः पाकजाः परमा एव तरे विव्य वास्थिते सुखाद
यो न शरीर गुणाः अभाव इव भाविता न परमा एव गुणाः ॥ र्मुप्रत्य द्वा दित्यात्मा विकारोक्तं वेदितं द्यु विनाश

पंचमोऽं
गुणः

राम०
१८

वैदित्यमिति १

नेन
रेषिभकार नचिद्यत्त निबंधनं पटे ३

अथोद्देशक्रमप्राप्तं संख्यां निरूपयति एकाहीति ॥ व्यवहियते हानोपादानादिक्रियते अने
नेति व्यवहारो विज्ञाने एकं द्वे त्रीणीत्याद्याकारं तस्य विषये याकारणं संख्येति प्रमाणमुक्तं न खेकादिज्ञानं निर्विषयं
व्याघातात् नपि अलीकविषयं अबाधनात् नापि घटस्वरूपं निबंधनं तद्यत्त मंतरेण धातं तं पि भावात् न चाज्ञातेपि
रजतप्रत्ययो भवन्ननिमित्तांतरमपेक्षत इति घटो घटे भूत्वा पदे विभविष्यति न च निमित्तांतरमपेक्षिष्यत इति साप्रते
अभ्रांतत्वात् सोयं घटो लादावेकप्रत्ययो घटघटत्वातिरिक्तविषयः तस्य त्वयनिमित्तमंतरेण पटादावपि जायमान
नत्वात् वस्तुधर्मकं बलेषु नीलप्रत्ययवत् न हित्वातिरेकेण भवति तद्विषयश्चेति व्याघातात् न हितप्रत्ययनिमि
त्तमंतरेण भवत्यभ्रांतं चेति आकस्मिकत्वं प्रसंगात् एतेन स्वरूपाभेद एकत्वं स्वरूपभेदस्तु नानात्वं द्वित्वमिति
भूषणं प्रत्याख्यातं स्वरूपाभेदो हि घटस्य घट एवोच्यते घटादिस्वरूपप्रत्ययस्य घटाद्यैका निबंधनत्वात्

संभवति २

हेतु २

मान ३
टादाव ४

घट

पै

उ.
१८
प्रस३

प्रसयः २

प्रसयः १

३

कादिप्रत्ययस्य घटपटादिसाधारणात्तत्तथा च तन्निबन्धनं कादिव्यवहारस्तं विहाय परतोपसंक्रामेत् एवं स्वरूप
भेद एव यदि द्वित्वं तदा आदिष्वपि द्वित्वं व्यवहारः स्यात् घटादावैव वा स्वरूप भेद इति पदौ दौ द्वित्वं प्रत्ययोनं स्यात् इति
अथ वा व्यवहियतेऽनेनेति व्यवहारोऽपि धानमुच्यते तेनैकादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्संक्रामेति तथा च संख्याया
हकप्रत्ययज्ञानुयाहकसंक्रामेति ४। तथा हि यदि संख्याया दार्ढ्या घटादित्वरूपाधिको न स्यात् तदा घटमानये
त्पुत्के सत्तादाविवासंदिग्धः किमेकमनेकं वेति न संदिख्येत एकमानपेत्पुत्के घटं पटं वेति परावृत्त्यनपेक्षेत्स
मुच्यते समुच्चयावनेकत्वे कत्वे इति चेत् न एकत्वस्यैव समुच्चयत्वात् द्वित्वादिसंख्याया एव समुच्चयत्वात् भिन्ना
नामभिन्नेषु रूपेषु ग्रहमात्रस्य विषयत्वं स्वरूपतश्च विशेषाभावे आदिव्यवहारविलोयप्रसंगात् स्यादेतत् तत्
यापि संख्याविशेषोऽप्येतत् त्रयेऽप्येकावुद्देः विशेषोऽवश्यामुपगतेत्योऽन्यथा तदविशेषे द्वित्वमेव त्रित्वमेवोक्तं

राप०
१८

वृत्तेश्च

तदिति नियमो न स्यात् न स्याच्च रूपदिषु चतुर्विंशतिरेवे गुणा इति कर्म सुपं चैवेत्यादि नियम इति चेत् सत्यं क्वचित्तात्त्वि
की क्वचिद्दौ क्री संख्या मेवोपादायेति वक्ष्यामः संतु न हि द्वि त्वा दप ४ सामान्य विशेषा ४ घटत्वादिवत् कृतं गुणात्
एकत्वनया गुण पक्षेपि सामान्य द्वारेणैव प्रत्ययानुगमः समर्थनीय ४ तद्वरं लाघवायुतदेवास्मान् विरोधान्
पणपरभावाभावाच्च अनूनानतिरिक्तव्यक्तिसामान्यद्वयस्यानुभुपामात्रमेव प्रमाणाभावात् विरुद्धधर्माध्यासो
हित इति प्रत्ययवैलक्ष्यापे प्रमाणापि निचेत् न धर्मविरोधमनरेण तस्यैवानुपयत्ते ४ अथैवावुद्विष्यपदेशपो
नरुक्तोद्येदप्रसंगादिति अथ वैकादीत्यनेन गणितमुपलक्ष्यते गुणत्वे सतीति चाधिकाभ्यस्तैतेन गणित
व्यवहारहेतुर्गुणा ४ संख्येति लक्षणा मुक्तं भवति लक्षणार्थं शुद्धवदिति अन्यथैकव्यवहारहेतु रितिलक्षणे
द्वि त्वा घव्याप्ति ४ द्वि त्वव्यवहारहेतु रित्युक्ते व त्रित्वा घव्याप्तिरेकादिसमसमव्यवहारहेतु रिति विवक्षितेः सिद्धि ४ स्यात्

र३

दिति १

गु.
२०

सर्वप्रमाणार्कलक्षणेर्व्यवस्थापितायाः संख्यायाः गुरांतरेभ्यो विशेषनिर्णययति सा पुनरिति रूपादयो हि गुराण ए
कद्रव्या एव संयोगादयस्त्वनेकद्रव्या एव संख्या पुनरेकद्रव्या च नेकद्रव्या वैकंद्रव्या माश्रयतया संबंधियस्याः सै
कद्रव्याश्रनेकंद्रव्यं भिन्नमाश्रयतया संबंधियस्याः सानेकद्रव्या तत्रैकद्रव्याया ४ सैकंद्रव्याश्रनेकं नित्यत्वाद्यतिदे
शेन दर्शयति तत्रैतितत्रतयोर्मध्ये सलिलमादिर्यस्य ससलिलादि ४ सचासोपरमाणुश्चेति सलिलादिपरमाणुस
स्वरूपं तदेवादिर्येषां क्षणिकादि रूपादीनां तावन्तथा तेषामिव नित्यत्वमनित्यत्वं निष्पत्तिश्चैकद्रव्याया ४ एतदु
क्तं भवेति यथा सलिलपरमाणोरूपं नित्यं तथा तस्यैकत्वमपि यथा क्षणिकादौ रूपं कारणागुराप्रक्रमेणोत्पद्यते
तथैकत्वमपि यथा क्षणिकादौ वाश्रयस्विनाशात् तद्रूपं विनश्यति तथैकत्वमपीति अनेकद्रव्यामाह अनेके
ति द्वित्वमादिर्यस्याः सा द्वित्वादिका परार्हमंतोयस्या ४ सा परार्हता परार्हांतूपरत ४ संस्था व्यवहारो नास्तीत्यागम

राप०
२०

दर्शनाद्वगंतव्यं॥ तस्याः संक्षेपेणोत्पत्तिविनाशप्रकारमाह तस्याः खल्विति खलु शब्दोऽवधारणो निष्पत्तिरेव न त्व
 च भिन्न्यक्तिमात्रं एकत्वे वैकल्यानि एकत्वानितेभ्यः अनेनासमवायिकारणमुक्तं अनेक इत्येव न प्रागेव समवायि
 कारणस्य दर्शितेत्वात् नैकमेनेकं तदेव विषयो यस्याऽवबुद्धेः। सानेक विषयावबुद्धिः तत्तद्विहितेभ्य इति निमित्तकारण
 तः॥ मुक्तं कथमेतत् अथैकत्वेव तद्वित्वादि कमपि कारणगुणोभ्य एव ज्ञातमपेक्षावुद्ध्याव्यस्य तद्विहितेन स्यात् न स्यात्
 द्वाणुकदौ हि कारणगुणप्रक्रमेण द्वित्वादिकमुत्पद्यमानमेकत्वमिवैक इत्यप्रसज्येत तद्वित्वादि कंच नोत्पद्येत कारण
 भावात् इत्यांतरापेक्षया परार्धपर्यंतं कारणस्यैकत्वादीनि संतीति कार्यपरार्धपर्यंतमुत्पद्यमानं विरुद्धमिति चेत् न
 इत्यांतराणामकारणत्वात् तत्थावकारणगुणपूर्वकत्वानुययित्वा कारणकारणसंख्यायाः कार्यकार्यसंख्यायाः
 योगवदिति चेत्॥ तत्तद्वदेतद्दिनतासां कारणमाश्रयः स्यात् तत्थावकारणपरमाणुसंख्यायां द्वाणुकस्य त्रित्वादि

म३
 पु२

न

शसं१

गु.
२१ न२

कारणवि०

तदि३

व्यवहारो नोत्पद्येत किंचित्तेरेवैकत्वेरेकत्वेनैरेवद्वित्वादिकमिति महद्वैषम्यं कारणविशेषकार्यवैचिन्नानुपपत्तेः ४ का
 र्यमपेक्षमेकत्वं स्वाश्रयमपेक्ष्य वेदित्वादिकमिति चेत्तु न कार्ययेहयापि द्वित्वाद्यभ्युपगमात् नित्यत्वे पुचद्वित्वादिकं न नित्यं
 स्थितं नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यमिति सामान्यलक्षणपक्षे गुणत्वव्याघातात् न नित्यं कार्यत्वे सति सततोत्पत्ति
 प्रसंगोऽपेक्षणीयांतराभावात् अविनाशप्रसंगश्चाश्रयनाशविरोधिगुणोत्पादयोरभवात् द्वित्वद्विष्टयत्वादेस्त्वमानदे
 शत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे च सति व्यञ्जकनियमानुययतिरिति तस्मादपेक्षा बुद्धिरेव द्वित्वादेहेत्यादिकानि पामिका चतद्वि
 नाशश्चाविनाशक इति संहोषः तदेतत् द्वित्वबुद्धिमात्रे न्यायप्राप्तां शिष्यजिज्ञासामनूद्य विषयतिकथयामि तियदायमि
 नृक्षणे वोद्धुं चेतनस्पबुद्धिरुत्पद्यते इत्यग्रे भविष्यति चक्षुषेत्युपलक्षणं त्वचावालिंजेन वेत्त्यपि दृष्टव्यं समाना समा
 नजातीययोरित्यनियमं दर्शयति सन्निकर्षे सतीति संबंधे सतीन्द्रियसंयुक्तं यद्व्यंतं त्रिसमवेतौ यावेकत्वगुणोत्तयोः

वै३

त

सं४

राम०
२१

त्वावमेवं व्यवधेयं कस्मत्तथा भावात् स्वज्ञाने तत्र व्यवधेयं क्त्वा तन्न तनु संहित विशेषण ५

२ यदो सत्रा भवति २
त १

पा ३
६४
३५

समवेतं यदेकत्वं सामान्यं तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्तामेकत्वं सामान्यात् तत्संबंधाच्च समवायलक्षणं च तद्ज्ञानाच्च पूर्वो
त्पन्नादेकत्वं गुणयोर्विषयभूतयोरत एवानेकविषयिरापेक्षा बुद्धिरुत्पद्यते यद्युत्पन्नाभावति तदा तामपेक्षैकत्वा
भ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते द्वित्वारंभापेक्षा प्रियते द्वित्वारंभानुगुणपेक्षा बुद्धिः सहकारिणी लभ्यते इति यदा तदस्यैक
कालतानिर्देशोपपत्तिः अपेक्षा बुद्ध्युत्पत्तिरिति द्वित्वोत्पद्यमानतयोरैककालत्वादिति अत्र च इदं ज्ञानात् पूर्वगुणज्ञानं गु
णज्ञानात् पूर्व सामान्यज्ञानमिति विशेषणं स्पष्टं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ४ तथा च कार्यमेव कारणे प्रमाणा मिति द्वित्व
स्यापेक्षा बुद्धिसत्ता सत्तात्वाधीनं सत्ता सत्वमिति द्वे इत्येव इति इदं ज्ञानस्य संकटप्रविष्टतया तदंतर्भावविनाशं
त्पादयति ततः पुनरिति तत्तत्तु तत्र द्वित्वे सति तस्मिन् वर्तमाने यत्तद्वित्वं सामान्यं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते पुनरिति पूर्वोक्तं
संबंधमनुकर्षयति तस्मादित्यानेतर्यार्थं द्वित्वं सामान्यज्ञानादपेक्षा बुद्धिर्विनाशकारणं सान्निध्यं यद्य

पार्थ १

नेवर

गु. रा.
११

पुं१
पिसामान्यज्ञानमेवापेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणान्तदुत्पत्तिरेव च सानिध्यं तथापि तस्य हेतुत्वमाविर्भूतं पंचमी निर्देशः द्वि-
तिसामान्यात् तत्तत्तत्संबंधाच्च द्वित्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानता उत्पत्तिकारणसन्निध्यं पूर्ववत् पंचमुपपत्तिः यदेवापे-
क्षाबुद्धिर्विनाशकं तदेव गुणबुद्धेरुत्पादकमिति विनश्यत्तोत्पद्यमानतपोरेककालनेत्सुपपद्यते तत्तद्वर्तनी तदनंतर-
मस्मिन्कालेऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणत्वे द्वित्वगुणस्य विनाशपक्षे द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेरपि विनश्यत्ता अपेक्षा-
बुद्धिर्विनाशकारणगुणबुद्धौ द्वित्वगुणद्वित्वसामान्यबुद्धिर्विनाशकतया तयोर्योगपक्षे तयोर्विनश्यत्ता योगपक्षमिसर्थः
द्वित्वगुणतत्ज्ञानतत्संबंधेभ्यो द्वे द्वे इति द्वयज्ञानस्योत्पद्यमानता गुणज्ञानमेव हि चरमं द्वयज्ञानस्योत्पादकं विशेष-
णतत्संबंधयोः पूर्वसिद्धत्वात् ॥ अपेक्षणीयांतरभावाच्च तच्च तदेवेति भवत्येकः कालः तदनंतरं द्वे द्वे इति ज्ञान-
स्योत्पादः पूर्व निर्दिष्टं भूद्वित्वगुणतत्ज्ञानतत्संबंधेभ्यो द्वित्वस्य विनाशः पूर्व निर्दिष्टादपेक्षाबुद्धेर्विनाशतः पूर्व

गु. रा. ४

राम०
११

तदनंतर २

निर्दिष्टद्वित्वबुद्धितः सामान्यबुद्धिर्विनाशः इव बुद्धिस्तत्तिरेव संस्कारस्योत्पत्तिका गुणबुद्धिर्विनाशिकेति तयोस्तप्य
मानता विनश्यत्तेत्येकः कालः इव ज्ञानादुत्पत्तिर्बुद्धिर्विनाशः संस्कारस्योत्पत्तिरपि इष्टं यत्तदा तरे संस्कारात् इव बु
द्धेरपि विनाश इति शेषः एतेन त्रिधा कृत्यत्तिर्या व्याप्ता एतेन प्रकारेण उत्पत्तिरित्युपलक्षणं विनाशोपिव्याख्यातः तमेव प्र
कारमाह एकत्वेभा इति तदयं प्रक्रियासंज्ञेयः इन्द्रियसन्निकर्षः तस्मादेकत्वसामान्यबुद्धिस्ततोऽपेक्ष्य बुद्धिस्ततो द्वित्वमस्तत्सा
नर्तनं द्वित्वसामान्यज्ञानं ततो द्वित्वगुणज्ञानं ततो इव ज्ञानं ततः संस्कार इत्युत्पादक्रमः विनाशक्रमस्तत्रैतदा बुद्धित एकत्व
सामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिरसमकालं विनाशः अपेक्ष्य बुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमकालं द्वित्वसामान्य
ज्ञानस्य गुणज्ञानात् द्वित्वस्यापेक्ष्य बुद्धेर्विनाशात् इव बुद्धिसमकालं गुणबुद्धेर्द्वित्वबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिरसम
कालं इव बुद्धेस्तदनंतरं संस्कारादिति प्रमाणा तु संस्कारो द्वित्वविशिष्ट इव स्वरूपं इव ज्ञानेऽनुपवसाय गुणज्ञाने इव

पे ५

उ.
२३

13

दोताव३

बुद्धिः सामान्यज्ञाने गुणबुद्धिः दित्वसामान्यगुण इव बुद्धयोदित्वे अपेक्षा बुद्धौ तत्कार्ये दित्वे सामान्यज्ञाने अपेक्षा बुद्धिः
इन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यादित्वा नमिति अपेक्षा बुद्धिस्तद्वित्वस्योत्पादिका व्यक्तकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं
प्रतिसंयोगविभागवदित्यनुसंधेयं दित्वं बुद्धिजं प्रतिनियतपुरुषवेद्यत्वात् सुरगवदिति तु जागराद्यज्ञानप्रपत्तेर्योऽनेकांति
कंपाप्रत्यक्षिद्वेत्पनादेयं बुद्धेर्वुद्ध्यंतरविनाशयत्वे संस्कारविनाशत्वे च किंप्रमाणं आश्रयविनाशानुपपत्तावाश्रुतवि
नाशयत्वे च परिशेषः तस्या हि बुद्धिस्त्वावदाश्रुतविनाशिनीति विद्युत्संर्पितादिषु प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यक्षानियतत्वेन च क
र्मसंतानां शवाश्रुतरेत्यादिनीत्पूहनीये प्रतिक्षणानि मेघोन्नेष संततौ च स्थिरविषयास्तु पिलक्षराद्यंतथा च स्थिरवि
षया अपि बुद्धयः संज्ञानवर्तिनो व्यवधाननिवर्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत आन्यथोन्मील्यनिमीलितमयनामपि
रूपसाक्षात्कारप्रसंगः नचाहेतुको विनाश इति स्मर्तव्यं तस्मात् पूर्वस्वीः बुद्धीरुत्तरोत्तरः प्रतिघ्नंति तदभावे संस्कारा

शितं आश्रुतरविना४

म३

यं३

राम०

२३

तत्र च ४

एः क्वचिदुभयमिति एवं दित्वा दिकमपि यद्याप्युतरविनाशिनस्यात्कालान्तरेऽपेक्षाबुद्धिमंतरेणागुणान्तरवदुप-
लम्पेत न चाभिव्यक्त्यर्थे तदपेक्षा तस्याः कारणात्वात् अभिव्यक्तकत्वे प्रागपि कारणात्वेन तिष्ठेत् सधितं चैतत् तस्मा-
द्यदा यदापेक्षा बुद्धिस्तदा तदोत्पादिकेति प्रत्युत्पन्नस्यैवोपलब्धेः पूर्वोत्पन्नावस्थाने यो ग्यानुपलम्भवाधितमोऽप्युतर-
विनाशेव दित्वा दिकमिति ततः सतो वा श्रये असति च विरोधिनिगुणान्तरे निवर्त्तमाने निमित्तनिश्चये निवर्त्तन-
त्पवधार्यते तथा च प्रयोगः दित्वेति निमित्तविनाशविनाशे आश्रयविनाशविरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाभावे गुणास्य-
सतो विनाशित्वात् चरमज्ञानवत व्यतिरेकेण बाह्यगुणादिद्रव्यमुदाहरन् व्यमितिकथे पुनर्दित्वनोशकाले तद्विशिष्ट-
द्रव्यज्ञानं को वास्य विषयः न हि धर्मधर्मिभ्यामपः कश्चिद्विशिष्टो नाम उच्यते विशेषणं हि विशिष्टज्ञानस्य कारणं
न तु विषयः तथा च विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकालेऽसतोपि पूर्वकालभाविनस्तत्त्वमविरुद्धं तच्च विशिष्टज्ञानोत्पादक-

सा

उ.
२४

११

स्यात्

अस्तु?

सादात्म्यं ३

त्वमात्रं विशेषणत्वं इन्द्रियादेरपि तथाभावप्रसंगात् सायमानस्य सत इत्यपि नास्ति शब्दादेरपि तथाभावप्रसंगात्
व्यवच्छेदकस्य सत इति चेत् न उपलक्षणस्यापि विशेषणत्वापत्तेः उपरंजकस्य सत इति नु स्यात् तदेव त्वविवेचिनेन
अद्वितीयमहितात्माभाव इति चेत् न अत्र संभवात् न हि धर्मधर्मिणो भेदस्तथा सति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः न हि घटः
स्वात्मना घटीति प्रतीतिपथमवतारति विशिष्टज्ञानस्य भ्रान्तत्वं प्रसंगाच्च भिन्नयो भेदावगाहितात् भेदाभेदपक्षोऽस्ति चे
त् न विरोधाय दत्ते जलं जलौकः पक्षस्तर्हि न भविष्यति नियमो न स्यादिति नूनमियमविरुद्धत्वादिति धातुर्मनसि वि
परिवर्तते सर्वे पक्षाः सत्विति चेत् न विरोधो हि भेदको यदाव सर्वमविरुद्धं तदा भेदे प्रमाणभावात् सर्वमभिन्नमित्याह
पुष्ट्येदेन स्यात्पवसरो नास्तीति कएतावति गहने प्रविशेत् तद्व्यवच्छेदकस्य सतो व्यवच्छेद्यप्रतीतौ स्वरूपनिवेशन
मुपरंजकत्वमिति चेत् न तत्राशकाले तत्संभवति वर्तमानाय तत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्येति न च विशिष्टज्ञानकेवलविशेष्या

स्य

राम०
२४

चेत् १४ नि०

त०३

लंबनं उत्पलं नीलं तु त्वलमित्यनयो रविशेषप्रसंगान्न च विशिष्टं नाम षट्कार्यं तिरिक्ते अनुभवयुक्तं प्रमाणमा
 भावादिति इदं मन्त्रं त्वं समानाधिकरणं भवेद्येदं विशेषणं अतश्चावृत्तिविशिष्टत्वेन नीलगुणः स्वज्ञानेन विधिनिप्र
 त्पयजनकतया समानाधिकरणतया च विशेषणं प्रत्याप्य व्यवस्थित्यधिकरणतया त्वलं विशेष्यं अनीलव्यावृत्तमुत्पल
 विशिष्टप्रत्ययस्य विषयः केवलज्ञानस्य त्वलमात्रं वावद्येदं कत्वा विशेषेण विवक्षितं अधिकरणमुत्पलज्ञानं व्यावृत्तिश्च षट्
 पदार्थातिरेकरोपवाभावरूपत्वात् न च व्यावृत्तेरपि व्यावृत्तं तत्रापेक्षायामनवस्थितत्वाभावात् एवं च कतिदिंदियविष
 यसामर्थ्यात् तत्स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतावात्मानमावेशयत्तपि न विशेषणतायां तदुपयोगः देवदेवदत्तादिना
 मयोजनार्थांश्च तस्यापि चाक्षरत्वप्रसंगेन दितिसर्वसुस्थस्योदेतत्समवाय्यसमवायिनिमित्तानामपि विशिष्टत्वात् द्वि
 त्वविवाहकत्वात्तिर्नियमे किं कारणं वाच्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वे सित्वमाभ्युपगम्यति किं संगतमिति चेत् न स

तिपुरुषांतरायेदावुद्यातत्र द्वेद्वित्वमुत्पादनीयं ॥ न ॥ संख्यायानियतपुरुषवेद्यतयातत्रियमेनैव स्वाभावस्य विव
 दितत्वादित्यदोषः ॥ अथवा श्रुद्धयाः येदावुद्याद्वित्वेद्वित्वसहितैकत्वबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसहितैकत्वबुद्ध्या चतुष्टयमिदित्ये
 यं सेनाबनादौ कथं न हितत्र नियतसंख्या सहितैकत्वानमस्तीति चेत् अतएव न तत्र नियतासहस्रादिसंख्यास्य द्य
 ते अनियतैकत्वानं वनत्वादपेदावुद्धेर्यांतरा सामान्यविशेषरहितं बहुत्वमात्रं नूतनघतइतिकेचित्तत्तदसतद्यद्वत्तादिवि
 शेषरहितेश्रुद्धमृदुतविशेषविहेतुत्रसंदेहानुपपत्तेः अंगांतरापचयैक्रमेण द्वेमहतीमहनरासेनेत्यादिव्यवहारानु
 पपत्तेः ॥ तस्माद्वस्तुस्थितेनैवाभावनियमेन तत्रार्थनियमः तदप्रतीतिस्तु नियतापेदावुद्धेर्यजिकाया अभावादितिकथं
 पुनराभावस्य कारणत्वं अद्यव्यतिरेकाभ्यामिति वैमः कातत्रापिकथं ताननुरूपाद्यभावानां सर्वेषां सर्वानुविधानविशेषा
 नकथं रूपस्यैव रूपाभावात्समैवासाभावः ॥ कारणमिति नियमः न स्वाभावपूर्वकत्वात्सर्वस्य न हितस्मिन्सतितत्तायते अन्य

सुप्रसिद्धं

प्रसप ४

अ ३

सा

श्रु १

मयात्रि २

नियम १

गु.

१६

१६

भव ५

अ ३

स्मिंस्तु सत्यपि तज्जायत एवेति तस्माद् दूपादिषु जनयितव्येषु रूपाद्यभाव एव प्रयोजको रसाद्यभावस्तु साहचर्यमात्रेणेति क
तममकृतचित्तमाशतं पिपीलिकानां हेतमित्यत्र कथं गुणादिष्विव गौराव्यवहारः आश्रयानुपपत्तेर्विधकस्य सत्वात्
नष्टस्यापि समवायिकारणत्वमित्युच्यते लौकिकमवेदिकं च आश्रयस्य नाशे हि कार्येन शेषत उत्पद्यत इति नु विरुद्धतस्य
मुख्यमुदाहरणं दृश्यते तत्रादिति चेत् त्वमनाश्रयमेव तर्हि नाशवदुत्पद्यतां तेनासमवायिकारणभावेऽपि तज्जन्मसु समाहि
तं स्यात् न हि नष्टाश्रयापेकत्वान्नपि संति मा भूवन्तान्यपि अतथा भूतान्येपिकारणानि भविष्यन्तीति चेत् तदेतदुच्यते
मग्नश्चेन्नागलोकमेव पश्यति तिर्यकमिति चेत् तर्हि निमित्तमात्रादेव संख्योत्पत्तिमभ्युपगच्छन् सुतलमेव पश्यतया च
गुणादिष्वपि संख्याव्यवहारो मुख्य एव समर्थितः स्यात् एवं तर्हि भावमयी दातृक म ४ स्यादिति चेत् अद्यापि मयी इति
क्रमादिभेदेषु स्मृतं तर्हि समवायिसमवायिनस्वरूपेन हि तेभिन्नकालं भवतीति एवं प्रतिनियतं विनाशकारणं व्युत्पाद्यता

राप्र०
१६

माह

धारणं सुत्यादयति क्वचिरिति तदेतत्सहस्रत्वात् प्रश्नपूर्वकं क्वत्यादयति कथमिति द्वयारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभाग
जनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानचिंतायामेतद्व्यभ्यतइतिसंज्ञेयः तथाहि अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागपेक्षा
बुद्धीसंयोगनाशद्विषयसत्त्वोदयनाशद्विषयसामान्यज्ञाने ताभ्यां द्वित्वनाशपेक्षा बुद्धिनाशवितियथाक्रममवसेयं उ
पलक्षणां चैतत्कर्मसमकालमपेक्षा बुद्धिचिंतनादुभाभ्यामिति द्वां तथा हि कर्मापेक्षा बुद्धीविभागद्वित्वे संयो
गनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने ॥ इयनाशपेक्षा बुद्धिनाशो ताभ्यां द्वित्वनाशइतिः परत्वापत्त्ययोश्चैतत्सूरी भविष्यति इह के
षां विद्विरोधः सहानवस्थानं लक्ष्मणः यथापाकजशर्वापररूपादीनां केषां चिद्व्यघातलक्षणां यथाग्नि संयोग
पाकजादीनां अतो विरोधिगुणत्वेन बुद्धिपुसंदेहो ननु सहानवस्थानं पक्षैः हेतुको नाशः स्यात् पूर्वविनाशो ज्ञास
श्चावृपोक्तल्यकालतया कार्यकारणभावाभावात् न चैवं तत्कुतः संदेहः न ज्ञानविनाशविनाशपत्तेरपि तद्वतोरेव सर्वविनाशो

५४

धिर

लक्षणा २

य

वि०

रूपो ३

पु. ए.

२६

२७

यथाश

३२

तस्योसंदेहोपपत्तेः अतोविचारमारभमाणोवध्यधातकपक्षेयुयोक्तप्रक्रियानिर्वाहद्वाराव्यवहारनिर्वाहप्रयोजनमाहशोभन
मितिप्रशस्तं समयोजनतयेत्प्रमायः तथाचव्यवहारसिद्धिरेवंप्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः सहानवस्थानपक्षे बाधकमाहस
हेतितथाचतदधीनोनियतसंध्यव्यवहारो न स्यादिति भावः अत्र यमित्यादिना बुद्ध्यादयमतिक्रममिति विशेषेण तत्संबन्धत
ज्ञानेभ्यो विशिष्टज्ञाने भवतीति दर्शितं सहानवस्थाने तु द्वित्वविनाशसांन्यज्ञानका ल एवापेक्षा बुद्धेरनवस्थानं गुणव
द्विसमकालंचापेक्षा बुद्धिविनाशात् द्वित्वविनाश इति विशेषणभावात् कुतो हि द्वे इत्येति बुद्धिः स्यादित्यर्थः अत्र शकते
लौगीकवदितिएतद्विद्वानोति स्यान्मतमिति मतमभिमतं परस्परभवेत् अभूतं भूतस्यैव अस्त्येव विद्यमानमाशुत विनाश
तया बुद्ध्यादिलिङ्गे भूतस्य विद्यमानस्य वीर्यादेरनुमानमिति लिङ्गभावेऽपि तज्ज्ञानमात्रात् शब्दबुद्ध्यादिज्ञानमा
त्रादस्यैव लिङ्गे वीर्यादेरनुमानमिति लिङ्गभावेऽपि दृष्टान्तं व्याख्यायदर्शयति के योजयति तथेति परिहरति नेति एतद्विद्व

अभूतं अत्र

राम०

२७

वा१

दशायां २

पर्व २

प्रत्ययो २
वा ३

तद्

राणेति न हीति न हि दंडीति व्यामर्शति वा सा रूप्याद्यवच्छिन्ना सहव्यवच्छेदकस्य साधर्म्यसाक्ष्यं सामानाधिकरण्यामिति या
 वत्तस्माद्विशेषणतत्संबंधमंतरेण न भवितुमर्हति तथा च सत्तामं श्यामो दृष्ट इति रक्तदशायां मपि स्मर्यमाणं रूपोऽप्य
 मत्प्राज्ञज्ञ इति प्रतीयते इति भावः विशेषणद्विशेष्यज्ञानं भवति न बुद्धिज्ञानमात्रादित्यत्र स्वकारणमुक्तिमाह तथा वा हेति स नुतया ३
 वायिन इति संबंधस्य कारणत्वमुक्तं चेत्यादिति विशेषणस्य चेत्युद्देशेति ज्ञानस्य चेत्येव बुद्धिरिति चेत्युद्देश्यविषया बुद्धिः
 फलं ते कार्यकारणभूते इति तद्विशेषणं सा च विशेष्ये बुद्धिरिति कार्यकारणभूते इति प्रकृतं तैर्गिकं तु नेवमिती ज्ञानमात्रादपि
 भवेन्न दुष्यतीत्याह न त्विति अभेदेन सा रूप्येण न हि भवति शब्दः शब्दवती वीराणि बुद्धिर्बुध्यते वा पुरुष इति किं त्वपलभ्यमा
 नः शब्दो वीराणां कार्यः एवं भूतशब्दत्वात् ३ यमनुवर्तनीयमाना बुद्धिर्देव्या म्रया गुणात्वात् कार्यत्वाद्देविसाध्यासाधनभेदेन वैय
 धिकरण्यानेत्यर्थः तस्माद्विषमौयमुपेयासः अयं दृष्टान्तो यस्यासौ विसदृश इति स्यादेनत् यद्यतीते विशेषणोद्देश्ये इति

वा

गु.रा.
१८ प
२४

न मासीन
ज्ञानं तर्हि श्यामोयं कुंभ आसीदं प्रयमासीदिति वदित यं विनयप्रिदमासीदिति स्यात् त्रिहानी द्वयं त्रयमिति किंच सामान्यज्ञानम
पेहाज्ञानं द्वित्वाद्यत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्वयज्ञानमिति क्रमोपमनुपलंभवाधित इति देशद्वयमाशं क्वाहनाभूत्
नेरिति एतदष्टांतेन स्फुटपतियथेति शंकने बध्यघात केति विवराणोति स्यान्मतमिति यभ्दया सहानवस्थानतैय हो हेयस्त
दिहाप्युपास्तितं तत्र त्वपेहाबुद्धौ द्वित्वसामान्यज्ञानकालेऽनस्थानं गुणबुद्धिसमकालं गुणानां शब्दे द्वये इति द्वयज्ञाना
नुत्पत्तिः इह त्वपेहाबुद्ध्या द्वित्वाभिकाले संस्काराभात्ततस्तस्याः नाशदुगाबुद्धिसमकाले गुणानां शब्दद्वयज्ञानानुत्पत्ति
रिति न कश्चिद्विशेष इति ज्ञानवत्संस्कारस्यापि पूर्वज्ञाननाशकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः परिहारतिसमूहेति विवराणोति स
मूहज्ञानमेवेति समूहज्ञाने विशेष्यज्ञानं अत्र च विशिष्टस्तेष्वसर्वदा स्मरणप्रमाणं विशिष्टज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगश्चुतर्क इति स्या
देतत् अपेहाबुद्धिः संस्कारमाकारो द्वित्वोत्पत्तिसमकालमेकत्वविशिष्टद्वयज्ञानं तु किंच कुर्यात्तावतापि सदीपस्तदवस्थ
न

दिनि २ य

ताम०
१८

एवे

इति किं नाशं कितं परिहृतं प्रायत्वात् द्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनभिभूतस्यैवैकत्वस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् द्वे इत्ये इत्यादिव्यव-
हारकाले एकं इत्यमित्यादिव्यवहारभावात् अन्यथा इव ज्ञानानुत्पत्तिप्रसंग इति स एवैक इति अन्यदा शंकते ज्ञानयोगप-
द्येति विद्वांसोतिस्मान्मतमिति परे हरति न विनश्यतो रीतिप्रतिषेधात् प्रयत्नज्ञानाद्यौ पद्यादित्यनेन सूत्रेणातदेवाह्यु-
क्तज्ञानयोगपद्यवचनेनेति युगपदुत्पत्तौ प्रतिशरीरमेकत्वमणुत्वे च मनसो न स्यात्तथा च व्यासंगानुपपत्तिप्रसंग-
अविनश्यतो ज्ञानयो रवस्थाने बध्यत्वात् कलक्षणोपिविरोधो न स्यादिति तदेव प्रतिषिध्यते नान्यत्प्रमाणाभावादित्य-
र्थः ॥ परिमाणमानव्यवहारकारणमित्यत्रापि व्यवहारो ज्ञानशब्दश्चैति पूर्ववत्तेन यदेतत्स वित्तस्यादिभेदवदुपलभ्य-
ते तत्परिमाणमिति प्रमाणमुक्तं न चैतद्व्यवहारपमात्रेणैकतराप्रतीतावन्यतरप्रत्ययात् न चैतत्तामान्यमात्रं सति शयत्वा-
त्पदि घटादिस्वरूपे परिमाणस्यात् महानयेत्युक्ते घटादिकमानयेत् घटमानयेत्युक्ते यच्चिचित्सहानयेत्त-

च

मात्रं

गु.
२८

२५
=प्रकर्ष ५

ए३

ते

थाचमैषसंप्रतिपत्तीविस्मयेयातांघटशृङ्गातघटनिश्चयवत्परिमाणानिश्चयोपि स्यात्परिमाणसंदेहवत्घटसंदेहोपि स्यात्
भवेदितितर्कः ४ मानव्यवहारकारणं गुणः परिमाणमिति पूर्वतस्तद्वत्तामिति मानव्यवहारस्त्वत्रपलसंख्यादिव्यवहारविल
हणस्येति नातिव्यसिरिति तद्विभजने तच्चतुर्विधमिति अणुमहदीर्घह्रस्वमिति भावप्रधानो निर्देशः तत्रतद्वत्तामिति भेदेन
युत्पादयतितत्रेति तेषु मध्ये सुप्रसिद्धत्वात् पश्चादुक्तमपि महत्त्वं प्रथममुक्तं कनित्यं महत्त्वमस्तीत्यत आह नित्यमिति एतदे
तदेव शास्त्रप्रदेशेषु परममहत्त्वमिति व्यवहियते कौटिल्यादि स्यात्परमेति द्वितोयो विधामाह अनित्यमिति अणुकाद्य
वैविध्यं स्यादयविपर्ययेत एवकारेण ह्यणुकनित्येद्रव्यव्यष्टे ४ अणुत्वं विभजते अणवपीति नित्यमनित्यं चेत्यपि नानु
कष्यते नित्यं परमाणुमनस्सु अत्र मनसः स्वशब्देनोपात्तत्वात् परमाणुशब्दस्तरागोलपादिन्यायेन चतुर्विधेषु
नैतच्च परमाणुमित्युच्यत इत्यर्थः अनित्यं ह्यणुक एव नान्यत्रैतवधोरणार्थः कथं तर्हि विल्लाघपेक्षया आमल

विशिष्ट

ति ५

राम०
२८

एवकारस्त १

वि३

घण३

काद्यागिविति व्यवहार इत्यत आह कुवलेति महत्त्वोत्पत्तौ कारणासम्भवेन चाक्षयत्वान्यथानुपपत्त्या च तत्त्वो महत्त्वव्यवस्थि
ते भाक्तेयं व्यवहारो भक्तिश्च प्रकर्षभावभावः आमलकेयः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवलेवि ल्लेयः प्रकर्षभावस्तस्याभाव
आमलके सारवतुद्यगुके वत्तत इत्युभाभ्यां भज्यत इति भक्तिः तामपेक्ष्य भवतीति भाक्त इत्यर्थः ननु परमाणुषु द्यगु
केषु वा अणुव्यवहारो महत्त्वभावकत एव किं न स्यात् न स्यात् इत्यत्रेन परिमाणानुमानात् द्यगुकात्परमाणौ प्रकर्षा
जननाभावस्याप्रकर्षः संभवतीति न च द्यगुकस्य महत्त्वं कारणाभावात् प्रत्यक्षत्वप्रसंगाच्चैति एतेनाप्रतीतीयो भक्तौ
कथं भाक्तो व्यवहार इति निरस्तं प्रकर्षभावस्य प्रसक्तसिद्धत्वात् परमाणुत्वस्य चानुमानात् अन्यापश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन
पञ्चान्मुख्यत्वभाक्तत्वविवेचनात् स्वर्गादिशब्दवदिति दीर्घत्वह्रस्वत्वमिति उत्पाद्ये च ते महत्त्वाणुत्वे च तिताभ्यामेक
स्मिन्नर्थे समवेते इति यत्रोत्पाद्यं महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्रोत्पाद्यमणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वमिति तस्यः एतेनित्येन स्त इति केचित्तत इत्यत

३०

३०

स्वदिषु ३

यथा हि महत्वं प्रकृष्यमाणं परमं महत्तु कांशं प्राप्नोति तथा दीर्घत्वमपि मापुयात् यथा गुणत्वमप्यकृष्यमाणं परमा गुणत्वं
कांशं प्राप्नोति तथा ह्रस्वत्वमपि उपपुत्रेभ्यः अपि तुल्यत्वात् कथं तर्हि दीर्घत्वे तादिको ग्रंथः सत्यं नित्यमिति तत्र भेदेन महत्त्वा
गुणत्ववत्प्रत्येकं दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्द्विविधं सुप्रसिद्धं मेकदेशो कीर्तनेन स्मारयति दीर्घत्वेति तथा च परमदीर्घत्वपरमह्रस्व
त्वपरमह्रस्वपरमा गुणत्वे कार्यसमवेतं इति स्मर्त्तव्यमिति हृदयं ननु यद्यत्प्राधान्यात् गुणत्वे कार्यसमवेतं ह्रस्वत्वं कथं वंशाद्यपेक्षया
इत्यादिषु ह्रस्वत्वव्यवहार इत्याशङ्क्या हरसमिदित्ति अत्र सामुख्यतः दीर्घोत्पत्तौ कारणोपपत्तेः वंशयोर्दीर्घत्वस्य प्रकर्ष
भावस्तस्याभाव इत्येतमपेक्षैव बुद्धौ ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्कः सहिमुखे ह्रस्वे मसौ तु भाभ्यां भस्यत इति भाक्तिः तत्कृतं इति तथेहौ
दीर्घत्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभावः समिधितमपेक्षतव ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्क इत्यर्थः एवं विभागमाश्रयं च निरूप्यकार
णानि रूपयति अनित्यमिति नित्यत्वे कारणचिन्ता विरुद्धं नित्यग्रहणं संक्षेपतः संख्यां प्रमाणं प्रचयश्चेति ते यथा संभव
प्यसी

त्वो ५

रामः
३०

निर्द्वन्द्वरूपे सर्वविषयत्वादेकत्वांतरात्पुनः
परमाणुत्वात्केनैवाभावात् ३

४ कानिपूरमाणुभिर्द्वयैः

संख्या २
तमारे

योनिश्च कारणं यस्य तत्तथा ह्येतत्प्रपञ्चयिष्यन्केवलैव बहुलसंख्यापत्रमहत्वे कारणं तदाह तत्रेति द्वाणुकेद्यस्मदादी
नामपेक्षाबुद्धेः संभवात्तदभावे बहुलानुसादात्कथमेतदित्याशंकाह ईदृशबुद्धेः सर्वविषयत्वात् द्वाणुके कलान्मत्यास्यप्या
लंबमानियद्यपि तथापि नियामकत्वं दृष्टमिति भवत्यपेक्षाबुद्धिः तामपेक्ष्योत्पन्नावहलसंख्यापरमाणुभ्यामारब्धा निद्वानुका
निपरमाणुभिर्द्वाणुकादिप्रक्रमेणैव कार्यद्रव्यमाभ्यतेनास्येति नियमज्ञापनार्थं परमाणुके द्वित्युक्ते उपपादितं चेत्तदर्थं **अथ**
अधिकारे तैर्द्वाणुकेणैव कार्यद्रव्ये त्रसरेणैव रूपान्कस्य तिस्रसकालसंयोगे स्य तिस्रसकालत्वात् सत्योत्पत्तेः ईदृशोत्पत्तिरसमका
लत्वाद्दामहत्वं दोषं त्वंचकरोतिसमवाप्यसमवायिनोः साम्येऽपि कार्यभेदोऽस्ति निमित्तभेदात्तत्तच्चाभावोऽदृष्टं चेति किं पुनरत्र प्रमा
णं परिशेषः तथा हि रूपादीनामप्रसंग एव बाधित्वात् प्रकर्षा यकर्षा ननु विधानाच्चेरूपस्य बाधित्वात् बाधोऽस्य तेन त्रिसंगं
स्याबाधो गुरुत्वस्यानलो दोषो ह्यस्यानंभसि स्पर्शस्य प्रकर्षा ननु विधानेन तद्विस्पर्श प्रकर्षात् परिमाणं प्रकृत्यते संयोगप्रकर्षा

गु. रा.
३१

३१
तु

हाविभागस्तुकारोवर्तमानाश्रयंतिद्वनविरोधेवपरत्वापरत्वेचपरिमाणोत्तराकालमुत्पद्येतेतथावेगैश्चबुद्ध्यादीनाम
प्रत्यासत्तिरेवेत्प्रसक्तिः अनुविधीयमानप्रकर्षतयाकारणकार्यसमवेतयाचवितयामिहप्रसक्तत्रयणकेषुमहत्त्वप्रव
ययोरसंभवात्संख्येवपरिशिष्यतेयथाचाणुपरिमाणोनपरिमाणकारणतथोक्तंइत्येतिप्रयोगः अणुकपरिमाणंव
हत्त्वसंख्याकार्यपरिमाणप्रचयासेभवेसतिकार्यमहत्वात्सत्तुनर्नबहुत्वंसंख्याकार्येनतदेवयथाचाणुकपरिमाणोद्विष्ट
अणुकपरिमाणंचेतिविपक्षेबाधककारणानुपपत्तौकार्यानुत्पत्तिप्रसंगः आस्तुतर्हिबहुत्वमेवसर्वत्रमहत्त्वकारणं कृतत्वा
त्कृततर्हिमहत्वेरित्यतआहद्विबहुमिरितिद्वौचवहवश्चावयवादिवहवस्तेर्महद्भिर्गोक्षेकारणमहत्वेचकारणमहत्वानि
वकारणमहत्वानिनान्येवमहत्त्वमार्भतेनवहुत्वंकुतः समानसंख्येराक्षेऽतिशयदर्शनात्कारणमहत्वादितिशेषः अयमा
र्थश्चयदुभाभ्यामप्रविताभ्यामहम्भ्यामारब्धेइत्यंतत्रबहुत्वप्रचययोरसत्तादेवाकारणत्वअन्यत्रावगतशक्तेःसतश्चका

शयः यत्र द्वा १

राम०
३१

एणमहत्त्वमेवकारणत्वेनसाम्यकारणत्वेमहत्त्वानुत्पत्तिप्रसंगात्साम्यसामर्थ्यावधारणायतुयुक्तिरक्तातिशयदर्शना
 दितिननुसमानसंख्येयरेद्येकारणमहत्वेनकार्यमहत्वातिशयदर्शनादहत्त्वमहाराणमेवयतः समानमहत्वेरत्यसंख्येय
 रद्यमपेक्षसंख्यातएवातिशयदर्शनेनसंख्याया अपिकारणत्वावधारणात्अन्यथातदपेक्षयाऽतिशयोक्तस्याहत्त्व
 स्याविशेषादितिनस्मादेकं द्वयंयथासंभवमवधूतशक्तिकारणाननुसंभवदपिनेकारणमितिप्रचयस्यकारणत्व
 माहप्रचयश्चेतिहलेसुपलहरांनत्वेनदेवविवक्षितं प्रचयोत्रैद्व्यारंभकः संयोगविशेषः ४ पिंडयोर्वर्तमान इतिवहत्त्व
 संख्यायुदस्यतेगुणकर्मांभेसापेक्षइत्यपेक्षाकारणमाहपिंडारंभकावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षइतिपिंडयोगो
 अरंभकावयववास्तेषांयेप्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षांइतरैरपिंडवयवसंयोगापेक्षावेति एकस्यपिंडस्यावयवैरपरस्य
 पिंडस्यावयवानांयेप्रशिथिलाः संयोगास्तदपेक्षावैतस्यर्थः सतिहितूलकेमहत्त्वमारभतेद्वाभ्यांतूलपिंडाभ्यामारभ्य

गु. रा.
३१

द्विदूलकं न बहु त्वमहत्वे बहु त्वस्य तत्रास्तु त्वमहत् त्वस्य च सतोऽपि प्रवृत्तापेक्षत्वात् अन्यथा समाहारगुणत्वस्य तुल्यतया त्व
लजात्पेक्षयाऽविशेषाद्भूमलभूतानां त्रसरेणानां वाणुकानां वा तुल्यसंख्यतया परिमाणा इति संख्यानुपपत्तिः त
दाहसमानेति अतिशयदर्शनात् प्रवृत्तेनेति शेषः अत्रापि न महत्त्वमिति केवलस्य महत्त्वस्य प्रतिषेधः अत्राहोत्पत्ति
माहद्वित्वसंख्या चेति अत्राहोऽपरमाणा बोधो महत्त्वोत्पत्तौ कारणभावात् इत्यत्रेन च परिमाणास्य सिद्धत्वात् कार्यगुणा
स्य कार्यत्वात् परिमाणपरिमाणस्याकारणत्वात् अनेकसंख्यायाश्च परिमाणप्रतिकारणत्वात् वगतैरस्य स्यात् संभवा
दित्यभिसंधिः दीर्घत्वोत्पत्तिमतिदिशति महत्त्ववदिति हस्तत्वोत्पत्तिमतिदिशति ॥ अत्राहोत्पत्तिमतिदिशति यदि महत्वात्
त्वाभावात् हस्तत्वदीर्घत्वेभिन्ने स्यातां तादातुत्पत्तिचिंताया आवसरोभेद एव तु कृतः तदेवार्थोऽपरिग्राह्यभावो विकल्प
मानं तथा व्यवहारयतीत्यभिप्रायेण एकुति अथेति उत्तरं तत्रेति प्रश्नद्वयमर्थमेव प्रश्ने उपपत्तिमाह महत्त्वमिति अभेदेनेति

च ४

राम०
३१

धे १

तर १

पृष्ठा: ६

संभवतीति भावः ॥

三

五

[illegible]

॥ २ ॥

5

बिनाशो'४

चारुचैति एवं च सति गुणादिषु गौणः पृथगिति व्यवहारोऽप्युच्यते ^{ति २ चै २} स्वरूपभेदेषु गुणयोगः स एव तर्हि पृथक्कमस्त्विति चेत् न
 स्वरूपस्यावधानये हत्वात् यदाऽवश्यं पेक्षस्तदा पृथक्कमवधारकं स्थिती चेत् न तत्कदाप्यवधिमपेक्षते तत्त्वाभावाद्वा
 सर्वदाप्यपेक्षेत इति तत्रैव भाववैधर्म्ये प्रागेव निरस्त इति एवं व्यवस्थिते पृथक्कमस्य भेदं निरूपयति तत्पुनरिति पुनः शब्दः
 परिमाणमनंतरं कस्य वा छिन्नं न नैकमेव पृथक्कमस्त्विति न वाच्यं सामान्यलक्षणं पक्षे तथाप्यने
 क इत्यमित्यनुपपन्नं प्रत्येकविश्रांतैरेव पृथक्कैस्तथा व्यवहारो पक्षे द्वौ शुक्लावित्पादिव्यवहारवदिति चेत् अन्योन्या
 वधित्वानवधित्वाभ्यां विरोधेन भेदात् प्रत्येकविश्रांतैरेव पृथक्कैः स्यादवधिके अपि चैत्रो मैत्रात् पृथक्कैश्चैत्रात् पृथक्
 गिति प्रत्ययात् न तु मैत्रात् पृथक्कैश्चैत्रात् पृथक्कैः प्रत्ययो यथा देवतादेः तस्माद्यथा न प्रत्येकविश्रांतैकत्वाभ्यां त
 था भूतेन द्वित्वेन वा न द्वित्वव्यवहारः प्रत्येकं प्रसंगतं किंतु माससमूहे गुणांतरादेव तथा व्याप्तसमूहे गुणांतरादेव द्वौ पृथक्

स्य

चैत्रमैत्रो

हि ३

३

गु. कि.
३४

३५

भावेन भेदात्

गिति व्यवहार इति स्थितम् एवं तर्हि द्विपारत्वाद्योपनिर्दिष्टस्य अन्योन्यावधित्वाभावादिति चेन्न एकपारत्वस्य पितृयाभूतत्वे
न विरोधाभावादिति एककल्पनानुपपत्तेः न हि समानदेशस्थयोः संयुक्तसंयोगविशेषोऽस्ति न च तं विना ते भवतः यत्रास्ति
तत्र का गतिः एकपारत्वस्यान्योन्यायेत्वात् द्विपारत्वस्यैतदप्यपेक्षत्वादिति चेत् तत्र तत्राप्येकस्य पारत्वात् तस्यैव पारत्वं परस्परं
त्वात् तत्रैकविश्रान्तिरेव ॥ तदनादत्पदुद्देशे इति व्यवहारः न तु व्याससङ्गतिरेक एव तत्र परत्वगुणः एकस्यातिशयानुपप
त्तेरिति नित्यत्वादिकमिति देशेन दर्शयति तस्यैव त्वित्येकत्वसंख्यानिस्पृश्यत्वेऽप्युत्तिगा अवयविनिर्मुक्तकारणगुणप्र
क्रमेणोत्पद्यते इव विनाशाद्विनश्यतीति तथैकपृथक्कमपि यथा द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धेरुत्पद्यते तद्विनाशाद्विनश्य
तीति च चिदाश्रयनाशात् क्वचिदुभाभ्यां स्याद्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ४ स्यादेतत्तत्किं द्वित्वं सामान्यविशेषा अपि
तत्र संभवयति यद्येवं जातिसंकरः स्याद्विज्ञेय इति आह एतावानिति कथं तर्हि द्वे पृथक्कृजोतिरप्यगित्यादिव्यवहार इति

च ३

राम ०
३४

त्रित्वादिर

न २ ३ इत्य ३

त आह संख्यया त्वेकार्य समवायि न्याविशिष्यते इत्युपलक्ष्यते यथा मुक्ता ४ एवमिति शौक्तेन उपपत्तिमाह तद्विशिष्टेति
कारणविशेषात् प्रकर्षनिकर्षलक्षणाः वा तद्विशेषस्त्वस्यैवमाधुनोदिवदिति सब सामान्यविशेष एव गुणकर्मणो ४ स
मवेतस्य धर्मो तस्याभावादिति ॥ संयोगः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं यदि शिष्टं संयुक्तं इति मतिर्भवति संयोग इति प्रमाण
मुक्तमकार्यप्रदर्शनेन तत्तर्कमाह सचेति अवयवसंयोगः इत्यहेतवः ४ अग्निसंयोग ४ पाकजानां परिमाणस्य प्रवया
त्यः अवयवकर्मज ४ संयोगे निष्ठियावयविसंयोगस्य परत्वापत्त्योर्दिष्ट्या लपिंडसंयोग ४ बुद्ध्यादीनामात्मम
नः संयोगो निष्ठि ४ ग ४ शब्दस्य भेदाकाशसंयोग ४ कर्मणो नोदनाभिधाताविनिर्णयेन यदिसंयोगो न स्यात् इत्यगु
णकर्मणि न स्युः ४ कारणाभावात् भावे वा सर्वदेवभावे युः ४ इत्यादीनां पूर्वसिद्धानां सर्वदा तुल्यरूपत्वात् क्षणभंगपरि
णामवादयोरपास्तत्वात् अदृष्टादिति चेत् न तस्याप्यनुष्ठानसाध्यत्वात् तस्य प्रत्ययत्वरूपत्वात् तस्यात्ममनःशरीरेन्द्रिय

मिदमनेने ३

वि १

भ्यो-४

गु. कि

३५ तर

३५

ति०

आ

संयोगसाध्यत्वात् अदृष्टांतरमात्रसाध्यत्वे प्रयत्नविधिवैयर्थ्यप्रसंगादिति तर्को दर्शितः यथा इदमप्युक्तं तेषां प्रकारमाह इदं
रंभे निरपेक्ष इति द्वये कर्तव्ये तदवयवाः संयोगार्थमेव कारणां अपेक्षेते सति संयोगेन किंचिदित्यनपेक्षा संयोगः सहका
रितया न किंचिदपेक्षत इत्यर्थः एतेन वरमभाविनिमित्तांतरं नापेक्षत इत्यपि लभ्यते अत्र सुत्रकारसंमतिमाह तथा भवती
ति अस्मात् ४ सर्वथा अनुत्पन्नसंयोगतया संयोगापेक्षेभ्यस्तनुत्पत्तिर्भविष्यति प२ इति यथा प्रत्ययस्तथाऽनुत्पन्नसंयो
गतया सापेक्षेभ्य उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भवती प्रत्ययः ४ सर्वथा उत्पन्नसंयोगतया निरपेक्षेभ्यो भूत इति प्रत्यय इत्यपि
द्रष्टव्यमित्येवं सूत्रकारवचनांस्तानीमोद्वारंभे स्वात्मलाभकारणातिरिक्तं संयोगस्यापेक्षणीयनास्तीति गुणकमीरंभे सा
पेक्षः १ गुरोः कर्मसुचकर्तव्येषु स्वात्मलाभकारणातिरिक्तमप्यपेक्षते तथा हि पाकते घृणि संयोगश्च न च तेनासौ ज
न्यते परिमाणो प्रचयः ४ स्वाश्रयावयवप्रशिथिलसंयोगं न च तेनासौ जन्यते परत्वापरत्वयोर्द्विधा लपि संयोगश्चपे

राम.

३५

विशेषः

= १ स्पर्शवेगो इति १

प्रतीतिः प्रत्येकं न व्यप्यते ह्यस्य सर्वसाधारणमिति स्वकृतं किमस्य लक्षणमित्यर्थः ॥

सं२
भवतीति ४

हा बुद्धिर्न चतया तेजसं ते इत्यादि स्वयम्भूतं एवं कर्माणि नोदनाभिघातो स्पर्शवेगं चापेक्षेते न वताभ्यां तौ तन्ये अतएव दृष्टा
यस्य चरमं भावित्वमात्राविवक्षितं अत्र सूत्रकारेणुमिति माह संयुक्तसमवायादिति अस्यार्थः पार्थिवेन परमाणुना वा
येन संयुक्तं गौ समवायादपेक्षं शेषिकमोक्षं या कजातां निमित्तमिति शेषः तेन स्वानुत्पादकापेक्षत्वात् सापेक्षस्तु
क्रं भवन्ति सूत्रकृता अथ किं लक्षणक इति किं लक्षणं किं प्रकारमस्य लक्षणमित्यर्थः कतिविधश्चेति कस्य विधा ४ प्रका
रा इत्यर्थः ४ उत्तरं अप्राप्तयोरिति प्राप्तिः संक्षेपः ४ स च समवायोपोत्पत्तौ तदुक्तमप्राप्तयोरितिसमवायस्त्वप्राप्तयोर्भवत्येव
न जातः ४ संवदश्चेत्येककालत्वात् विद्यमानयोः प्राप्तयोः संक्षेपः ४ संयोगं समवायस्तु नैवमित्यस्य वद ४ द्वितीये प्रश्ने
उत्तरं सनुविधि इति पूर्वो नैवमिति तद्वयव्ये सार्यस्तु शब्द इति ह्यविधा दर्शयति अन्यतरेति अन्यतरं कर्म जलक्षयति
तत्रेति तत्र तेषु मध्ये क्रियावता चलनं गौः क्रियस्य तदभिमुखं क्रियारहितस्येति यावत् उदाहरणं यथा स्थानोः स्पर्शेनेनेति

वि१

गु. कि.

३६

३६ ये

एवादि

विमूनां वाकाशकालदिगात्मनां भूर्जेऽपातां भिन्नतरकर्मज एव अवयविनस्तकारणाकारणसंयोगाद
न्योऽन्यतरकर्मज इति विवेक्यं उभयकर्मजत्वं सति उभयेति विरुद्धे दिशो ग्राची प्रतीत्यौ अवाच्यदीप्त्यो दश्यादशे इ
तियावत्तयोः क्रिययोस्तौ विरुद्धदिशि योतयोः सन्निपातोऽभिघात इत्यर्थः उदाहरति यथेति संयोगजं लक्षयितुं विभज्यते
संयोगजं स्थिति उत्पन्नमात्रेणैकस्मिन्नेत्यत्र सा परः निश्चयस्येति संयोगस्यैव केवलस्य कारणात्मनो विद्यते कारणा
संयोगिभिरकारणैः समवायिकारणसंयोगिभिस्तदन्तैरतस्वकारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्यकारणगतः समवे
तासमवेतगत इत्यर्थः पुनरसौ वांतरभेदमाह सचेति च शब्दः पुनरर्थे तदेतत्सर्वमुदाहरणौ नुस्पष्टयति एकस्मात्ता
वदिति तावत्तु द्वे प्रक्रमे अत्रतिष्ठद्यपि विधासुतं नूनां परंप्रतिकारणत्वं वीरणाकाशतुरीणामकारणत्वं समवायितया
तेन कारणाकारणसंयोगपूर्वकत्वं तनुसमवेतत्वं द्विवितंतु कपठयोः असमवेतत्वं तु वीरणाकाशतुरीणां तेन तत्सं

संयोगस्यतं

कार्य

राम०

३६

च १

रपि १

कारणं ४

परमाणु ५

योगानां कार्या कार्यगतत्वमिति एकस्मात्संयोगात्तद्वयोऽसंयोगमोहस्यतिमाह एकस्माच्चेति एतत्प्रश्नपूर्वकं स्पष्टयति
 कथमिति पार्थिवाप्यपेरिति विज्ञातीयत्वेनानारंभकत्वेन मभिप्रैति अत्रावोरिति परमाणवोः पार्थिवस्य पार्थिवेनाप्यस्याप्यने
 सारंतभकत्वस्य च न संयुगपदिति संयोगयोगपद्येन द्वाणुकमोर्युगपदुत्पत्तिदर्शयितुं युगपत्संयोगद्वयोत्पत्तिप्रदर्श
 नाय तामाह तत इति इतरस्य पार्थिवद्वणुकस्य पार्थिवपरमाणु ४ कारणमकारणमाप्य ४ परमाणुः इतरस्य कारण
 माप्यपरमाणु कारणपार्थिवसंयोगात्तत्समवेतात् इतरस्य पार्थिवपरमाणोः कार्यपार्थिवद्वणुकं मकार्यमाप्यः पर
 माणोः कार्यमाप्यद्वणुकमकार्यपार्थिव ४ परमाणुस्तद्वतो न तत्समवेतो पार्थिवपरमाणवाप्यद्वणुकगतं एक एव
 आप्यपरमाणु पार्थिवद्वणुकगतोऽपरः संयोगस्तौ वैकालमुत्पद्येते इत्यर्थः ४ एवमिति किं कारणमिति किं प्रमाणमित्य
 र्थः ४ उत्तरं अकारणोति नैशेषः पार्थिवद्वणुकमाप्यनपरमाणुना आप्यद्वणुकं पार्थिवेन परमाणुना संयुज्यते

प्र ३

प्राप्त्युपस्य

माणुः ॥ इतरस्याप्यपर ३ १ अकारणोति नैति १

उगपदेक ३

गु. कि.

३७

न्यायात्-३

प्रश्न

३७

नदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यत्वात् यद्यदकार्यत्वे सति यत्तत्संयोगिकार्यं न तेन संयुज्यते यथातुरी संयुक्तं तत्कार्यः पटः त
र्धे मनुमानमिति ४ यदि तत्तेन न संयुज्येत तत्कार्येणापि न संयुज्येत कारणभावादिति विषये वाधकं मूहनीयं तमेतन्म
येनेयायिकमर्थं प्रत्यासृतं ति **अतः** ति उक्तं तर्कसिद्धये पृथगिति अथेति उक्तं योरपीति ननु तदुक्तं न केनैव परमाणुद्वय तं
संयोगेन द्वाणुकयोरपि संयोगः किं न तन्न्यते कर्तुं तदुक्तं भां कार्यकार्यसंयोगाभावात् प्रत्यासत्तेरपि कारणो कार्यसमवाय
लक्षणायाः संभवात् न तस्मिन्काले द्वाणुकस्य द्वाणुकांतरकारणसंयोगिताभावात् कारणसंयोगिना च कार्येण कार्य
संयोगात् संयोगः परमाणुनैवेति एवं तर्हि परमाण्वोरपि द्वाणुकेन सह संयोगात् संयोगस्यानुपपत्तिः ॥ न हित
स्य कारणसंयोगिद्वणुकमिति संभवति न कार्यसमकार्येण संयोगात् संयुज्यमानं कारणसंयोगिनैवेति नियमादिति अ
त्र देवादवयवक्रियायामुत्पत्त्या विभागसमकालमवयविनियदि क्रियोत्पद्यते तदा संयोगा क्रिये संभू संयोगसुत्पा

राम०
३७

श्वेन३

दयतः प्रत्येक मन्त्रावधृतशक्तित्वादित्यपि दृष्टं तथा हि चरणा क्रियातो विभागः श्वेनाय विनिर्कर्मततो विभा
गेन पूर्वसंयोगनिवृत्तिरवयविकर्मणा विभागः ततश्चरणा स्थाणुसंयोगः श्वेनविभागान्न पूर्वसंयोगनिवृत्तिः तदने
न चरणा स्थाणुसंयोगेन श्वेनकर्मणा वश्वेन स्थाणुसंयोगः एवमुभयकर्मज्ञेपिसंयोगानुप्रवेशोल्लङ्घनीय इति टी
काकृतः तदसंयोगो हि विभागमनुत्पाद्यतद्विरोधिनं संयोगमुत्पादयतिकर्मचतुमुत्पाद्यतद्विरोधिनं ततो वि
रोधान्न संभूयकारिता संभव इति त्रैविध्यमेवेति अस्तु तावदेवं संयोगस्तु संयोगकारणमित्यत्र किंप्रमाणं अत्र यत्
तिरेकोः निष्क्रिययोः कार्याकार्ययोः संयोगः कारणकारणसंयोगमंतरेणानद्यविदृष्टः तस्मिंस्तु सति षट्पदतुर्मा
दौ दृश्यत इति अतस्तसंयोगमिच्छंतः केचिद्विभागं न संहंते तान् प्रत्याह नाना संयोगोस्तीति नित्यपारिभाषिकत्ववदिति
त्यतिरेके दृष्टान्तः अत्र हेतुः दृष्टगनभिधानात्सर्वार्थोपदेशप्रवृत्तेर्न हि परमर्षिणा प्रतिज्ञातं पदं वरूपं तत्सर्वमभिधास्या

तु४

श्व३

म

गु. कि.
३८

३४ वे४

उमहति४

दि२

मीति एतद्विज्ञानोति चतुर्विधमिति ननु कथमस्य प्रयोगः यथा श्रुते प्रतिज्ञा पदव्याघातात् संयोगं पक्षीकृत्वा
जलं प्रतिषेधे विविधमुक्तं प्रसिद्धसाधनात् तदतिरिक्तस्याप्रतीतत्वात् अयासिद्धिरित्याशङ्क्याह परमाणुभिरिति अय
माशयः नवयं प्रथमतः संयोगमेव निषेधात् तस्या जलं वा किंतु विविधत्वेऽप्युत्पादिते यं श्रुतं यं मभ्युपगच्छे को
सावज्ञः संयोगः कुत्रेति पृच्छामः स यदि ब्रूयात् परमाणुभिराकाशादीनां संयोगः सोऽज्ञ इति तत्रेदमुपतिष्ठते पर
माणुभिरिति सोऽन्यतरस्य परमाणो यं कर्म तेन एव नैव प्राप्तिरिति विचार्य प्राप्तिः संयोगेन चाकाशस्य परमाणु
भिरप्राप्तिरस्ति व्यापकत्वादत उक्तं प्रदेश इति अस्याप्यवतिः युत्पादितश्चायमर्थः तेन न परमाणो वर्तमानो
क्रियासंयुक्तेनाकारो प्रदेशे न स्वाश्रयं विभज्या संयुक्तेन संयुनक्तीति न लक्षणानुपपत्तिः प्रदेशश्चोपाधिमेदस
वत चैवमुपाधय एव संयोगतदभावात् अया इत्युक्तं अपि च महति न्यग्रोधे मूलाज्जाग्रमग्राक्षमूलमुपगच्छन्नुपदि

नं प्रति ३

यः ४

राम०

३८

तः कपेः १

तत्र २

तर्क भा ३

न लेना
नसिद्ध्यतीत्यर्थः संयोगगतकार्यत्वप्रयुक्ते यंपुनसिद्धिर्वाप्तिरिति चेन्न संयोगसाधकस्य हेतोर्विभागपादकत्वात् सोऽप्य
पद्यतामिति चेन्न तस्य संयोगप्रतिद्वंद्वित्वे तदज्ञत्वव्याघात् अज्ञयोर्विरोधेन सिद्ध्यतीति चेन्न तया त्वेन ह्येव व्याघाता
त् अत्राप्तिरिति विरोधात् संयोगः प्राप्तिविरोधी गुणो विभाग इति हिते गुणलक्षणा प्राप्तिः संयोगेऽस्तु विभागस्तु तल्लक्ष
णा विरोधापत्तेर्विभूनां न भविष्यतीति चेन्न अयुतसिद्धानां प्राप्तिर्निष्प्राप्तिरिति वा समवायलक्षणा क्रान्ततया गुण
त्वानुपपत्तेः तथापि गुणात्वे समवायोऽद्येऽप्रसंगः ॐ मिति चेन्न गुणादीनां निगुणांत्यां प्राप्तत्वप्रसंगेऽतस्मादनुकु
लतर्काभावात् प्रतिकूलसंज्ञावाच्च विभुसंयोगसाधनमन्यथा सिद्धं व्यापकानुपलक्षित इभावसाधने तर्कतयाऽनन्य
था सिद्धेरिति स्थितं अथ केयं युतसिद्धिरित्यत आह ॥ सापुनरिति द्वयोः संबंधिनोरन्यतरस्याव्यापकसंबंधिनः पृथगातिमत्वं
विभागहेतुक्रियासंबंध इति यावत् युताश्च यित्वं परस्परपरीहारेण पृथगाश्रयाश्च यित्वं चेत्पक्षः ३ इयं द्वयी युतसिद्धिः स

मदा

दि. नि. ५

स

राम०

30

योगा व्यापिकाय स्पनास्ति तत्र संयोगोऽपि नास्तीति संक्षेपः उक्तपसाधारणतु युतसिद्धेर्लक्षणाप्रामाण्योर्विद्यमानतेति
 अस्तेव तर्हि विभूनामियेतत्कथं न संयोगः अस्तेवन तूत्रकालं प्राप्तेः कारणमस्ति विशेषानुपादाद्युतचित्ताव्यापकनिवृत्त्या
 तन्निवृत्तिसाधनाय अथ व्यापकतिष्ठत्याऽयुतसिद्धत्वेन विभूनां समवाय एव किं न स्यात् तत्तस्यात् इत्यत्र सत्यकार्यत्वात् परमा
 दिति ४ गुणवत्तमस्य कार्य इव मकारणोऽसमवेति आधातव्यभावा नित्यमप्रसंगात् एवमुत्पादं निरूप्य विनाशं निरूपयति विनाश
 त्वित्यति सर्वस्य त्रिविधस्यापि ययोः संयोगस्तयोरेव वर्तमानादि भागद्विगोधिगुणादित्यर्थः किं सर्वत्रैव नेत्याह क्वचिदिति
 कथमित्यादिना स्पष्टयति कथमिति संयुक्तद्वयमक्रियमेवावयवक्रियाविज्ञागादिन्यायेन पदाविनश्यति तदादिनाश
 तदाश्रितरूपादिवत्तदश्रितसंयोगोऽपि नश्यतीत्यर्थः अंशुसंयोगविनाशसमकालं तत्तत्तरेकमर्चितमाहुर्भाष्यामपि
 भवतीति केचित्तत्तदसत्त्वं इव विनाशकाले विभागानुपपत्तेः तथाहि अंशोः संयोगविनाशतंतु कर्मयोगपप्रपदा अंशु

न ५

द्राव

समवायिकारणं का १ एकाद्विज्ञेयेति

गु. कि.
४०

पी२

मिति ४

संयोगनाशात् तत्तुनाशस्तदा तत्तरे कर्मणा विभागः किमाश्रयोजन्यतां न च पूर्वकालसंज्ञा मात्रेण समवायित्वविरोधा
त्तुल्यकालयोः संवेधान्न चाश्रयनाशोऽपि यथा कार्ये ह्यसमात्रमसंबद्धमवतिष्ठते तथोऽत्यस्येतीति सांप्रतं विनाशस्य
सहेतुकत्वं निर्घेमेन तदुपपत्तेः इह त्वसमवाये समवायिकारणात् तानुपपत्तिरिति ॥ ॥ विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तमि
ति निमित्तं विशेषणं प्रत्ययः प्रतीतिः प्रतीयते नेनेति शब्दश्चेति प्रमाणकथनं संयोगभावे विभागवहा इति चे
न्न रूपरसादिषु विभक्तप्रत्ययाभावात् इत्ययोरिति चेन्न न श्रवणवाच्यविनाशस्तदभावात् संयोगविनाशो विभाग इति
चेत्तेन श्रवणवाच्यविनाशात् संयोगविनाशो प्रत्ययवद्धिभक्तप्रत्ययप्रसंगात् न हि द्वयोः संयुक्तयोरेकतरविनाशो
न्यास्मिन् विभक्तप्रत्ययः कस्यचित् न च तत्र संयोगो न विनष्टः न वा संयोगविनाशो न प्रतीतः द्वौ संयोगिनो नष्टसंयोगौ
विभक्तप्रत्ययात्वेन मिति चेत् न प्रमेया धियाभावात् न हि घटत्वनिमित्तको घटप्रत्ययस्तदेकत्वानेकत्वेऽनुविधत्तेषु

राम०
४०

त्वनिमित्तको वा मुक्कप्रत्ययश्चिन्तितो विनंगुणमंतरेण सत्ताश्रये संयोगं विनाशकारणमास्ति कर्मवसंयोगविनाशका
 चव२ एणमस्तुतस्मिन्सतितन्निवृत्तिर्दर्शनात् अन्ययवतिरेकगम्यत्वाद्दुस्तसामर्थ्यस्य तद्गुणोत्पत्त्यापि गुणानाशकत्वेऽन्य
 यो३ अमाणमस्तीति चेत्तन्तदनुविधानस्य संदिग्धत्वात्तदस्य संसंगतत्वादि कं न श्यदुपलभ्यते इत्यग्निसंयोग एवाहत्वं नाशक
 वि४ इंधननाशश्चिद्विर्नशतोति स एव तस्य नाशकः किंतु क्रियाविभागादिभ्यामेनावयविशेषविनाशो न हि नावंतोराद्व्यंतर
 संयोगान्निमित्तताशाद्वा इयं विनश्यत्प्रतिप्रसंगतत्वादिकं कर्मैव विरोधिविरोधिगुणोत्पादकं चेति संदिग्धते तत्रायेति
 य४ संक्षेपेण तत्तत्तावत्तद्वयमेव विरोधकारणं विरोधीधर्मः कारणविनाशश्चेति तत्र विरोधीधर्मः समानाधिकरण एव वि
 नाशस्तु कारणस्यैवेति नियमः अथ याति प्रसंगतजातिपत्रेण हि गुणांतरविरुद्धत्वात्तज्जन्मनिबध्यजातीयं न क्वचिच्च वि
 रुध्यत एवमुदासीनविनाशोऽपि यदि विनाशकः स्यात्सर्वत्र सर्वविनशो त एव सत्पुण्यामुत्पत्तेन कर्मणा अंगुलीतर

तस्य ३

द्विविधमेव जातिविनाशः ३

५३

नरुशरीर१

गुकि ६

४१ इति३

विनाशोपि ह्येतत्संयोगनाशो न स्यात् हस्तदीनोतिः क्रियतां गुली कर्मण्यधिकं दण्डात् न च गुली तत्संयोग
संयोगेनाशोपि स्यादित्युक्तं संयोगनाशो भविष्यतीति युक्तं कर्मजं शरीरं दिसंयोगं प्रसंगुली तत्संयोगस्याकारणत्वात् अ
कारणनाशोपि च विनाशकत्वात् तस्मात् कर्मजनितविभागजं विभागपरं पर्यायानि क्रियसंयोगपरं पराविनाशपतेरस्य निश्च
न्नपि गलेयादिकयांगीकारयितव्यं तमिममनुग्राहकं तर्कलक्षणो नुपदमेव सूचयिष्यति व्यधिकरणमपि कर्मैव ना
शकमस्तन्न चातिप्रसंगः आश्रयाश्रितपरंपरासंबंधस्यैव मित्यामकत्वात् विरोधिनः समानाधिकरणास्यैव नाशकत्वा
मित्यत्रासतिबाधकैसंकोचस्यानुपपत्तेरिति भासवैजायमनिरासः कार्येण कारणानुमितिमाह शब्दविभागहेतुश्चेति
न केवलमनुभूयते कार्येणानुमीयते चेति वार्थः ४ वीणावेरावाह वतदहनदत्यमानस्फुटद्वेणुविदलेवाकारादयोपि
वायुभिद्यानादेव जायंते किमत्र गुणांतरकल्पनयेति चेत् एकस्मिन् विदले चरणा विष्टे विदलो तो वलवता प्रनुद्य
मानैः भिद्यानासंभवात् न हितत्रदलेन दलमभिहन्यते विलोमगमनत्वात् ॥ नापि दलेन वायुमिहन्यते प्रणुद्यमानत्वात्

वि

४२

राम०

४१

वस्तुनो२

रिति३

शब्द

अ३

ता२

नापि वायुना हलं वायोऽप्रथमतः सिमितत्वात् न च नु घमानेन द्रव्योत्तरमभिहन्वते निविडा वयवस्य मूर्त्तौ तस्या संभवा
तमवितत्येव कार्यस्य समवायिकाणो न न च संयोगनाश ए वा सौ भावस्य तत्वात् न च कर्मैव तद्रूपप्रत्यासत्तभावेन त
द्वारा नुपपत्तौ तदयं प्रमाणार्थः विवादो ध्यासितः शब्दसंज्ञानं संयोगाद्यतिरिक्ता समवायिकाणां प्रभावः संयोगाद्य
नुपपत्तौ स सा सुपत्तायमानत्वात् अवयवविहप बह्वयदाय देवं न भवति तत्संयोगाद्यनुपपत्तौ नोत्पद्यते यथा संयोगजः
संयोग इति व्यतिरेकी विभागकार्यत्वं चानंतरमेव वस्तु तिलक्षणा माह प्राप्तिरुर्विकेति अप्राप्तिः प्राप्तिविरोधी गुण इत्यर्थः
अथ प्राप्त्या संयोगेन सह किं देशकृतं किं कालकृतं किं स्वरूपकृतं वा स्पष्टविरोधः सर्वे चैतदनुपपन्नमत उक्ते प्राप्ति
रुर्विकेति तथा च प्राप्तेर्वध्यत्वेन तत्कत्वं च विभागस्येति दर्शितं तेन संयोगनाशको गुणो विभाग इति संज्ञापः तथा च
जसंयोगावदजविभागो नास्तीति सूचितं उपपादितं चैतत् एवं सति संयोगविभागयोर्द्वयस्यैव पर्यनियमत्

नप्राप्ति ५

योरपि ३
विरोधः

विरूपमेव विभागस्य तथा च

ग. कि.
४१
५२
ति

ज्ञानाकार्यकारणभावोपस्तननकाचिदर्शनं ज्ञानिः असति संयोगे कस्य विरोधी विभागः स्यादिति विरुद्धस्वभावता
निर्वाहप्रयुक्तोपेक्षाया भावोनिरूपणधिरिति चेत् कटिः श्रुणोतु विरुद्धस्वभावता हि स्वरूपता भार्यमपेक्षणीयं न च
कारणमिति सुख्यवद्वतं विनाशकविनाशकोऽकार्यकारणभावः स्यादिति चेत् स्यात् न हि पौर्वापर्यनियमः कार्यकार
णभाव इति हातुमुत्तहामहे कारणकृतमवतारभेदमाह स चेति वशाद् ४ समुच्चये संयोगवत्सोपिविविध एवैत्यर्थः ५ तं दे
तद्विषय इति अन्यतरेति अत्र विधाद्वयमिति देशेन व्याचष्टे तत्रेति यथा संयोग उभयकर्मजस्तथा मिथोपसर्पणक्रिया
वत्तो विभाग उभयकर्मजः यथा मल्लयोर्मेषयोर्वीतदेवोदाहरणमिति त्वर्थः तृतीयां विधामाह विभागजत्विति नुशब्दे
न संयोगाद्यवच्छिन्नसंयोगः संयोगजः ४ कारणकारणसंयोगपूर्वक एकविध एव विभागजस्तु विभागः ५ कारणमा
त्रविभागस्तु शब्देन संयोगाद्योऽर्धकः कारणकारणविभागपूर्वकश्चेति द्विविध इत्यर्थः यथा चेत्तत्तथावस्थापः तत्र प्रथ

इ

यं यो संयोग उपसर्पण क्रियावत्ता निःक्रियस्य तदा विभागो व्यसर्पण क्रियावत्ता निःक्रियस्य तदा तत्संयोगः यथा स्यात् तः शब्देनेत्याद्येवोदाहरणं यथा
निरुद्ध इति क्रियकोऽसंक्रियतः ४
अतएव कर्मजः १

राम०
४१

तद्वि२

द्रव्यं यद्यपि२

दिदेशा

वधि१

मां विधांस्तु तादृशतिका रणो तिका यो विष्टे कार्ये स्यात्ते अत्रावयवोत्तरादित्पारंभकं द्रव्यमाकाशादी त्पनांभकं द्रव्यमभि
 प्रैति आरंभका संयोगाश्रयश्च द्रव्यमांभकं विपरीतमनांभकं यदा तदेत्याह तथापि यत्तद्विफलतितीतद्वो द्रव्यं न हि य
 हा करोत्येकं तदा अपां न करोतीत्येतदभिप्रेतं भवति संभवति वा विभागे कर्त्तव्ये कर्मणोऽपेक्षणीयां भावात् प्रतिवेधा
 कानुपपत्तिः तदयमर्थः यत्कर्म द्रव्यानांभकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तं द्रव्यांभकसंयोगविरोधित्वं यत्वे
 वं विधे न तद्विरोधिनमिति विकसकमलकुट्टादौ तथा दर्शनाच्चैतदवधारणीयं कार्यनिर्णयमाभ्यवित्तये कार
 णा विरोधेन न हि कार्ये विरुद्धमविरुद्धं विरुद्धकारणमिति संभवति तदिह कारणो वर्त्तमानं कर्म यत्तत्पारंभकसं
 योगविरोधिनं विभागमारभते तदा तद्विरोधिनं न जनयेत् जनयति चेत्तेन तद्विरोधिनं न जनयतीत्यवधारणीयं
 न च वाच्यं द्रव्यांभकसंयोगविरोधितद्विरोधि विभागजनकतया कर्मवैविच्यं किमस्तु किं वा उभयानुसंगजनकतये

तथा३

कर्म

सीयते२

तत्२

विभाग१

तद्वि२
 जालियं३

चैवं सति १

३६ स सं ३

ना संयोगे प्येव न्यायः किं न स्यात् तत्रापि पक्षमध्योऽंभकसंयोगारंभकं न तद्व्यापारंभकं

चा १

गु. रा.

४३

५३ इत्या ४
ति ५

तिसंदिग्धतश्चिकार्यविरोधस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वात् उभयजनकत्वे च संदेहात् संदिग्धमपहृत्य तिष्ठितमुपादायौ द्वयप्यति
रेकाभां कार्यकारणभावावधारणात् अन्यथा शंका पिशाची प्रसरो सर्वत्रादवधारणानुपपत्तेः ननु संयोगजनकं यथा
विकसिक्कमलमीलनकर्मतत्पार्श्वतुत्रापि कारणसंयोगपूर्वकाः कारणकारणसंयोगः कल्पनीया इति न संयोगस्य
स्वरूपतो विरोधाभावात् अनारंभकद्रव्यसमवायादिसंयोगोऽनांमको न स्वरूपतः अनारंभकं च श्वमारश्च इत्या
मंत्वा वयवि विज्ञातीय चेति विविधं न चैवं भूते वर्तमानं कर्म एव भूते नैव अनेवं भूते नैव वा संयोगमारभते नान्यादशेनै
ति नियमोऽस्ति श्रुत्येव्यावर्तमानेन कर्मणा श्रुत्येव तत्तत्पाथसोपि संयोगजननात् स्यात्तत्तिनापि कर्मणा स्यात् एव त
खत तदेव यवेनापि संयोगजननात् कर्मणा कर्मलदल समवेते नंदला तरचकाशादिनापि संयोगजननात् तस्मात् कार्य
योरविरोधादत्र कारणविरोधो न कल्प्यत इति नियमासिद्धिः विभागे तु स्वरूपविरोधात् कारणसंभावविरोधसिद्धिरित्युक्तं

व

न १

एवमिपावभूते नी ४

२ कर्मणा

स्य भेद १ न २

रा राम ०
४३

कर्म

च

मुत्तश्यामः सिद्ध्यां वा शोकिं स्यादत आह अत इति अवयवकर्म विशेषोऽवयवांतरा देवविभागं इत्यादिभक्तसंयोगवितेधि
 नमेव विभाग विशेषमाह भतेन तद्वितेधिनमित्येवकार्थः ततः किमत आह विभागवेति तस्माद्विशिष्टादिति वकार्थः
 एवं कर्मविशेषादिभागविशेषः ततोऽप्यादिभक्तसंयोगनाशः तस्मादवयवविनाश इत्युक्तविभागजविभागस्य नुनाद्यापि
 वार्त्तत्पत आह तदेति अथेत्यत्र मात्र एकारणयोर्वर्तमानो विभागः कारणसंयुक्ताकारादिदेशादिभागं किं न भत
 इत्याशंकाह कार्यनाशेति अयमभिसंधिः विभागेन हि विभागे कर्तव्येऽवश्यं किं विदपेक्षणीयं अन्यथाऽनपेक्षविभाग
 कारणत्वेन कर्मत्वापत्तेः नवा अयमेवापेक्षत इति युक्तं कर्मसमानता तनापि कर्मेव तस्यापेक्षणीयं व्यभिचारतर्जने सं
 योगान्निवृत्तेऽपि स्वयवयवकर्मणि चतुर्थपंचमादिविभागद्विभागात्पत्तेरविरोधात् तस्मात्कार्यविनाशविशिष्टः कालः स्व
 तंत्रोऽवयवौ वा विभागस्यापेक्षणीय इति स्वातंत्र्यमवयवव्यवस्थाकार्यविनाशविशिष्टत्वमेव स्वतंत्रं वाऽवयवमिति इव

३

वा

१

वर्तते विवक्षा वै त्रिंशत् एवमदिकल्पः केचित्तु कार्यपादेनात्र इत्यादिभक्तसंयोगो विवक्षितः तस्यात्र इत्यादिभक्तसंयोगविनाशविशेषकालम
 मात्रे
 निसंदि

कर्षणा

४ तदिना शेषा धारणा नुपपत्तौ इव विनाशतः १ वंधः १

रुद्धीति चेन्न तत्र तस्ये सर्वे प्रकृतौ धा पत्रेः तस्मात्कर्मणे विभागे कर्तव्येन कश्चित्प्रतिके राक्षसविभागः ॥ ५

गु. रा.
४४

विनाशविशिष्टं वाऽवयवमपेक्षेति व्याचक्षते तदसत्प्रतिबंधकाभावोऽप्येक्षते न वसंयोगः समानाश्रयोऽसमानाश्रयो
वा विभागोऽपि प्रतिबंधातितात्वेन दध्यतानुपपत्तेः इत्यंतु तथा विधिविभागोऽपि प्रतिबंधकं स्यात् न हि इव्यां भवसंयोगः
विरोधिविभागवानवयवः सत्पेव द्रव्ये तत्संयोगोपलक्षिताकाशादिदेशादिभ्यस्तदतिसेभवतिसति द्रव्ये धारणा कर्षणोपपत्तौ
इव्यां भवसंयोगविनाशतस्तस्माद्द्रव्यमेव तथा विधिविभागोऽपि प्रतिबंधकमिति तदिना शेषा धारणा यथा तर्हि प्रथम
भागोऽपि सति सपि द्रव्यं किं न प्रतिबंधकं तदिना शेषा धारणा विशेष इत्येव धारणाय संसक्तिमस्यैवावयवस्ये तुक्तं अथ का
रणाकारणविभागपूर्वकविभागपरवन्निः क्रियस्यैव किं न स्यादियत्त आह न निः क्रियस्यैव कुतः ४ कारणाभावात् क्रि
यानिवृत्तेरिति शेषः ४ उत्तरसंयोगो हि क्रियाविवृत्तेः ४ कारणासत्त्वविभागजविभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तौ सत्त्वं भवति न
हि पूर्वसंयोगे सत्पेवोत्तरसंयोगोऽपि तिरिति भावः ४ यदि च पूर्वमेव क्रियानिवृत्ते कारणाभावाद् उत्तरसंयोगानुत्पत्तौ क

ति ३
वि २
स्मि २

अति ३
राप ०
४४

ये१

दि

क३

मरणोऽनुपभोगत्वमपुष्पार्थत्वं च प्रसज्यतेत्याह उन्नेति कारणभावादित्येकवाक्यतया ज्ञेयं उत्तरसंयोगप्रयोजनं द्विविमे
 तिसुप्रसिद्धं यद्येवमेतावन्तेकालमनुवर्तते एकमेतद्विहितदेवो ज्ञेयं विभागमारभतां कृमशक्तिवत्कृतं विभागेन कल्पनीयं श
 क्षितं नैतत्तत्राह न चितिकुतः तद्वारंभकालातीतत्वात्कर्मणो विभागं प्रकालोत्पत्तेरनेन रो निरपेक्षत्वात्सहकार्यये
 स्याद्विहाकारणानिविलंबं नैतद्व्याप्यप्रसंगात्सोयमनपेक्षस्यापि कालतिक्रमे कारणत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः न चैवमुपि
 उत्तरसंयोगमपि न कुर्यात् अनपेक्षत्वाविशेषादित्यत आह प्रदेशात्तरसंयोगं हिति उत्तरसंयोगे कर्तव्येष्टव्यं संयोगो
 त्वस्य प्रतिवर्धकः न हि क्रियाप्राप्त्यापि त्यागेनाप्राप्तप्राप्तये भवति तत्तदभावकाल एव संयोगारंभः स च नातीत इत्यतस्तमा
 रभत एवेत्यर्थः तु इति कारणमात्रविभागजविभागव्युत्पादनपु तिसमाप्त्यो कारणारणविभागपूर्वकं विभागं कृत्वा दयति
 कारणकारणोति अवयवोत्पत्तिविभागमकुर्वदिति द्वयारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकं स्वाभाव्यं बुद्धेः यो दिशमि त्यपे

वेते३

शब्द

३ = ५
काल ३

बु

गु० की
४५

५५

त

४१

तिस्स्यतइ

विभ४

ह

दाकारणमुक्तं ननु कारणावर्तिना कर्मणो न संयोगे कृते कारणाकारणाविभागाः संकर्मणो निर्वर्ततां कार्याकार्यविभागास्त
कुतो निवर्त्तयतीत्याशङ्क्याहतदन्तरमिति हि भू४ संयोगज्ञभं योगे भ्यस्तेपिविभागज्ञविभागाः निवर्त्तयतीत्यभिप्रायः तदेव नूद्य
देशयति यदीति पद्येव मवयवे चलत्पिविभागाः निवर्त्तयतीत्यभिप्रायः तदेव नूद्य देशयेति पद्येति पद्येव मवयवे चि
चलत्पिविभूऽयमानेपि संयुऽयमानेपि अवयवी न चलेति नै न संयुऽयेते न विभज्यते तर्हि स्वीयवयवे स्यो युनसिद्धः सात्स्वल्याच्च
लत्संयुक्त्वा सत्वायुक्त्वविभक्तत्वातिभक्तत्वां दीनां युतसिद्धिः व्यासत्वात् वसोदक्रादौ तथा दर्शनात् तथा च समवायोऽप्य
हम्येते लक्षणानुपपत्तेरिति भावः परिहरति नेति अयमभिप्रायः केयं युतसिद्धिर्या आपादयितुमिष्टानतावच्चलाचलत्वादि
कमेव तेनैव तदापादनानुपपत्तेः अस्वार्थस्येष्टत्वाच्च नाप्यवयवावयविनोर्मिथो विभागित्वापाद्यते असंयोगित्वात् तना
पि संयोगित्वापादनोयं अप्राप्तेः भावात् अप्राप्तौ सत्संयोगाकाशोऽन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः नाप्यसमवायएव युतसिद्धिः ४ गुरा

संयुक्तासंयुक्तत्वा४

राम०
४५

२५ रि
द्वि१

ध
३३

दावपि समवायोद्येदप्रसंगात् एवमस्तनन ४ किंचिदनिष्टं प्रत्युताभिमतमेवेति चेन्न समवायासिद्धौ तन्निषेधानुपपत्तेः ४ वहिनि
वैधुसिद्धिमेतरेण निषेधकं प्रमाणमात्मानमासादयति तस्मात्कृतसिद्धिर्ज्ञानत्रेव शब्दप्रसिद्धिमात्रेण परोधनं यतीति अ
यभवतः ४ कायुतसिद्धिरभिमतान्निरुक्तिमेतरेण भवानप्ययुतसिद्धानामित्यादिकमर्थे शून्यमेव केवलं शब्दमारवतीत्यत
आह सा पुनरिति द्वयोः ४ पामाणवोरप्यतस्त्वयोमाद्यपेक्षया मूर्त्तस्पृष्टयगाति मत्वेन चैवेयुतसिद्धिरस्ये वावयवावपविने
रित्यत आह इतीर्य नित्यानामिति नित्यानामेवेयुतसिद्धिरसमवायसहचारिणी नानित्यानां तेषां सत्यप्येवंभूतत्वेत्याभा
विकस्याधार्यो धारभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाशर्कपरिहारात्वादित्यर्थः ४ अथानित्यानां केर्त्तय आह अनित्यानां त्विति परस
रपरीहारेण द्रव्यादीनां युतेषु पृथक्भूतेषु आश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरित्यर्थः ४ न चैवमयुतसिद्धानामप्यगाश्रयेषु सम
वेतापित्यर्थः ४ स्यात्तथाच समवायेनैव समवायौ लक्षणीयः ४ समवायोभावेन वेति पूर्वस्मिन्नात्माश्रय उत्तरस्मिन्नाश्रय

दोष

मु. लि.
४६

पर्वतस्य १

दीप

इति न एतयोर्लक्षणयोर्वाप्यकोपलक्षणत्वात् अप्राप्तयोर्विद्यमानताहियुतसिद्धिरनयोर्वापिकासैवताभ्यामुपलक्ष्यत इति
न किंचिदनुपपन्नं अथानित्यानामपि एथगातिमत्त्वमेव युतसिद्धिः किञ्च स्यात् किमुभयोपन्यासस्य प्रयोजनमेकेनाप्युप
लक्षणासिद्धिरित्यत आहतमिदं चेति एथगातिमत्त्वं मिथोविभागजनकक्रियोहेतुयोगेनास्त्रियुतेष्वप्येषु समवायस्त
स्त्रितेनानयोर्युतसिद्धिर्द्वयतया मिथ्यसंयोगः सिद्धः अयमेव तर्हि युतसिद्धिर्लक्षणापहोक्तकृतं प्रथमेनेत्यत आह अप
रावाकाशयोस्त्विति प्रयोजनमुक्ताद्वितीयस्य व्यतिरेकोदाहरणमाह तंतुयोरिति प्रथमस्याहदिगादीनामिति न
चाचलाचलत्वादिनाऽवयवावयविनोर्युतेष्वप्येषु समवाय आपादयितुं शक्यते आश्रयोतरस्य प्रत्यक्षबाधितत्वा
दित्यत्र तात्पर्यं एवं विभागस्योत्पत्तिं कृत्वा घविनां शंभुत्वादयति विनाशस्त्विति सर्वस्य त्रिविधस्याप्युत्तरस्य संयोगस्याव
धेः सद्भावादुत्पादादितिकारको हेतुरुक्तः ज्ञापकमाह च लोकात्वात् आश्रुतारविनाशित्वात् उत्तरसंयोगवधेः श्रुतार

इति १

राम ०

४६

नः २
 विनाशस्य प्रत्यक्षेति ह्यत्रादित्यर्थः एतत्तर्केण युत्वा दयति न वसंयोगवदिति विभागधारयोरेव योऽपुनः संयोगेन
 वि२ विभागेनाशे तस्माच्चिरकालावस्थायित्वमापद्येतेत्यर्थः ४ ततः किं न त्वेवं सति किंचिदनिष्ठं प्रति पद्यत इत्यत आह संपुक्क
 प्रत्ययवदिति अयमाशयः ४ संयोगस्तावच्चिरकालमनुवर्तते प्रत्यभिज्ञानमनन्यथा सिद्धत्वात् न हि यस्य कस्यचिद्वि
 भागादेव संयोगो विनश्यति अवयवसंयोगविनाशेद्व्यानुयतिप्रसंगात् नोदनाद्यनुपपत्तेस्तस्माच्च योरेव संयोगस्त
 योरेव विभागस्तस्याश्रये तस्य विनाश इति स्थितिः ४ तस्मादतएव विनाशकारणाभावाद्युत्पादकारणानुपपत्तेस्तत्कार्यस्य
 च दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानमनन्यथा सिद्धे विभागेऽप्यनुप्रत्ययानुवृत्तिरेव नास्ति सत्यपि बाधितत्वाद्वा क्रीकार्यस्य च कर्तृत्वस्य
 रूपायापत्तयोत्पादोऽवस्थानं च कृतयावत्कर्तृत्वस्य च निवृत्तिरिति स्वभावः ४ न हि कृतयावत्कर्तृत्वं च कार्यमनुवर्तते चे
 तिसंभवति कार्यं च विभागस्योत्तरविभागश्चोद्यते संयोगनिवृत्तिरेतावदेव न त्वेति ह्यत्र समस्य प्रदर्शनात् रेक
 र्थं भवति ४

सर्व १ स्मा १ व्य

सिद्धांतो १

गु. कि.

४७ वि

तै ४

ए

नैममस्मितज्ञानेनैकतंतं निर्वर्तितुं मस्यावशिष्यतेन चाहेतुकानि द्विष्टि २ स्त्रेयं पक्षेन च कर्मवस्यानिवर्तकमुत्तरविभा
गानुत्पत्तिप्रसंगात्तस्मादुत्तरसंयोगादेवास्पृश ४ नत्वंतरसंयोगे सति संयुक्तप्रत्ययवद्धिभुक्तप्रत्ययो नुवर्तते अ
नुवर्तते चेन्नूनसंयोगाभावनिबंधनोबाधकसद्भावात्तबाधकं च विवादध्यासितो विभागः ५ उत्तरसंयोगात्तस्मावतैव क
तकर्मत्वात्कर्मवदितिकृतकर्तव्यस्याद्यवस्थाने प्रायणानुपपत्तिप्रसंग इति एवमसाधारणं विनाशकारणमुक्त्वा सा
धारणात्तदाह कचिदितितकथमित्यादिना व्युत्पादपत्तियदेति दितंतुकस्पकारांतंतुस्तदवयवौः अंशुस्तस्मिन् अ
वयवावयवे विभागसमकालमवयवांतरैकमचित्तनादेतल्लभ्यते इत्यर्थः ४ तथा हि अंशुकर्मणा अंशेतदादिभागस्त
त्वेतरेव कर्मत्पेक ४ कालः ४ ततो विभागादंशुसंयोगनाशस्तत्वंतरैकर्मणा च विनश्यत्ततो विभागस्ततो अंशुसंयो
गनाशात्तंतुविनाशस्तत्वेतरे विभागात्तदितंतुकारभकसंयोगनाशकालांतंतुनाशात्तदप्रितस्य विभाग

वि

र च

राम ०
४७

नो = नतही = वशिः ३

नु२
स्या३
पूर्व४

स्वविनाश इति श्रुतं देशयति एवं तर्हि तिकारणविभागेन हि द्वयदिनाशविशिष्टं कालं स्वतंत्रं वाऽवयवमपेक्ष्योत्तरो विभा
गः कर्तव्यो न कर्मणोति पूर्वमेव सिद्धोति तं स चाश्रयविनाशो ह्यकारणमप्येव विनष्ट इति कारणभावादुत्तरविभागानु
स्यतिरिति प्रसज्येत इत्यर्थः ततः किमनिष्टं मितत आह ततश्चेति उत्तरविभागो स्यादिति पूर्वसंयोगाविद्वत्तावेत्त संयोगोत्प
त्तिः ४ स्यात्प्रतिबंधकसम्भवेन च संयोगोत्पद्यत इत्यर्थः किमतोपधेवमत आह अत इति उत्तरसंयोगस्य विनाश स्य ४
कारणस्याभावाद्यावदाश्रयविनाशो कर्मावतिष्ठेतेत्यर्थः एतच्चानिष्टं प्रमाणवधितत्वात् न त्वनुत्पन्नोत्तरसंयोगोपावत्स
त्वं चलन्नेव कश्चिन्नतुरसीति नित्यत्वमपि कैवि कर्मणोऽप्रसज्येतेत्याह नित्येति एतच्च यमित्यादिनाप्युत्पादयतिक्रयमि
ति आश्रयतत्वादनारंभकादरंभकसंयोगविरोधिविभागोत्पादसमकालमनारंभककर्मसंभवान्नित्यत्वं न च कर्मांतराविभा
संज्ञानचिंतनादेतस्त्वम्पत इति संक्षेपः ४ विरोधिगुणोयनिपाताश्रयविनाशयोर्विनाशकारणगोत्पत्तेः ४ पूर्वसंयोगनिवृ
त्तरो

संयोगिनः १५ एकारंभकपरमाण्वर्द्धादुत्पादंभकः २
अएवतरेः अनारंभकसंयोगिनि १५ नो ५

गु.रा. ४८

कुत्ता विभाग स सका ल कुत्ता विभाग

जाबुजरसंयोगोत्पन्नौतकर्मनिवर्त्यतीतिपुनः कर्मवतिकर्मांतरानुत्पत्तेरितिसमाद्यन्नेतत्तद्विभागविभागादि
तिविभागउत्तरेविभागइत्यतोहेतोः कर्मणाः कालांतरावस्थापित्वमदोषः एतद्विषय इति आश्रयेति यदाहितंतौव
र्तमानेनकर्मणातत्त्वतराद्विभागः क्रियते तदावयवादेशोरपिविभागः क्रियते अंगुलीकर्मणा इत्युर्विभागवत्स
विभागो विनाशकारणभावादस्ते वतस्मादुत्तरोविभागः संज्ञायते अंगुल्याकाशविभागद्विशरीराकाशविभाग इति
निदर्शनं यद्यपि प्रस्तुते क्रियावत्सतोर्निः किंचैराकाशादिदेशेनोत्तरोविभागः निदर्शने च निः किंपयोरेवेति वे
षम्पेतथापिकित्तेन कार्ये कार्यसमवायलक्षणयाः प्रत्यासत्तेः पूर्वभावनियमस्य चाविशेषात्तकर्मणोः कारणा
त्वस्य बोधयत्रापिसमानत्वात् इदं पुनरवशिष्यते इयारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकंकर्मतद्विरोधिन न जनय
तीति प्रादिष्टं कितं अन्यथान्तो वर्तमानेन कर्मणा अश्चेतराद्विभागजनकताः काशादिदेशविभागोपिकित्रजन्म

पत्र २

४८

गु. कि.
४८

च

५५

एवं

एवं

एवं

सुष्टु कृतं तत्त्वतः विभागादिभाग इत्यदोष इति अथवा तन्तु कर्म समकालं तदंशावपि कर्मोत्पन्नं विनश्यदवस्थानंतु तदंशो
काशादिदेशेभ्यो युगपदि भागानां भवेत् इत्यादिभक्तसंयोगविरोधित्वना विशेषात् तत्र तंतौ नष्टौ नष्टे तदाश्रित एव वि
भागो नष्टो न्यस्तु वत्तते सतं तत्त्वं विभाग उच्यते ते तोर्यं दंशं तं रं मुविशेषस्तदीयत्वात् तं नोत्पत्तौ काशविभागात् तत्त्वाकाश
विभागो जायते यथा गुत्पाकाशविभागकुर्यात् काशविभाग इत्युदाहरणं स्पष्टं मेव शरीरं शब्दस्तु हस्तोपलक्षणात् १४ आ
रम्भाभकावा दस्य प्रतिषेधात् अंगुली शरीरांतरां तु लेबहस्ताद्युपलक्ष्येति कृतं विसर्गानि स्त्रीर्णकं यच्चित्तं कृत्वा च
क्रियक्रमणमिति नित्यात् प्रज्ञास्वज्ञानात्तु परीहा एतं प्रयोजयति अन्यं भक्तं यामाणा वुस च कर्म इत्यादिभक्तसंयोगप्र
तिषेधित्वा विशेषाद्वा गुत्पाकादि वत्त्वोपादेशादपि विभागमात्रमाणां तं कुतश्चिद्विधिमेति इत्यादिभक्तसंयोगविरोधि
विभागो भक्तं हि धर्मं विरुद्धं तं पातनाभ तदंशमिति तत्प्रसर्तव्यमित्येव न तत्र परीहार इत्यभिप्राय एवेतावदविभक्ताव

जनकं यत्तत्

संगस्तु परिज्ञातो ३

कार्त्तव्यं

सु

३२

ताप ०
४८

स्व३

यवद्रव्यकर्मणाजमैरितो विभागो इत्यांतरस्यावयवक्रियाविभागदिन्यमेन विनाशादिनश्यतीति दर्शितं ति दर्शितं
संप्रतियत्रैवावयवैक्रियया विभाग आरक्षस्तस्यैवावयवक्रियाविभागदिन्यामेन विनाशात्सहकर्मणा विभागो नश्यतीति
तपिष्ठापिस्मादित्याह अथवेति उत्तरसंयोगोऽनुपपत्तायत एव समवायिका रणाभावात्तनचैवं कर्मणोऽनुपभोग्यत्वदोषः सत्ता
अथैकैकं न संयोगानुपपत्तावनुपभोग्यत्वदोषो नान्यथा आश्रयनाशे तु कारणासामर्थ्ये क्लृप्ते तन्मनः कर्मणोऽपक्रिया
चिंताया एवोपभोग्यत्वात् पुनरसंयोगादश्रयनाशान्नत्येकं विभागविनाशं युत्वा घट्वाभ्यां समुच्चितां विभागवि
नाशमाह तंतु वीरणा योर्वेति इत्यानुसंज्ञावित्पनारंभकै वीरणोर्वर्तमानस्य कर्मणो इव्या रंभकस्य संयोगप्रतिद्वंद्विभाग
जनकतया तंतोराकाशादिदेशानुगुणपद्विभागेत्यति सूचयितुं तथा च पूर्वोक्तेन विधानेनांशुक्रियाविभागदिना
वीरणकर्मविभागदिना च प्रकारेणांशुकर्म समकालं वीरणकर्म चिंतनादेतद्व्यपन इति संक्षेपः ॥ यस्यानुविधकार

वचि३

लु४

द्वि५

च

नलध४

तनां३५३

ए

आण

सं१

र

व्यवहार

गु.
२०
५०

भा०

प्रत्यासत्तत्यम४

च४

दूरत्वं

संख्यं

गतमायुत्पत्तिर्विषयार्थसंज्ञेपर्थैकग्रंथेनपरत्वापरत्वेनिरूपयतिपरत्वमपरत्वंचेतिपर्यायप्रत्यपरपराभिधानयोः
परपराप्रत्यययोश्चुनिमित्तविशेषांयद्विशिष्टद्वयेपरमित्यभिधानंप्रत्ययोवातपरत्वंयद्विशिष्टद्वयोःपरमिधानंप्रत्य
योवातदपरत्वमितिलक्षणमुक्तंप्रयागाचसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरेवपरपराव्यवहारहेतुत्वात्प्रत्ययोधिकपोस्त
योःप्रमाणमस्ति संयोगाल्पीयस्त्वमेवहितात्रिकृष्टत्वंयपरत्वंचोत्पत्तेनद्वहत्वमेवद्विविप्रकृष्टत्वंपरत्वंचोत्पत्तिचेतत्तद
पेक्षयाप्रमातर्यपिपरपराव्यवहारप्रसंगात्संयोगबाहुल्याबाहुल्यस्याविशेषान्भवतिहिमावत्यधुनिमज्जोवाग्रासी
तावतिवाग्रास्याहमपिनवसाकिंविदयेक्षयामतः४ परपरोचेतिवृद्धमपितस्याःप्रसोद्धेतितदविशेषात्परत्वापर
त्वोत्पत्तिनियमेकाराणांवाच्यमितिचेतनकारकाराणशक्तिवियमादेवतन्त्रियमोपपत्तैःभेदाकाशसंयोगस्योभयाश्रित
त्वाविशेषेपिनभस्वेवशब्देनभेदापिमितिबतसंयुक्तसंयोगत्वभूयस्त्वाविशेषेपिप्रमेयएवपरत्वापरत्वेनप्रमातर्यपूर्णति

प्रत्य

निमित्त३

न४

स्ति५

परा

राम०

२०

त्य

श्री३

अपत्ते३

री१

परलं० २

दि० ३

च० २

पि० १

उ

त० ३

द्विधमि० १

सर्वमुपपन्नं ननु व्यवहारनिमित्तविशेषे व्यवहारविशेषपपद्यतेऽतिप्रसंगादिति एवं व्यवस्थिते कारणभेदाभेदमाह ते वि-
तितसु न० परलं० त० ३ परलं० प्र० १ तेषां द्विविधं दि० त० दि० विशेषप्रत्यायकमित्यसंयोगा समवायिकारणकृतं कालकृतं का-
लसंयोगा समवायिकारणकृतमित्यर्थः कार्यविशेषाद्विशेषमाह दि० त० दि० विशेषप्रत्यायकमित्यादिविशिष्यत इति वि-
शेषदिगेव विशेषो दि० विशेषे कालात् एव यो भेदोऽपि कालविशेष उच्यते यथा च परलं० परलं० भा० दि० कालाच्च नुमी-
येत तथा प्रागुक्तं अथवा दि० शि० विशेषो देशविशेषः सन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणाः वयोभेदः शरीरावस्थाविशेषो वा-
कोमाललक्षणाः पकं भूताभां परलं० परलं० भा० देशविशेषो वयोविशेषश्चानुमीयते तथा च लोच्यवहारो हानोपादानादिः
सिद्धातीति शि० व्याख्याणामवधानापोत्पत्तिप्रतिज्ञानीते तत्रोक्तियदि हि दि० वि० संयोगात् परलं० परलं० चोत्पद्यते सर्वत्र सर्वथा
सर्वदोषधैतविशेषात् परलं० परलं० पेक्षितं तत्रेति यमेतरेतराश्रयः स्यादित्यभिप्रायवान् एवमिति अभिप्रायस्थमा

ल० ३

मभिधातु० २

लं० १

म० २

= अ० ३

याचत० १

गु.णि.

५१

ज्ञेयं परिहरन्नाह कस्मामिति अत्रैकदि-
द्वि-यमत्र सर्वत्र एव दृष्टनियमान्न सर्वथा अपेक्षा बुद्धि विषयमात्र सर्वदेति संयुक्तं सं-
योगात्पीयस्त्वभूयस्तल्लक्षणयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरेक्षा बुद्धि विषययोश्च स्फुराणां दुत्पत्तेः स्वप्रमाणान्न प्रतीते च पर-
स्परमनपेक्षत्वात् परस्परश्रयदोषः परत्वाधार इति भविष्यत्परत्वाधारे परेण दिक्पदेशेण ति परत्वोत्पादको हि दिक्पदेशः पर-
सच विप्रकृष्टत्वसहितस्तथा तेन एव मुत्तरत्रापि अनेन विधानेन समवाय्यसमवायिनिमित्तभ्यः पिंडदिक्षिः संयोगापत्ता-
बुद्धिभ्यः परत्वस्योत्पत्तिदर्शयित्वाः परत्वस्योत्पत्तिमाह विप्रकृष्टं चेति एकदिगवस्थितयोरेकस्पष्टद्वुरित्यनुकर्षार्थं शुका-
रः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोस्तत्पत्तिमाह कालकृतयोरेपीति अत्रापि पिंडस्य समवायित्वं कालपिंडसंयोगस्यासमवायित्व-
मपेक्षा बुद्धेर्निमित्तत्वमित्यपेक्ष्य तर्हि कारणविशेषात् कार्यविशेषः कथं भविष्यति न हितदविशेषे कालकल्पना-
यामपि विचिह्नीजमस्तीत्यभिप्रायवानाह कथमिति विदितमभिप्रायस्योत्तरं वर्तमानेति अवर्तमानस्य समवायिकारणत्व

राम०

५१

मवधित्वं च नास्तीदिति वर्तमानयोरित्युक्तं अनियतदिदेशयोरिति दिक्कनाद्यवच्छेनेषु वस्तुविरलेशरीर्ते वस्तुविशेषौ तस्य
तिपत्तये ह्ये त्पादि आदिग्रहणात् परिमाणसामर्थ्यावनतिविशेषे द्विपर्यटव विशेषाः बहुतरास्मिपरिस्पंदं तरेतज्जन्मत्वं
विप्रकृतत्वं अत्यन्तरतमोपहवनव्यवहितजन्मत्वं सन्निकृष्टत्वं परतोत्पादकत्वं कालदेशस्पर्शत्वं अपरतोत्पादकत्वं चापर-
त्वमिति एवमुत्पत्तिनिरूप्यविनाशं निरूपयति विनाशस्त्विति अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् एथक् एथक् द्वाभ्यां द्वाभ्यां
वसर्वेभ्यो विनाशस्स सधाः नयोरिति संग्रहः अत्र प्रथमा विधा व्युत्पादयति अपेक्षेति तावद्युक्तेऽक्रमेण तत्पत्रपरत्वे विभ-
ज्यमानाव्यवस्थि र्द्रव्य समवायिनी ति शेषः ततस्तस्मिन् काले एव मुजरत्र सर्वत्रैतत् द्वित्ववत्समाधेयमिति द्वितीयो विधा
माह संयोगेति अपेक्षाबुद्धिसमकालमविनश्यद्वस्तुपारत्वाधारेकं मूर्तिना देतं एतदिति संज्ञेयं तथा हि अपेक्षाबुद्धिः
चिद्वैकर्मणी परतोत्पत्तिदिक्चिद्विभागो परत्वसामान्यबुद्धिदिक्चिद्वैकर्मणी संयोगनाशो अथ सामान्यबुद्धेः अपेक्षाबुद्धिनाशगुरा

सु. कि.
५२

बुद्धि विं ड कर्मणी परत्वोत्पत्तिदि किं ड विभागो परत्वसामान्यबुद्धिदि किं ड संयोगनाशौ अथ सामान्यबुद्धेरपेक्षा बुद्धिनाश
गुणबुद्ध्युत्पत्तौ दि किं ड संयोगनाश परत्वसामान्यनाश इति अपेक्षा बुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमयभावितयानतदुत्पादकत्वं अ
थ संयोगनाशस्य परत्वनाशहेतुत्वं कुतः सिद्धं उत्पन्नतत्परत्वमपेक्षा बुद्धित्याह चोरेव व्यावर्तते दि किं ड संयोगनिवृत्तौ तु
कारणाभावात् परत्वात् तत्रैव जायते तदनुपलभ उपपद्यते इति न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य त्रिसंक्रष्टत्वेन वा परत्वस्य व्या
सत्वात् व्यायक निवृत्तौ च व्याप्तिनिवृत्तौ चोरेव व्यंभावात् सत्यामपि चापेक्षा बुद्धौ विप्रकृष्टत्वं निवर्तते तत्र निवृत्तिकारणोपनिधा
तादिति दर्शितं न चाहेतुको विनाशः तस्माद्विप्रकृष्टत्वात् स्यादिति किं ड संयोगस्य निवृत्तिरेव परत्वं निवर्तयतीत्येवमणी
यं उपलक्षणां चैतत्परत्वाधारकर्मोत्पद्यते इति अवधिः श्लोऽन्यतः कर्मणादिगवधिः श्लोऽसंयोगविनाशादपि परत्व
नाशात् बुद्धेरविशेषदिति तृतीयां विधामाह द्रव्येति परत्वात् एव यवकर्मजविभागसमकालमपेक्षा बुद्धिर्वितना गुणो

राम.
५२

१ तल्लभ्यते

बुद्धीरिति संक्षेपः ४ तथा हि पिंडावयवविभागपेक्षा बुद्धीसंयोगविनाशपरत्वात्पक्षे इव्यनाशपरत्वसामान्यज्ञानेपरत्वना-
शगुणबुद्धीरिति इव्यापेक्षा बुद्ध्योर्गुण्यदिनाशाच्चतुर्थविधामाह इव्यापेक्षा बुद्ध्योरिति पिंडावयवकर्मसमकालमपेक्षा
बुद्ध्युत्पत्तेरैतल्लभ्यत इति तथा हि पिंडावयवकर्मपेक्षा बुद्धी अवयवविभागपरत्वात्पक्षे संयोगनाशसामान्यज्ञाने इव्य-
नाशापेक्षा बुद्धिनाशो अथ परत्वस्य विनाशः प्रत्येकं सामर्थ्यापलब्धे ४ सन्निपाताविशेषाच्चेति इव्यसंयोगनाशयोगप-
द्ये तपचमी विधामाह इव्यसंयोगेति अवयवविभागसमकालं पिंडविभागपरत्वात्पक्षे ४ इव्यः कर्मपेक्षा बुद्धियोगपद्य-
चिंतानाह इल्लभ्यत इति तथा हि अवयवविभागपिंडकर्मपेक्षा बुद्धयः अवयवसंयोगनाशदिकिं उ विभागपरत्वात्पक्षे ४
व्यनाशदिकिं उ संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ४ अथ इव्यनाशसंयोगनाशाम्बो परत्वनाशः सामान्यबुद्धिनो ग्राह्ये ज-
न्माऽपेक्षा बुद्धेश्च नाश इति संयोगनाशापेक्षा बुद्धिनाशापेक्षा बुद्धिनाशाभ्यां षष्ठीविधामाह संयोगपेक्षा बुद्ध्योरिति पर-

उ.
५३

त्वोत्पत्तिरसमकालं पिंडकर्म चिंतयेत्तद्व्यभूततया हि परत्वोत्पत्तिपिंडकर्मणी सामान्यज्ञानद्विकिंडविभागे अपेक्षाबुद्धिनाश
द्विविषयसंयोगनाशोऽथ परत्वस्य विनाश इति समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्दिनाशेन सममौ विधायमाह त्रयणा
मिति परत्वोत्पद्यवविभागोत्पत्तिरसमकालं पिंडकर्म चिंतयेत्तत्सुलभं तथा ही अपेक्षाबुद्ध्यावयवकर्मभ्यां परत्वावयवविभागो
स्वकारणात् पिंडकर्मैककालः अथ परत्वसामान्यज्ञानमवयवसंयोगनाशो द्विकिंडविभागश्च ततोऽपेक्षाबुद्धिना
श इत्यनाशद्विकिंडसंयोगनाशः तेष्वपरत्वस्य विनाश इति ॥ उद्देशक्रमप्रबुद्धिनिष्पद्यतिबुद्धिरित्येवपिबुद्धिर्ज्ञान
मित्येतावतैकलक्षणसुस्थं यस्मिन्सत्यात्मनि जानामीत्यनुव्यवसायो भवति सा बुद्धिरिति तथापि बुद्ध्यादिशब्दानां
किंचिद्दर्शभेदमाह सन्न्यास्यानार्थपर्यायो कीर्तनसंख्यादिप्रकृतेः सत्प्रधानं प्रथमं परिमाणं महदात्म्यमं
तः कारणविशेषबुद्धिमाहुः बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदो घटपटइत्यादिर्ज्ञानमारुहते बुद्ध्यावादर्शभूतायां वर्तमाने

रत्न ७ ५३

नाचेति शक्येऽपुरुषस्य भेदाग्रहात्तद्वदभिमानमुपलब्धिप्रचक्षते बुद्धिस्तु सुखादिपरिणामविशेषप्रत्ययब्रुवते इति तद-
नेन प्रत्याख्यायतया दत्तावबुद्धौ तेनेति बुद्धिरंतः कारणमभिमतं तत्र वा यामो मासः एतात्तज्जतोप्यधिके तः कारणेन प्रमाणा-
मस्तिज्ञानयोगपद्यादेस्तावतैवोपपत्तेः बोधो बुद्धिरिति भावार्थो विवक्षितश्चेत्सोप्यंतः कारणसाध्यः स च प्रत्यक्षसि-
द्धो हं बुद्धे इत्यपरोक्षानुवावसायात्तु सावतः कारणमंतोदियं अतएव न तद्धर्मोपि आत्मधर्मतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
न चात्मधर्मत्वमस्याभिमानिकं तदव्यधर्मत्वस्य प्रागेव प्रतिषेधात् यद्धर्मः सावच्चियं बुद्धिस्तस्यैव लोकवेदयो रत्नते न प्र-
सिद्धेऽन्येवं कोटस्य विरोधः धर्मस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि धर्मिणोऽत्यंतभेदेन तत्वाविरोधात्। अत्यंतभेदेऽपि स्वभावानि-
यमादेव धर्मधर्मिभावोपपत्तेः एतेन तद्धभिमानोप्याख्यातः तत्त्वतएव तद्धर्मत्वमुत्पादनात् सुखादिकं त्वधिकमिष्यते न
तु प्रत्ययशब्दाव्युद्घाते उपलभते ज्ञानतिप्रत्येति इति हिलोके समानार्थकं न तु प्रत्येति सुखी दुःखीति वाक्यविधौ बह-

मु. कि.
५४ त

पानु

रतिपरिभाषरिशिष्यतेसानुपरिभाषेवतस्मादुद्यादिशब्दाः पर्याद्याः समानार्था इति लुब्धकं भेदस्त्वस्याः विषयतः ४ कारणा
स्ताभ्यामेव स्वरूपकृतोपि निरूप्यत इति द्वारेव वक्ष्यते विषयतस्तत्तावदाहसावेति अर्थानं तादनेतार्थत्वादित्यर्थः न न्व
र्थस्यानेतत्पेपीश्वरबुद्धिः सा र्कैवेत्याशंक्वाह प्रत्यर्थनियतत्वाच्चैतियावंतमर्थं नं मवलं व्योपनाया बुद्धिः सा तावत्पेवा
र्थनियतानार्थानां तस्मिन् शतिनवास्पृष्टं परिहरति स्वभाववैपरिहारप्रसंगात्तथास्वार्थस्यानेतत्पिबुद्धिरप्यनेताभवती च
तिश्वरबुद्धिरपिनियतार्थेवनहिसापरिगटमर्थेपरिहृत्यनवगाढं चावगाहं त इति भावः व्यासमुक्तासमासमासमाह तस्मा
इति समासतः ४ संक्षेपतः ४ सेति पूरणीयं विद्यां चाविद्यां चैतियथार्थं ज्ञानं विद्या अथ यथार्थं ज्ञानमविद्या परस्परसमुच्च
यार्थाभ्यावकाराभात्तृतीयः प्रकारेण व्यवस्थितेन स्वसौ संभवति शंकाया अपि व्याहृतत्वादिति अत्र विद्या पूर्वकत्वाद्
विद्यायाः पञ्चादुक्ताया अपिलघुप्रतिपत्तिकत्वात् प्रथमे विभागमाह तत्रापि येति यद्यपि मूलबुद्धावयवार्थायां स्मृतिरेय

रा. प्र.
५४

यथार्थैव यथा रज्जुं भुजंगं तयोपलभ्य पलायितस्तथैव स्मृतिः ससर्प इति तथा पितृविवक्षायां यथं संशय इति रूपतयैव तद्व्यवहारः य
थार्थानुस्मृतिः प्रत्यक्षारिषु विद्याप्रबंधेषु नांतर्भविष्यतीति पृथक् व्यवहारिष्यत इति। अथ तर्कः किं न गणितः अनुभूयते हि संशय निर्लेपं च
तसंशयात् प्रच्युतो निर्लेपं चाप्राप्तः प्रमाणानामनुग्राहक इहापरनामा प्रसंगात्मा प्रमाकरणानिष्ठो भवेद्यो व्यापारः कुमारगोचर इ
वोद्यमननिपतनादिः। अस्मत्प्रविज्ञाततत्त्वो विषयः कारणोपपत्तिः पराभ्युपगमहेतुलक्षणाजननी प्रमाणमनुग्राह्यं अनियतजिज्ञा
साविच्छेदेन नियतजिज्ञासाजननमनुग्रहः सैव संभावने सुच्यते प्रमाणं सप्त सत्त्वस्तेनैव फलवत्ता इह भूतले यद्यभविष्यत् घट इदमिव
सा सप्त रसाकारः शरीरं न च संशय एवायमेककोटिकत्वात्। न निर्लेपोऽयथार्थत्वात्। न यथार्थ आरोपित हेतु संबंधत्वात्। यदिस्यादृश्ये
तेति यद्यलं कृतोर्थः सत्य एवेति चेन्न अनियतकोट्युपनिषातेनियतकोटिपरिग्रहस्य यद्यर्थत्वात्। न चैतत्तैव सत्यत्वं आपादकसत्त्ववदापाद्य
सत्त्वस्यापि बाधितत्वात्। कथं न हि प्रमाणमप्यनुगृहीयात् अनियतेशाविच्छेदेनैव सुक्तं। न हि कुर्यात् न कुर्यात् इति अनियतचिकीर्षुः कर्ता

यथा

गुंकि०

५५।५६

55/56

किंचित्करोति। अनियतेष्टाविद्येदएवकथमस्मादितिचेतअनिष्टापत्तिनियतत्वादस्य। यथासविधानमक्षणेघतस्यसविषमिदंमक्ष
यिष्यामिमरिथामीसनिष्टापत्तेर्नभक्षयेयमितितक्षणमेवमक्षणेष्टाविद्येति॥ प्रमानुश्चद्वयमनिष्टंमितिहानिरप्रामाणिकोपगमश्चेति।
नरिंदतुरगारूढस्यतुरगविस्मरणंपत्राकिकाभिमानमुद्धहन्नपिनतर्कगणयतिअनेनैवपरीक्षकोलौकिकमतिशेतेति सत्यमेवैतत्तुविवि
पयंथभेदत्वात्तुपृथगनुपरिष्टः। तथापिन्यायांगतयाविशेषतोव्युत्पादनमर्हतीतिचेत् नतस्यछत्वादिवत्समानतंत्रविषयत्वादिति। तत्रो
द्देशक्रमानुसारेणसंशयंनिरूपयतिसंशयस्त्वावदिति। तावच्छब्दः क्रमे। संशयः प्रथमंकथ्यतेततोचिपर्ययादिः कथयिष्यतइत्यर्थः॥ कि
स्तिरिस्ताकोरं दर्शयति किंस्तिरिदमेवमथैवमित्याकारः प्रत्ययः संशयइत्यर्थः। विमर्षो विरोधिनानार्थावमर्षइतिविषयतः संशयस्वरूप
मुक्तं। एतदेवस्पष्टीकर्तुमुभयावलंबीतिविरोधुमयप्रकारः प्रत्ययः संशयइत्यर्थः। विमर्षो विरोधिनानार्थावमर्षइतिविषयतः संशयस्व
रूपमुक्तं। एतदेवस्पष्टीकर्तुमुभयावलंबीतिविरोधुमयप्रकारवद्वर्षवलंबीत्यर्थः। प्रसिद्ध्यादिकारणकथनं। प्रसिद्धाः प्रतीताः अनेकेविशे

राम०

५६

षाः परस्परव्यावर्तकाः शिरःपाशादयो वक्रकोटरादयश्च योऽस्त्राणु पुरषा योऽस्त्रयोः क्वचिदेकत्रैव चर्मिणि सादृश्यमात्रदर्शनात् समानधर्मदर्शना
त्मात्रग्रहणान्निर्णयकविशेषादर्शनादिति लभ्यते। उभयोर्द्यौर्विशेषोऽस्त्राणुत्वपुरुषत्वे इति यावत् तपोरनुसृत्य तौ सत्तां संशयो जायते। एतदुक्तं भव
ति उभयविशेषानुस्मरणान्निर्णयकादर्शनसहितात् समानधर्मवद्वर्मिदर्शनादिति। संशयस्य च नित्य उः। एहेतुत्वात् अन्यथा तद्वानार्थविशेषजि
ज्ञासानुपपत्तेः उः। स्वतत्साधनयोश्चाधर्महेतुकत्वनियमादुपनिमित्तयाः दृष्टहेतुत्वे सिद्धे तद्विशेषमाह अधर्माच्चेति। आत्ममनः संयोगादयः
साधारणत्वान्नोक्ताः। तच्च कारणत्वादिति अवांतरभेदमाह स चेति। सान्धर्मनिमित्तकोऽन्तःकोतः संशयो हेतुधर्मनिमित्तको बहिः संशय इति विभागः।
प्रथमां विधामाह अंतस्तावदिति। आदेशिको ज्योतिषिकः। अविपर्ययतया सम्प्रभाततया मिथ्या चारिष्यग्रहोपरागा पुनरादिशतः कथयतीति
पुत्रकालेषु मनीष्योपंचमेहनि युद्धमभूत् प्राच्यामघपर्जन्यो वर्षति पौर्णमास्यां चंद्रो परागो भविष्यतीति स्वगणितज्ञाने संशयो भवति भ्रांतो ह मस्मि
त्रयेण सम्पदंशीवेति। द्वितीयां विधामाह बहिरपीति साधारणलिंगदर्शना उभयसाधारणावतुष्यदमात्रलिंगदर्शनात्। उभयविशेषेति गौगवय

विशेषानुस्मरणमिति। प्रत्यक्षविषयेपीति। एतदुक्तं भवति यथा समानधर्मजत्वा विशेषेपि प्रत्यक्षप्रत्यक्षविषयतया तर्गतिको भेदस्तथा समा-
 नधर्मजत्वा विशेषात् सा तद्देयस्य धर्मजत्वमा तर्गतिको भेदः न तु समानधर्मजत्वविरोधे न यथा हि ज्ञानत्वाद्यथार्थमयथार्थं चेति ज्ञायमान-
 त्वात् तथा भूतमयथा भूतं वेति समाना देवधर्मान् एवमयोग्यत्वे तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादिसपि समाना देवधर्मा तत्तथा व्याहृतप्रतिपत्तिरिति
 त्वा व्याहृतप्रतिपत्तिविषयत्वाच्चेति समाना देवधर्मा तत्तथा सर्वेषां तदत्साधारणत्वादिति असाधारणस्तु धर्मो ग्रे निरूपयिष्यत इति एकविध एव सं-
 शय इति। ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा शब्दः सादृश्यार्थः तथा च स्थाणुरिव पुरुष इवेति स्थाणुस्त्वाणु पुरुषसदृशो यमिति च ज्ञानं यथार्थमेव क-
 थ्यमविद्याप्रभेद इति। मैवं सारूप्यज्ञानादिकल्पज्ञानस्याधिकस्यानुभवसिद्धत्वात् असंशयेपि सारूप्योपलब्धेः तद्यथा स्थाणु पुरुषसदृशी-
 यं छायेति। तथापि सदृशदर्शनजमुभयस्मरणमात्रं विद्यैवेति चेत् ननु भयस्मृतेरस्मात्तिरेकात् तौ स्थाणु पुरुषावयंत सदृशपाषाणस्तंभ-
 इति हि निश्चेयात्मकः प्रत्ययः संशयस्तु निश्चयात्मेति। भेदाग्रहेतुवक्षामः न चाधिकोपयं यथार्थः नो खलु विकल्पमानं वस्तु र्थक्रियासुबो

पयुज्यते। कथं न ह्यारोप्येतापीति चेत् न परस्परविरुद्धयोरेवैकस्मिन् धर्मिणि समारोप्यमानयोर्विकल्पविषयत्वात् तयोः प्रत्येकं प्रतीतत्वादि
त्येतत्सर्वमपि संशयोक्तं उभयत आकृष्यमाणस्मात्मनः प्रत्ययो दोलायत इति तदेव मनर्थजत्वाविशेषेऽप्यनिश्चयात्मकात् संशया निश्चयात्म
को विपर्ययो भिद्यत इति द्वितीयमविद्याप्रभेदमाह विपर्ययोपीति। अंतर्वहिश्चेत्यपेक्षः। प्रसिद्धे सा हि अतस्मिन् सति प्रत्ययो विपर्ययः अतस्मि
न्निप्रत्ययार्थता दर्शिता तेन विद्यातोः समानजातीयवद्वेदः तदिति निश्चयाकारता तेन निश्चयात्मकसमानजातीयसंशयाद्वद्वेदः। प्र
त्यय इति जागरवस्थत्वं तेन सप्रत्ययवद्वेद इति। एतदुक्तं भवति अथार्थनिश्चयात्मकं जागरवस्थाज्ञानं विपर्यय इति लोके तथैव प्रसिद्धेः। कारणमाह
प्रसिद्धेति। प्रसिद्धाः प्रतीता अनेके विशेषाः परस्परव्यावृत्तिहेतवो धर्मो ययोरारोप्यारोपविषययोस्तौ तथोक्तौ तयोः। न ह्यारोप्यारोपविषयापरिज्ञाने
कश्चिद्विपर्यय इति आरोप्यापरिज्ञाने सामर्थ्यानुपलब्धौ तद्धेतुत्वात् संभवेन हानोपादानद्विवहारा अनुपपत्तेः अनुपलब्धे संस्कारस्यासंभवे सादृश्यानु
नुपयोगात् अन्यथ्यतिरेकाम्भासादृशदर्शनस्य च विधमं प्रतिकारणत्वावधारणात् आरोपविषया प्रतीतौ निरातं वृत्त्यापातात्। अन्यथा स्याति

गुंकिं

५८

५४

पक्षे च सात्त्विकं न त्वनियमादिति। ननु तिनो गुडः पीतः शंख इत्यत्र सा रूपाभावेऽपि धर्मदर्शनात् कथमेतत्। न आरोप्य हानजनित संस्कार
सहकारितया तदुपस्थापनेन सा रूपा मुपयुज्यते न त्वन्यथा। न च पीतिमतिक्रत्वयोरस्वादेरिव संस्कारोपस्थाप्यत्वं प्रत्यक्षत एवोपस्थितेः
न च तिक्रत्वपीतिमानावत्रायेषौ अपितु तयोः समृष्टता तथा च सैवयावतोपस्थाप्यते तावदेव सा रूपा मिह ग्राह्यं अग्राह्यमाणसंसर्गत्वं च
तथा तच्च संसर्गगुटेनास्मास्तीति न किंचिदनुपपन्नं। स्यादेतत् किंतयोरित्यत उक्तम् अथ यथार्थलोचना न यथार्थलोचनाभावात् तत्त्वा
ग्रहादितियावत्। संप्रति विभ्रमकाले। अतो विशेष निषेधात् साधारणधर्मवद्धर्मिणो ग्रहे सतीति लभ्यते यस्यासौ विभ्रमो भविष्यति तस्य पितृकफानि
लोपहर्तेन्द्रियस्येति समवायिकारणं दर्शयता सन्निहितविशेषाग्रहे चासन्निहितविशेषाग्रे पेचेंद्रियोपघातस्य हेतुत्वमुक्तं भवति। अनुययति
रेकसिद्धं चैतत्। न च दोषाः सहजशक्तिविघातहेतव एव विरुद्धसहकारिसन्निवेशादेव स्यापि विरुद्धकार्यजनना विरोधात् धर्माधर्मोभ्यामा
त्मनः सुखदुःखवत्। परेषां वा तस्यैव ज्ञानस्य भेदाग्रहेण विपरीत्यवहारवत्। असन्निहिते सादिनाः पेक्षणीयं निमित्तमुक्तं। आत्ममन

राम०

५८

सोः संयोगादिसमवायिकारणमुक्तं। यद्यपिविभ्रमान् क्वचित्सुखमपि भवति तथापि दुःखोदंर्कतदिसवश्यमधर्मो हेतुरस्तीत्यभिप्रायवतो नमध
र्माच्चेति। उदाहरणं यथा गच्छेत्पुंश्रुतिः। ननु संभवसेतत् दृष्टे दृष्टांतरस्य सुसदृशस्यारोपः कथं पुनरुत्तीर्य स्पष्टात्मनो निमेषोन्मेषाद्यनुमि
तस्य प्रसङ्गे संतविषदृशे समारोपोः यमसौ सुखी पंडितः तः शूरः कामी स्यादित्यदं सत्य एवायं प्रत्ययोस्त्विति चार्वाकास्तान्मत्याह असत्यपीति।
शब्दलिङ्गानुमितं व्यापकममूर्तमाकाशमिति हि वस्तु गतिः तद्यप्यगत्य न पृथक् लेखितं तालोकमंडले सखानवच्छिन्न देशतयाः ब्रह्मना विष्टं भूना
प्रेर्येतया च साहस्येणारोप्यते इति लोकानुभवसिद्धं तद्वात्मनोऽपि दृश्यमूर्त्तौ तत्र प्रयोज्यतया तत्प्रयोजकतया च साहस्येण शरीरतादात्म्यारोप
इति भावः। यत्रु वियतिविशिष्टनयनाः नीलिमानमाकलयन्ति तदतिदूरंगमाः नयनरश्मयस्तिग्मकरकराद्यातपरावृत्ताः स्वाधिष्ठानगोलकाभि
संबद्धास्तही। यामेव श्यामिकांगमनेपि तत्प्रीतिमानमिव शंखादावारोपयंतीति केचित्। अत्र काचलाक्षाः साक्षीकुर्तुमुचिताः यथा तु भगवान् पतं
जलिगहतयाग्राह्यं भूगोलकमध्यमेधीमूतसमुमेरोः प्रसगुदकप्रागवाक्रमेण रजतसुवर्णपद्मार्णोदनीलमयानि चत्वारिंशु गणितस्य दक्षि

उ० कि०

५९

५९

गेनेंद्रनीलमयस्रुंगसप्रभयाऽप्राकाशनीलमाभातिऽप्यन्यवसीतपीतलोहितमिति। तथापि निःक्रिये नीलस्य संतविसदृशे कथं क्रिया रूपाधारोपः सादृश्यनिबंधनत्वात् श्रोतेरित्यत उदाहरणं तस्मादंजनेति। शर्चर्पा इदं शर्वं भाभावस्य तमसश्चक्षुर्मात्राद्यतया शुक्लभास्वरूपविरोधितया च सा रूपेण नियमादृष्टवशाच्च संस्कारोपस्थापितश्यामावत्तासो यथा तथा निःक्रियस्यात्मनो देशोतरोपलब्धितक्षणक्रियावत्सा रूप्यात्रीरूपस्यापि संयुक्तसमवायेन रूपसन्निकर्षलक्षणरूपवत्सा रूप्यात्रयावभास इति एवमन्यत्र सरेणैपरमाणुरिति च तत्सु प्रताकारिषु वायुरयं वातीति जले चलति तत्प्रतिविंबितं सतारकं न भश्चलतीत्युदाहरणमूहनीयं। अनुमानविषये पीतिऽप्रतिगे लिंगाभिमानाद तथाभूते तथाभूतानुमित्याभास इत्यनेकोदाहरणानुगतः संक्षेपः। एवं लौकिकं विपर्ययमुक्त्वा परीक्षकविपर्ययमुदाहरति त्रयीति। अग्यजुः साम्नात्रयं त्रयी सैव दर्शनं दृश्यते नेन पारलौकिकः पंथाः तद्विपरीतेषु तद्विरुद्धेषु शाक्याः। बौद्धाः आदिशद्वादिगं वरावयः तेषां दर्शनेषु दर्शनप्रतिरूपकेषु इदं श्रेयः प्रशस्ततरमिति वस्तुतस्तदप्राशंस्यस्य सिद्धप्रामाण्यत्रयी सिद्धत्वात् शरीरं द्रिष्यमनस्सु आत्माभिमानः तेषामनात्मत्वस्य प्रामाण्यसिद्धत्वात्।

राम०

५९

कृतकेषु पृथिव्यादिषु नित्यत्वं दर्शनं दृष्टिः कारणवैकल्ये कार्यो सन्निधानमकर्तृकं विश्वमोक्षे सुखं तज्ज्ञानं चेति हितमुपरि शास्त्रवेदवृद्धेषु। अ
हितमिति अहितमुपरि शास्त्रतेष्वेव हितमिति। अथ वा वस्तुगत्या यदहितं तद्विहितमित्युपरि शास्त्रपातं देषु हितमिति ज्ञानमित्यर्थः॥ इह विभ्र
मे प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्योर्थः परिस्फुरतीत्यनुभवसिद्धं न चासतोः सत्तया स्फुरणे प्रवृत्तिरस्ति न ह्यसदिहेतुरजतमित्यवगम्य रजतार्थी प्रवर्तते इति
संभवति एवं ज्ञानाकारप्रवेदनेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः न हि ज्ञानात्मनो रजतस्य बहिर्मुखवहारे सामर्थ्यमस्ति न चासमर्थस्यानवगतसामर्थ्यस्य वा
प्रवृत्तिविषयत्वं ततोऽसतः सत्त्वेनासमर्थत्वेनावभासनमन्यथा ख्यातिसद्भेदाग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते। विचारासहलक्षणानिर्चनीयख्याताव
पितथानिहिविचारासहमेतद्रजतमित्यवधार्य कश्चित्प्रवर्तते तस्मान्नपि विचारसहत्वेन ज्ञानं तद्भेदाग्रहो वेति द्वयमवशिष्यते। तत्र प्रथमे वि
परीतख्यातिपक्षपातएववादिनामित्यर्द्धतावदवसितं भारस्य। द्वितीये तु विचिंत्यते अन्यज्ञानादस्य प्रवृत्तावतिप्रसंगेकः प्रतीकारइति। प्रवर्तक
ज्ञानसारूप्यं भेदाग्रहइति चेत्। न निवर्तकसारूप्यस्याप्यभेदाग्रहस्य संभवात् न च सारूप्यादन्यकार्यमन्यः करोति स्फुरति गसारूप्यात् एव

गुं.क्रि०

६०

६०

द्योतेनापि राहस्यसंज्ञात् सा देतत् नवयमभेदग्रहं व्यवहारैरंगमंगी कससाख्यादिभ्रमो व्यवहारयतीत्या चक्ष्महे किं नाम सर्वत्र भेदाग्रह एव व्यव-
हारकारणं तत्र पुणेवर्तिज्ञानस्य यदा पेक्षितार्थज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहात्पवर्जते यदा नु हेयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहान्निवर्जते
यदा तूभयज्ञानं सन्निहितं तदा तद्भेदाग्रहादोत्पाद्यत इति कोतिप्रसंगः सप्तज्ञानेपि भेदाग्रहादेव व्यवहरतीति नानियत हेतुकत्वं न युगपत्प्रवृत्ति
निवृत्ती न अस्मन्त्रयेः पेक्षिताभेदग्रहस्य अनपेक्षितभेदग्रहसाहचर्यनियमवत्तवापि नये अपेक्षितानपेक्षितभेदाग्रहस्य युगनद्धवाहित्वा
त् अन्यथा विपरीतस्यात्मापत्तेः ॥ इदं रजतमिति स्ववधारणात्मकं नेदमरजतामिति निष्ठा नियतं तथा चारजताद्भेदस्य ग्रहे विपरीतस्याति
रापद्यते अरजतात्मनस्तदनात्मनावभा समानत्वात् भेदाग्रहमात्रेण निवृत्तेरप्यापत्तिः अनपेक्षितभेदाग्रहस्य निवृत्तिकारणात्वेनाभ्यु-
पगमात् नेदमरजतमित्यनपेक्षिताभेदाग्रहो न अर्थो न तु ततो भेदग्रह इति चेत् मा भूत् भेदाग्रहसावृत्तेरपि प्राणैरपि हेयः तथाप्यनपे-
क्षिताभेदाग्रहान्न निवर्जत इति चेत् यद्येवमपेक्षिताभेदाग्रहान्न पवर्जतापीति नायं पंथाः न च भेदाग्रहस्य सर्वत्र प्रवृत्तिकारणात्त्वमभ्युपगम्य

एम०

६०

तोऽभेदग्रहे क्वचित्प्रमाणमस्ति अवधितसामानाधिकरणप्रतिपत्तिरेव प्रमाणमित्यपि वार्त्तयतामेव ग्रहादेव सामानाधिकरण्यवहारस्तदा
कुतोयं विभाग इति चिंत्यं। अमेदग्रहस्य व्यवहारानंतगतया व्यवहारेण व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अमेदस्य योग्यानुपलंभवाधितत्वादिति चे
त्। अथ कोयं मेदस्य बाधो यद्यनुपलंभमात्रं नाभेदसिद्धिः अथाभेदप्रतिपत्तिः ननु किमस्यां प्रमाणमित्येव चिंत्यते। व्यवहारस्यान्यथै
व सिद्धेरितिकृतं विस्तरेण ॥ संप्रत्यनव्यवसायलक्षणं तृतीयां विधामाह अनव्यवसायोपीति। अनुपलब्धसपक्षविपक्षसंस्पर्शस्य धर्म
स्पर्शनात् विशेषत उपलब्धानुपलब्धकोटिकं ज्ञातमनव्यवसायः। अतएवायं संशयाद्विद्यते सत्कृत्पलब्धसपक्षसपक्षसंस्पर्शधर्मद
र्शनादुत्पद्यते उपलब्धव्यवस्थितो भयकोटि विषय इति लोकप्रसिद्धिः तदनुसारित्वाच्च परीक्षकाणां तदिदमुक्तं प्रसिद्धार्थेषु संज्ञितया आ
मादिषु अप्रसिद्धार्थेषु संज्ञितया पुनसादिष्ठिति। व्यासंगान्न न सो विषयांतराकृतत्वात् ननु तथा सति तस्मिन् ज्ञानं न जायेतैवा न व्यासंग
शब्देन तत्कार्यस्य विषयांतरार्थित्वातिशयस्य विवक्षितत्वात् घटपटोपलंभेपि हि घटार्थी घट एव व्यवहरति न पटो तदिदमुक्तमनर्थित्वा

गु० कि०
६१
६१

हेति। विशेषनिश्चयाभावे सतीति शेषः। किमिहालोचनमात्रमिति मात्रशब्देन विशेषनिश्चयात्मकतां दर्शयति। एतदेव स्फुटयति तत्रेति। वि-
शेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्विनिश्चयो न भवतीति निश्चयनिषेधेन निश्चयात्मकताविवक्षिताननुनिश्चयाभावमात्रं विशेषनिषेधस्य शेषाभ्य-
नुज्ञाविषयत्वात्। सामान्येन त्वनेन निमित्तेन काचिदत्र संज्ञाप्रवर्तत इति निश्चितमेव विशेषात्का पुनरसौ प्रसिद्धः। प्रसिद्धावेत्यन-
व्यवसाय इत्यर्थः। द्वितीयां विधामाह अनुमानविषयेपीति। नालिकेरद्वीपवासिन इत्यप्रसिद्धगोत्वोपलक्षणपरं। सास्त्रामात्रदर्शनादित्यन-
न्यत्रोपलब्धचेष्टमानावयवविशेषदर्शनोपलक्षणपरं। कोनुखत्वत्राणां स्यात्प्रसिद्धो प्रसिद्धो वेत्यर्थः। यद्यपि कोनुखलु स्यादिति जि-
ज्ञासा तथापि तत्कारणो नाश्चयात्मना ज्ञानेन प्रथमं भवितव्यं नहि निश्चितेर्था जिज्ञासो सद्यतेनापि सर्वथैवाज्ञात इति॥ ॥ स्वप्न-
लक्षणांचतुर्थी भविष्यामाह उपरतेति। स्वकार्यादिरतवहिरिन्द्रियवर्गस्य प्रती न मनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थितान्तःकरणस्य इन्द्रियद्वारेण
वयदनुभव न पूर्वज्ञानप्रत्यपेक्षकं ज्ञानं यत्रास्यासत्यपि चक्षुरादिव्यापारे चक्षुषापश्यामीममर्थं श्रोत्रेण श्रुणोमीत्यनुव्यवसायस्तत्स्वप्न

एम०
६१

ज्ञानं प्रयथार्थत्वेऽप्यपरं तं द्रियग्रामस्य भावस्य विषये याद्यवच्छेदः नियतकोटिकत्वात् संशयान्धवसायाभ्यां अनुभवनमित्यनेन स्म-
तेः। यद्यपि यथार्थमपि कचित्संज्ञानं भवति यथा हमि हशप्यायां संविष्टसिष्ठा मीनितया पीद्रियद्वारकता तत्रा यथा र्थैवेति प्रति-
पादनार्थमिन्द्रियद्वारेणैवेत्युक्तं। इन्द्रियग्रामोपरमार्थं प्रलीनमनस्कस्येति। तदेतत्प्रश्नपूर्वकं विदुषोति कथमित्यादिना। बुद्धिपूर्-
वकादितीक्ष्णपूर्वकः प्रयत्नो विवक्षितः। शरीरव्यापारानुचैष्टालक्षणात्। अहनीति जागरवस्थोपलक्षणां विन्यस्य परिश्रान्तस्य। नि-
शीतिशयनकाले। विसमार्थं परिश्रमोपशमार्थं आहारस्नाशितपीतस्य रसादिभावेन परिश्रमार्थं परिपाकार्थं अदृष्टजनितं प्रयत्नं
निमित्तं निमित्तमपेक्षमाणं हात्मनः संबन्धात् संयोगादसमवायिकारणात् मनसि समवायिकारणे क्रियाप्रबंधात् कर्मसंतानात् अतः हे-
दयं प्राप्य तस्मिन् तद्देये। तस्य विवरणं निरिन्द्रिय आत्मप्रदेशे। निश्चलं निवृत्तपूर्वं क्रियासंतानं निष्ठति पुनः सहस्रैव न चलति
तदेति। ततः किमत आह प्रलीनेति किमतो यद्येवमत आहतस्यामिति। प्रबंधेन प्रस्तारेण। अत्राप्यदृष्टकारितप्रयत्नापेक्ष आत्मप्रा-

गु० कि०

६२

६२

रा संयोगा कारणमित्स्मरणीयं। प्राणं प्राणः अपानं अपानः तत्संतानप्रवृत्तावात्ममनसोः संयोगविशेषाददृष्टारिषचिद्येन संयोगमा
त्रव्यावृत्तात्स्वाप इत्याख्यायस्य तस्मात् एतेन शयनपदार्थः छलतो निरुक्त इति मंतव्यं। असत्सु विषयेष्विति अर्द्ध एवैव प्रोयानादि
कानर्थान् पश्यति न च ते तथा वाराणां सुप्रः पारलिपुत्रे पश्यति न चासौ पाटलिपुत्रे न च ते वाराणां सीयाः एव मज्जाता नेव ज्ञातान् मता
नेव जीवनः यून एव स्थवि एनित्यादि। अनेन विद्यात्वमस्य दर्शितं स्वप्नेऽवस्थविशेषे ज्ञानं स्वप्नज्ञानं कर्मधारपपक्षे सुषुप्तत्वानुप
पत्तेः। इन्द्रियद्वारेण वेति मत्पक्षाकारं साक्षात्कारीति चोपलक्षणं लिङ्गद्वारेणानुमित्पाकारं क्वचिरित्यपि द्रष्टव्यं। यथाऽस्मिन् देशे धर्माद
ग्निः अयमेव माहेत्यादि। अस्यांतर्गतिके भेदमाह तत्त्रिविधमिति। यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां कारणत्वमस्ति तथाप्यतिशयमाश्रित्यैविध्यं। तदा
हतवेति। कामी - कृद्धो वायमर्थे कामिनीमरातिं वा आदृतः प्रयत्नवान् चिंतयत्स्मरन् स्वपिति निद्रयाभिभूयते तदा सैव चिंतता संतति
तेज्जनितः संस्कारसंतानः कारणाशब्दस्य कार्यउपचारात्। प्रसक्षाकारसाक्षात्कारवती एकविषयत्वात् कार्यकारणभावाच्च संस्का

राम०

६२

रसंततिरेवस्वप्नप्रतीतिरुक्ता। धातुरोषादिति धातवोः स इत्याहा दयः शरीरधारणात्तेषां दूषकत्वात्तदोषाः वातपित्तश्लेष्माणाः यद्वा वात
पित्तश्लेष्माणा एव धातवः शरीरस्थितिहेतुत्वात् तदोषा उपचयलक्षणात्सुप्ता नृपश्यति। एतद्विवृत्येति वातेति। स्वभावादेव वाताधिको वा
तप्रकृतिरित्युच्यते। आगंतुकेन निमित्तेन क्षुभितया तो वातदूषितः। आकाशगमनादीत्यादिपदेन प्रदेशभ्रमणभ्रुकंपादिग्रहणं। एवं पित्तप्रकृतिः
स्वभावतएव पित्ताधिकः पित्तदूषितो वा आगंतुकेन निमित्तेन अग्निप्रवेशकनकपर्वतादीत्यादिग्रहणात्तमध्यान्नात्परिग्रहादिग्रहणं। त
थाश्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्माधिकः श्लेष्मदूषितो वा आगंतुकेन निमित्तेन सारिस्समुद्रप्रतरणादीनृपश्यति। आदिग्रहणात्तजपर्वतादीनृपश्य
ति। तृतीयां विधामाह यदिति। स्वयमनुभूतेषु प्राप्तेषु अननुभूतेषु अप्राप्तेषु च प्रसिद्धेष्वर्थेषु इह जन्मनि प्रतीतेषु अप्रसिद्धेषु चेह जन्मन्य
प्रतीतेषु मध्ये यद्युभावे स्कंदगजारोहणछत्रलाभादीत्यादिग्रहणात्पायसमक्षणापर्वतारोहणादीति स्वयं प्राप्तेह जन्मोपलब्धविषयं स्वय
मप्राप्तेह जन्मानुपलब्धविषयं न ब्राह्मणेन सुरापा नागम्या गमनादि इह जन्मन्यप्रतीतविषयं न मेरुपृष्ठा रोहणदेवतादर्शनमंयकिनी

गु० वि०

६३

६३

वि० आत्मा स्वते न वै स्वप्न लक्षणाति का प्रितु भवन मिति विषो मणा रिति भावः उपसंहार इति ॥ क्रम प्रतीति विद्युं विभक्तते विद्युः ॥ ६

विगाहनदितसर्वसंस्कारधर्माभ्यां यदि पूर्वदिग्सेपुणारिसंकथा अवरणमस्याभूत् तद्विपरीतमप्युभावेदं किं मूतं तैलाभ्यं जनोष्टारोहरादीत्या
दिग्रहणार्थकूपपातपंकमज्जनादि। तत्सर्वमर्धसंस्काराभ्यां यदि पूर्वदिने कथंचिदस्यार्थस्य चिंतनमभूत्। अतः ताप्रसिद्धेषु प्रमाणे नारिसंगितना
दिषु पूर्वचारोपतोप्यचिंतितेषु। संसर्गविषयश्चात्र संस्कारेनेष्यते संसृज्यमानविषयस्त्वस्येवेति। अतएव स्मृतिरेवासौ पठ्यसीतिये स्वप्नं
वर्णयंतिते मूढमनसो धकत्याः। ३२ रजतमिति विपर्ययापितथाभावापत्तेः श्वेतिस्वप्नज्ञानमध्यपातिस्वप्नज्ञानविषयस्य यत्स्मरणं तदप्यु
परतेंद्रियग्रामस्य प्रलीनमनसो भवति यस्य स्वप्नांतिकमिति प्रसिद्धिः स्वप्नलक्षणातो वयवविशेषो विषयतया स्यात्तीति व्युत्पत्त्या तत्कुत्रांतर्भ
वति न तावदविद्यायां यथार्थत्वात् नापि विद्यायां उपरतेंद्रियग्रामस्येत्यादि स्वप्नलक्षणा योगात् अतिव्यापकतया न वेदं लक्षणमिहा शंक्या हस्व
प्नांतिकमिति। पूर्वज्ञानप्रत्यवेक्षणाय मसौ दृष्टस्तन्मया पायसंभक्षितमिहा घृतसंधानात् स्मृतिरेव तल्लक्षणा योगात् तथा च विद्यापीति। य
थार्थाप्रतिपत्तिविद्येतिसामान्यलक्षणमुक्तं। सापि चतुर्विधा अविद्या वदिस्य परार्थः किं नाम धेयास्ताश्च तसो विधा इत्यत आह प्रत्यक्षेति। लक्ष्य

राम०

६३

ते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम प्रत्यक्षारिर्नो मयस्याः सा तथोक्ता। तत्र प्रत्यक्षमिति किमियमनपेक्षितावयवार्थो संज्ञानेत्याह तत्राक्षमक्ष
मिति। प्रतीत्यप्राप्यतरेतरार्थकथं प्रतिगतमहं प्रत्यक्षमिति तु गतिसमाप्तः अयमीभावे हि प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादि परलिंगानस्या तत्राक्षशब्दस्य
अक्षपुंरीकाक्षारिवच्चक्षुष्येच प्रसिद्धि प्राचुर्यात्संकोचो मा भूदिति मिश्रायवानाह अक्षाणीन्द्रियाणि। घ्राणादीनि षट् न त्वेकादश सांख्यव
त्। पंचवावौ द्ववत्। उत्कटसत्त्वा हंकारप्रभवे त्वस्य लक्षणा स्यादित्येव हंकारादि प्रक्रियाया एवानभ्युपगमात् इन्द्रस्यात्मन उपकरणं दीन्द्रियाणीत्यस्य
शरीरादिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनमित्येव तुल्यलक्षणं। बौद्धेऽपि युगपश्ज्ञानानुत्पत्त्या मनोविकर्मिन्द्रियमंगीकार
यितव्यः अस्याव्यासंगानुपपत्तेः। ज्ञानस्वाभावात्तु व्यासंगोपपन्नौ च क्षुरारिकमपि हापयितव्य इति। तदेतद्व्युत्पत्तिनिमित्तमुक्तं न तु प्रवृत्ति
निमित्तं स्मृतिसंशयादिसाधारणत्वात्। उपलक्षणं चैतत्तुल्यलक्षणं तु तद्यत्नेनोपलक्ष्यते साक्षात्कारियथार्थज्ञानं प्रत्यक्षमिति हितम्। तत्र बुद्ध्यधि
कारेण ज्ञानमिति लक्ष्येऽज्ञानमवच्छेदः। विद्याप्रभेदाधिकाराद्यथार्थमिति लक्ष्येऽविद्याप्रभेदसंशयादिव्यवच्छेदः। इन्द्रियोऽसाध्यत्वेन च साक्षात्का

गुं किं

६४

६५

रित्वे लब्धे हि प्रते नानुमानादित्रयमवच्छेद इति । न चैवमिन्द्रियतत्संयोगव्याप्तिर्होषाय न ह्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमधिकृतमपि तु बुद्धिः प्रसंगानु-
ययितव्यं जिघृक्षितं तदा तत्साधनमिति गत्यतां । तदेतद्विषयतः कारणातः स्वरूपभेदेन प्रपञ्चयति तद्धीति । हि साहचर्यः । स्वार्थः । स्पष्टतामाह द्रव्या-
ही न प्रहर्षा न विषयीकृतस्य सद्यत इति लोकप्रसिद्धं तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेतदनुपदमेव वक्ष्यति । इत्येतदस्मदादीनामिति । द्रव्येतावत्
त्रिविधेष्वपि व्यामृष्ट्युत्पत्तेरिति चेत्प्रत्यक्षः । किमविशेषात्सर्वत्रनेत्याह महति महत्त्ववृत्तिते न महत्त्वस्य द्रव्यग्रहणकारणात्त्वमुक्तं अकारणत्वे तस्य
कर्षानुविधानानुपपत्तेः । न ह्यकारणस्य प्रकर्षमकार्यमनुविधत्ते । न च परिमाणप्रकर्षः मुक्तं अकारणसंख्यामनादसंभवतिततः परिमा-
णप्रकर्षोत्पादद्वारेण तस्यापि प्रत्यक्षकारणत्वमस्ति । तदाह अनेकद्रव्यवत्वेति । अनेकं द्रव्यमारंभकं येषामवयवानां तेऽनेकद्रव्यास्तद्वत्त्वं अनेक-
द्रव्यवत्त्वं रूपं चोद्भूतस्वभावं प्रकाशप्रबालोकस्तेऽसहिताश्चतुष्टयसन्निकर्षात् आत्मानो बहिरिन्द्रियं ग्राह्यं च द्रव्यमिति चतुष्टयसन्निकर्षात्त-
र्मादिसामग्र्ये च सति धर्मा धर्मैरिक्कालावीश्वरश्चेति साधारणानिमित्तानि तेषां समग्राणां भावे सति स्वरूपस्याविपरीतस्यार्थस्यालोचनं निर्विकल्प-

राम०

६४

कप्रत्यक्षं साक्षात्कार्युत्पद्यत इति भाविना संबंधन नन्वेतत्स्वरितविरुद्धं सामान्यज्ञानं गुणज्ञानं द्रव्यज्ञानमिति पूर्वपूर्वपेक्षमुत्तरेतरमिति द्वित्वहो
युत्पादेन मत्र द्रव्यज्ञानमेव प्रथमत इत्याशं क्वाह सामान्येति। विशेष्यज्ञानमधिकृत्य तदुक्तं नालोचनमधिकृत्य। आलोचनकाले सर्वेषां योग्य
देशस्थानां सोपलब्धसामग्री सन्निपाते स्फुरणस्येव्यमाणात्वात् विशेष्यज्ञानं प्रति हि विशेषणज्ञानं कारणं न हि दं मनुपलभ्य कश्चिदंतीति प्र
त्येति। स्वहंपुनरंदाप्रतीतावपि प्रतिपद्यत एवेति भावः। न च समवायिनो धर्मः द्रव्यसंयोजका इति नियमो गेत्वा घप्रतीतावपि तदाश्रयस्य प्रतीतेः
अन्यथा संशयाद्यनुत्पत्तिप्रसंगतयोपि रूपादि व्यंजकः सोपि सत्तयाननुत्पत्तज्ञाने न महारजनाद्यभिभूतध्वलिमोपि पटस्य प्रतीतेरिति। तथा
पिसविकल्पकोत्पत्ताविंद्रियार्थयोः सामर्थ्ये निर्दिक्तस्य कसमसमयमेव तदुत्पद्येता सामर्थ्यपश्चादपिनोत्पद्येतेत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सामान्यवि
शेषेत्यादि। न हि कार्यविशेषानुविहितभावाभावं सहकारिविशेषमपेक्षमाणस्य सामर्थ्यमपहीयते तथा च सति घटाद्यालोचने क्षुब्धः प्रकाशा
पेक्षया शक्तिरसीदेत। ननु विशिष्टं वस्तु न स्वेव स्वरूपतो धिकं सामान्यादीनां विशेषणानां कल्पितत्वात् व्यावृत्तेष्वप्यावृत्तिमतो न न्यत्वात्

गु० कि०

६५

65

तुष्टत्वाच्चतत्तैमिरिककेशज्ञानवत्तु नतुरोधितयापि न विकल्पज्ञानं प्रसङ्गं। अत्राप्येतदेवोत्रं सामान्येति। स्त्रैर्ये सिद्धौ सामान्यादीनां विशेष
णानां व्यावृत्तेश्च विशिष्टतायाः प्रविरोधेनानुभवसिद्धत्वात् अन्येषां च बाधकानां तत्र तत्र निराकृतत्वात् निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः। एतेन यद्य
त्प्रत्यक्षं तन्नाभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा निर्विकल्पकं यदभिलाषयोग्यप्रतिभासं न तत्प्रसङ्गं यथा शाब्दलैंगिकविकल्पाविति संसर्गवि
पर्ययो प्रसाख्यातौ अभिलाषनिमित्तानां सामान्यादीनां परमार्थसत्त्वे प्रत्यक्षत्वाभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वयोर्विरोधात् न च निर्विकल्प
कस्य प्रत्यक्षत्वप्रयुक्तमभिलाषसंसर्गयोग्या प्रतिभासत्वमपि तु तथा प्रतिभाससामग्रीविरहप्रयुक्तं नाभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वप्रयु
क्तमप्रत्यक्षत्वं शाब्दलैंगिकविकल्पानामपित्वनिन्दित्यकारणात् प्रयुक्तमिति। अतएव नौ प्राधिकमस्य साक्षात्कारित्वं मुख्ये वाधकाभावात्
तद्गतत्वेनानुभवाच्च बाधकं विना त्वनुभूपमानस्यावधीरोऽतिप्रसंगात्। तदिदमुक्तं प्रत्यक्षमुपद्युत इति। न च साक्षात्कारित्वेऽपि भ्रान्तत्वादस्य प्र
त्यक्षाभासत्वमितियुक्तं तद्धि न देशकालाकारकतं जात्यादियोजनायां संभवति गोहस्तस्य मणोः कुंचिकाचिवरस्त्ववत्तद्देशवैशसाभावादर्थरा

राम०

६५

त्रस्तस्य मध्याह्ने पलस्तवत्कालवैकल्यानुपपत्तेः पीतशंखवस्त्राप्रविपर्ययानुपलब्धेः अस्थिरस्य स्थिरत्वेनासमर्थस्य समर्थत्वेनास्थू-
तस्य स्थूलत्वेनावभासो विकल्प इति तु दुःस्वप्नदर्शनं क्षणभंगस्य भंगादपोहस्यापोह्यत्वादवयवच्युपद्रवाणां विद्रावणादिति। नापि दिन्ध्योय
मित्यदिनामयोजनायामनर्थात्मनः शब्दस्य तदात्मतयावभासनात् भ्रान्तत्वमसंभवात् न हि दिन्ध्योयं दिन्ध्यशब्द इति कश्चिदध्वस्य सपि तु
दिन्ध्यशब्दवाच्योयमिति। न चैतदन्यथा। अथ श्रोतस्य शब्दस्य चिरं नष्टस्य चाक्षुषे विकल्पे कथं मवभासो विभ्रमादभ्युपगम्य न चाक्षाक्षुषोयमि-
ति न कथंचित् तदस्य एव तु स्मर्यमाणः संज्ञितमुपलक्षयंति न किंचिदनुपपन्नमिति। न चैवं शब्दादिस्मृतेरिन्द्रियव्यापारव्यवधायकत्वं सहका-
रित्वाव्यवधायकत्वानुपपत्तेः तथा चेत्तत्प्रसंगदिति संक्षेपः। सामान्यान्तेव परस्परतो विलक्षणात्वादिशेषः॥ सामान्यविशेषाश्च द्वयंच गु-
णश्च कर्मचतान्येव विशेषणानि व्यवहरेद्वा नितदपेक्षादात्ममनः संयोगादित्येकदेशोत्कीर्तने न सर्वमेव पूर्वोक्तं स्मारयति। उदाहरणमिति॥
इति शब्दः प्रत्येकमभि संबध्यते। स इति सत्ताविशिष्टं द्वयमिति द्वयत्वविशिष्टं पृथिवीति पृथिवीत्वविशिष्टं विषाणीति विषाणाद्वयविशिष्टं शु-

गुंकि०

६६

66

कृतिशुक्लगुणविशिष्टनागौरितिगोत्वविशिष्टगच्छतीतिक्रियाविशिष्टं। अथवासदिति सामान्यद्रव्यगुणकर्मविशिष्टगोद्रव्यावगाह्येकमेवेदं
ज्ञानं। एवंद्रव्यप्रत्यक्षं व्याख्यायगुणेवाहस्येति। अनेकद्रव्यचद्रव्यसमवायदिति महत्वद्रव्यसमवायात्। स्वगतविशेषात् उद्भवसमाख्यातात्सामा
न्यविशेषात्। स्वाश्रयसन्निकर्षादिद्रियेणसंयुक्तसमवायदितियावत्। नियतेंद्रियानिमित्तंनियतमिंद्रियंनिमित्तंयस्यचक्षुरेवपुल्लानसप्राणमे
वगंधज्ञानस्यत्वगिंद्रियमेवस्पर्शज्ञानस्यतत्तथोक्तं। शब्दस्यत्रितयसन्निकर्षाहात्ममनः श्रोत्रसन्निकर्षात्संयोगलक्षणात् श्रोत्रसमवेतस्यतेनै
वश्रोत्रेणैवोपलब्धिः। संख्यादीनांद्रव्ययोग्यतांतर्भूतयोग्यतानांद्रव्यवद्वाभ्यामिंद्रियाभ्यामुपलब्धिरित्याहसंख्येति। तदुक्तं प्रसक्षद्रव्यसमवाया
दिति। सामान्यगुणानांस्नेहस्यविशेषगुणस्यापिकर्मणः। कर्मप्रत्यक्षमित्येकेनक्षमंतेसंयोगविभागपरंपरैवकेवलमुपलभ्यतेयः पुनरपंचल
तीतिप्रत्ययःसंसंयोगविभागानुमितकर्मगोचरइति। तदसत्सिद्धेयप्रत्यक्षत्वेतत्प्रत्यक्षस्यान्यथासमर्थनमुचितंयथावायोःनत्वमप्यादितिप्र
संगात्तदेवकुतःसिद्धमित्युच्यतां। नतावरदुपलब्धेरवतस्याःसाध्यत्वात्नाशुतरविनाशित्वादित्यभिचातनपिसमन्तरदेशसंयोगव्यवहित

राम०

६६

त्यात्विभागेन व्यभिचारानपरमाणुमात्रविवर्तित्वान्न तत्त एव। असिद्धेऽपि। महति द्वये हि वर्तमानं तत्प्रत्यक्षमिष्यते न परमाणौ यदित्यस्य
हं एकस्यामपि कर्मवृत्तादुत्पन्नायां चलतीति प्रत्ययकिं न स्यादिति चेत्। संयोगविभागयोरपि तुल्यमेतत्तथा च कथमनुमीयतापि। कर्मत्वादेव परमाणु
कर्मवदिति चेत् न परमाणुगुणदृष्टान्तेन सर्वगुणानामतींद्रियत्वप्रसंगात् स्वाश्रया महत्वमेव तत्र प्रयोजकं न परमाणुगुणत्वमतो ह्यपि प्रत्यक्षस्यान
न्यथा सिद्धौ तद्वाधश्च दूषणमिति चेत्। तुल्यमेतत्। यदि च पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्राप्तिपरंपरया गतिरनुमीयते तदा हि सादा विवचलतीति प्रत्ययो न स्या
त्तन ह्यपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयूखमालीचलतीति कश्चित्प्रत्येतितत्र देशान्तरप्राप्तिर्न प्रतीयत एव देशान्तरस्यैवाकाशादेशप्रतीतेरिति चेत् न तत्त
धनमसेत्तद्योतस्यपि देशान्तरप्राप्तिरवसीयेत तथा चागतिरपि नानुमीयेत। तस्य भागैरेव संयोगविभागाः प्रतीयन्त इति चेत् गमस्ति मालिनोपेव मस्त
तदा लोकस्य व्यापकत्वान्न तेन संयोगविभागैर्लक्ष्यते इति चेत्। अव्यापकेनापि खद्योतेन तस्य तौ न लक्ष्येते नु घनोदकवद्युगपत्संचारित्वात् अवयवाव
यवितया संयोगविभागासंभवाद्देशान्तरस्य चाकाशादेशरनुपलब्धिर्भूयत्रापि तुल्येति। अथ इत्येते चाविनष्टत्वे च व्यवधानाद्यनुपपत्तौ चाचलच

गुंकि०

६७

67

शुषोपलब्धानुपलम्बमानत्वेन देष्टांतराप्रतिरनुमीयेतेति मन्यसे। तदेतदुभयत्रापि तुल्यं। कथमेकत्र चलस्य न चलतीति भेद इत्ये
षादिकं। बुद्ध्यादीनामांतराणां प्रत्यक्षमाह बुद्धीति द्वयोरात्ममनसोः सन्निकषात्संयोगादात्मसमवेतानामिति शेषः। अत्र बुद्धौ केचित्संवे
दनं प्रत्यक्षमाहुः अन्येत्यप्रत्यक्षेव बुद्धिः प्राकट्यानुमेयेत्याचक्षते। उभयत्रापि प्रमाणाभावात्। बुद्धिः स्वयं वहारेवेदनांतरानपेक्षवेदन
त्वात् यत्पुनः स्वतो व्यतिरिक्तवेदनापेक्षं न तदेदनं यथा घटादीति चेन्न परेण परवेदनव्यवहारे कर्तव्ये वेदनस्यापि वेदनापेक्षितत्वेन बाधित
त्वात्। तत्परिहारेणान्यत्र साधने विप्रक्षगमितया विरुद्धत्वाच्च। एतेन स्वव्यवहारे सर्वसंजातीयानपेक्षं यथा घटो घटव्यवहार इत्यादि निर
स्तवेदितव्यं। अनवस्थाप्रसंगस्त्ववश्यवेद्यत्वा नमुपगमेन निरसनीयः प्रकाशात्वादित्वसाधारणमसिद्धं वेति विवादाध्यासिवेदनं
वेदनांतराचरो वेदनत्वात् पुरुषांतरवेदनवत् स्मर्तव्यस्ववेदनवत् अवेदने तद्व्यवहारवितोषप्रसंगः। स्वयमेव वेदने पुरुषांतरवेदने
पि वेदनांतरानपेक्षत्वं प्रसंग इति कार्यलिङ्गानुमेयत्वे तदसिद्धिप्रसंगः वेदनकारो नैव प्राकट्यव्यवहारयो रूपपत्तेरिति संक्षे

राम०
६७

पः भावेत्पादि भावः सत्ता एषां सामान्यानां उपलब्धाधारसमवेतानामिति आश्रययोग्यतां तर्भृतयोग्यत्वममीषां दर्शयति। अन्यथा परमाणवदि
षु पिसत्तादिकं प्रत्यक्षमापद्येत स्वरूपसंयोग्यताया अविशेषात्। अयोग्यत्वे घटादावप्यनुपलब्धिप्रसंगः। अतएवाह आश्रयग्राहकै
रेन्द्रियैरिति। तत्र सत्तायां गुणत्वे च सर्वेन्द्रियवित्तानं द्रव्यत्वे संख्यादिसामान्ये त्रैन्द्रियकं पृथिवीत्वादिरुद्वैन्द्रियकं रूपत्वादिरुनियतेन्द्रिय
निमित्तं बुद्धित्वाद्यौ मानसं। द्रव्ये संयोगात् रूपादिरुबुद्ध्यादिरुच संयुक्तसंमवायात् रूपत्वाद्यौ संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दे समवायात्
शब्दत्वादिरुसमवेतसमवायात्। किमनेन प्रपंचेन इन्द्रियेण स्वाश्रयसन्निकर्षादेव गुणादीनां ग्रहणदितिकेचित्। स्वाश्रयसन्निकर्षा
दितिकोर्थः। यत्र तत्समवेतं तत्संन्द्रियेण सन्निकर्षादितितदेवं परिवर्तयितुं शक्यं। यद्विन्द्रियेण सन्निकर्षं तत्स
समवायादिति। अभावस्तु योग्यप्रतियोगिनो विशेषणभावादिति चानुक्तमपिलभ्यते। तत्र तत्र तद्विशिष्टप्रसयस्योपदर्शनादिसिद्धिमा
यवानुपसंहरति इत्येतदिति। अयोगिनामित्यर्थः। योगिप्रत्यक्षमाह असद्विशिष्टानामिति। अस्मद्विवरणं योगिनामिति। ध्यायि

गु० कि०

६८

६६

नामित्यर्थः। ते च द्विविधाः युक्ता युक्तभेदात्। तत्र युक्ता इन्द्रियेभ्यः प्रसाहससाक्षात्कर्तव्येव स्तुतिः। आदरेण मनोनिधाय वर्त्तमानं चिं
तासंतानवंतः। विद्युक्तास्तु संताप्यासेन परमं वशीकरणमापन्ताः विगता वरणा मनसः सर्वतः प्रद्योतमानमनसो निरवशेषिता भ्यासाः।
तत्र युक्तानां समाधिस्थानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसेति आभ्यासिकस्य संस्कारप्रचयस्य कामादुरकामिनीज्ञानसाधारण्येन न प्रत्य
क्षैकहेतुज्ञानापि प्रमाणापरिगृहीतार्थविषयत्वं भावनाया विप्रोषः धूमेन पर्वतनितं च वर्त्तितमग्निमनुमायशीतार्तसध्यायत इंध
ननिवृत्तौ निवृत्तेऽपि दहने तत्साक्षात्कारस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेरत उक्तं योगजधर्मानुगृहीतेनेति। योगध्वधर्मो जायत इत्यत्र योगविध
य एव प्रमाणां तेषां कर्मविधिनुरूपयोगे ध्वमेव तत्तेनानुग्रहः सहकारितासंस्थात्मनिततो न्यासिन्नात्मातरेऽप्यकाशे दिशिकाले
चायौ परमाणुषु च चतुर्विधेषु मनस्तु तत्समवेतेषु यथासंभवं गुणेषु कर्मसु सामान्येषु विशेषेष्वेव समवाये चावितथं सत्यं।
तस्य विरतां स्वरूपदर्शनमिति। यद्यपि स्वात्मा स्मरं हीनामपि कदाचिद्विगतितशरीरादिमिश्रीभावः क्षणमात्रमाभात्येव तथा विव

गम०

६८

लवहविद्यासंस्कारमध्यपातितद्विज्ञानं प्रतिपक्षकश्च प्रवेशपरवशीकृतशरीरं क्वालाकलापकालीकृतायां भूमाविवकलमवीजं न सं
स्कारां कुरावकल्यत इत्यसत्कल्यतयोपेक्षयोगिप्रसक्षं दर्शिनमित्यवधेयं। विमुक्तानामाह विमुक्तानां पुनरिति। ते हि स समाधयः समा
धिप्रभावाधिकरणधर्माणोऽणिमाद्याः कायसिद्धी ईश्वरावराणां घाशे चंद्रियसिद्धीरासादितवंतस्तथा च तेषां च क्षुरादिनैः सूक्ष्मेऽपि परमा
एवाहो व्यवहितेनागलोके देशविक्रष्टे सुरसदनारिके कालविप्रकृष्टेऽतीतादिके मनसा योगजधर्मानुग्रह रूपात्सामर्थ्यात्ज्ञान
मुत्पद्यत इति। चतुष्टयसन्निर्कर्षादिसनेनेंद्रियसन्निर्कर्षजत्वमुपलक्ष्यते। प्रमाणं तु योगिप्रत्यक्षे स्वर्गापूर्वं देवतादयः कस्यचित्प्रत्य
क्षाः प्रमेयत्ववस्तुत्वसत्त्वादिभ्यो घटादिवदिति। विप्रक्षेवाधकं तदर्थं विधिवैयर्थ्यप्रसंगः। न च प्रयोजकं सर्वमेतत्। स्वकारणसाम
ग्रीसंभवप्रयुक्तं हि कार्यं न तु विषयधर्मप्रमेयत्वादिसामान्यप्रयुक्तं न हि प्रमेयत्वात्पार्थिव्याः परमाणवः। आप्यद्रव्याः श्रयाः तत्परमा
रावत्नापिरसादयः कस्यचिच्चाक्षुषाः प्रमेयत्वाद्गूढादिवदिति शक्यं न च स्वर्गादिषु प्रत्यक्षसामग्रीसंभवति च क्षुरादीनां स्वसंबद्धवर्त

गुंकिं
६२

६१

मानप्रतिनियतविषयत्वात् मनसश्च बहिरस्वातं आत्मा कामातुरकामिनी स्वप्रज्ञानादौ च क्षुराघनपेक्षस्यापि मनसः स्वातं अमुपलब्ध
मिति चेत् न तस्य मिदोपघातेन विष्णुतत्वात् न त्वविष्णुते साक्षात्कारिणि क्वचिन्मनसो बहिः स्वातं अमुपलब्धं तथा सत्तु ध्वधिराघभाव
प्रसंगात् अत्रोच्यते न तावद्वयं कर्मणामनाहसस्वर्गादौ प्रत्यक्षं साधयामो येनाप्रयोजकत्वमाशं केत किंतु कारणपुरस्कारेणैव मनस
श्च यथा मिदोपघातापेक्षस्य बहिरुपलब्धजनकत्वात् न तां ध्वधिराघभावप्रसंगः तथा योगजधर्मानुगृहीतस्य बहिरनुपलब्धजनेने
मिदोपघातादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनः सहकारित्वमुपलब्धेः वगतं योगजस्यापि धर्मस्य तद्विधैरेवानुपलब्ध इति न कश्चिद्विशेषः अ
प्रमाणत्वे पुणरादीनां कर्मविधिष्वपि कः समाश्वास इति अनुपार्थिवाः परमाणवः आप्यद्रव्याश्रया इति किं न साध्यत इत्युक्तं तत्प्रतिज्ञा
परव्याघातनिरस्ततया किं साध्यतां तथा हि यदि पृथिवी कार्यद्रव्यानुमिता सैक्यमाय द्रव्याश्रयाः आप्यद्रव्याश्रयाश्चेत्कथं पार्थि
वाः मूर्त्तानां समानदेशात् विरोधात् तेषामारंभकत्वस्य विजातीयानारंभकत्वनियतस्येव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धेस्तत्साधनवाधाच्च एवं

एम०
६२

रसादयः॥ कस्यचिच्चाक्षुषास्त्रापिरसारिषुमध्येरूपैक्यंजकमिंद्रियंचक्षुरितिमतंरूपस्यजकमितिवाप्रथमेप्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः
परिरसारिषुमध्येरूपमात्रग्राहकंचक्षुःकथंतद्वात्प्यारसादयःअथतद्वात्प्यारसादयःकथंतद्रूपमात्रग्राहकमिति।द्वितीयेसिद्धसाधनंमनसः
सर्वविषयत्वादिति।नन्वेवंतवापि व्याघातःस्वर्गादीनामतींद्रियत्वेनैवसिद्धेःतथाचस्वर्गादयःकस्यचित्प्रसक्षाःइत्यतींद्रियाःऐंद्रियकाइत्युक्तं
भवतिनप्रतिपत्तयेनाविरोधात्।नहिपरबुद्ध्यादयोःप्रसक्षाइतिस्वयमेवांप्रसक्तत्वंविरुद्धते।तथापियोगिनोनातींद्रियायादर्थिनःप्राप्ति
त्वात्अस्मदाहिवत्तदुद्धिर्नपरमाणवादिविषयाबुद्धित्वात्स्मदादिवुद्धिवत्तदिंद्रियंनातींद्रियार्थविषयंइंद्रियत्वात्अस्मदादींद्रियवत्त
त्वादीनांपरोक्षसाधनानांकागतिरितिचेत्।मीमांसागुरवोन्मीमांसाभिज्ञाःप्राप्तित्वात्तदुद्धिर्नवेदार्थविषयिणीबुद्धित्वात्तन्मनोनतरार्थविष
यंइंद्रियत्वात्तएवदृष्टान्ताइत्येवांगतिरितिसंक्षेपः॥ननुप्रसक्तमितिप्रमाकरणाविशेषइतिसुप्रसिद्धंतत्रकृतमदत्रप्रमाणंकिंचास्यफलमि
त्यभिसंधायप्रमाणाफलविभागमाहत्वेतितेषुसाक्षात्कारिषुसमीचीनज्ञानेषुमध्येसामान्यविशेषेषुद्रव्यगुणकर्मसमवेतेषुस्वरूपालोचन

गुं किं

७०

76

मात्रमविकृत्यकं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमेया द्रव्यादयः परार्थाः यथा यथं सर्वं एव परिच्छेद्या विज्ञेया इति यावत् परिच्छेत्ता आ-
त्मा यथा संभवं योगी अयोगी च प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानं सम्पृक्तं निश्चय इति अत्र प्रमाकराणि हि प्रमाणमिति प्रमाणस्य लक्षणं प्रमाविष-
य इति प्रमेयस्य प्रमाश्रय इति प्रमातुः सम्पत्तु भूतिरिति प्रमायाः साक्षात्कारित्वेन विशेषितमेतदेव प्रत्यक्षप्रमायाः नन्वेवं लक्षणा कत-
या सामान्यविशेषज्ञानमपि प्रमितिः तथा च तत्र किं प्रमाणमत आह सामान्येति अविज्ञं ज्ञानाविशिष्टं शुद्धमिति यावत् किंतु तत्रालोचन-
मात्रं आलोच्यते नेत्यालोचनं इंद्रियार्थसन्निकर्षः स एव मात्रा शरीरं यस्य तत्र योक्तं तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं अस्मिन्साध्येनान्यत् प्रमाणमस्ति कुतः
तस्या फलरूपत्वात् प्रमा रूपं फलं यतस्तन्न भवतीत्यर्थं प्रमा हि प्रमाणसाध्या नकार्यमात्रं कारणं तत्र तु तदप्यपेक्षत इति न चैवमनवस्था दोषा-
य अनादित्वादिति प्रमाणफलविभागे प्रकारांतरमाह अथवेति वाशब्दः समुच्चयेन तु विकृत्ये हेयादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति
वाक्यार्थः तदेवाह सर्वेषु परार्थेषु द्रव्यादिषु विषयेषु अवितथं संशयविपर्ययरहितं अथपदे शं प्राज्ञा ज्ञं यसरि ज्ञानं जायते तत्प्रत्यक्षं प्रमा

राम०

७०

एतां शब्दाजन्ममिति च न स विकल्पकमवच्छेदार्थं किं तर्हि व्युत्पन्नस्य सन्निहिते पार्थक्ये प्रियमाणे च ध्रुविशब्दश्रवणानंतरं यदौ रिति ज्ञानं जाय
ते तत्रैरवो परे स्वाद्यर्थं प्रत्यक्षोपयोगोपशब्दस्यैव कारणत्वात् तद्वच्छेदार्थमिति द्रष्टव्यं। तस्य फलमाह प्रमिति रिति। किंपुनस्तदिसत आह गुरो
ति। गुणदर्शनमुपादेयत्वज्ञानं दोषदर्शनं हेयत्वज्ञानं माध्यस्थ्यदर्शनं न हेयं नोपादेयमिति ज्ञानं। यद्यपि चैतत्पदार्थस्वरूपमात्रेण स्फुरति
तथापि तज्ज्ञातीयत्वलिङ्गदर्शनं प्रभवत्। या तस्य प्रत्यक्षफलतया पारंपर्येण तदवगंतव्यमिति॥ प्रत्यक्षानंतरमुद्देशक्रमानुरोधेनानुमान
लक्षणं व्याख्यातुमारभते लिङ्गदर्शनादिति। द्विविधः त्वत्त्वानुमानशब्दार्थोभावसाधनः। करणसाधनश्च। अनुमिति रनुमानं अनुमीय
तेनेत्यनुमानं। तत्र च यद्यपि प्रमाणत्वेन करणव्युत्पादनमेव व्युत्पादयितुमभिमतं तथापि। करणस्य कारकविशेषतया तस्य क्रियासंबंधो
पहितसीममहिमतयाः। अनुमितिक्रियास्वरूपोत्पाददर्शनेनैतदुपदर्शितं भवतीति भावप्रधाननिर्देशमेव निष्कृष्य व्याख्यातवान्। लिङ्गदर्शनात्संजा
यमानं ज्ञानं लैङ्गिकं लिङ्गजन्यमनुमितिरूपं फलमिसर्थः। बुद्ध्याधिकारात् ज्ञानपदत्तामः। तेन लिङ्गदर्शनजन्यतद्गोचरसंस्कारेणातिप्रसं

गुंकि०

७१

११

गगदशेनंज्ञानंतथाचदष्टादनुमिताद्युतादुपमितास्मताच्चलिंगादिसर्थः। एतावांस्तुविशेषोयद्वैशेषिकनपेशवादीन्यनुमानशरीरएवंतर्भवतीत्य
नुमितानुमानमेवतत्सर्वमिति। संजायमानमिति संशब्देनासम्पगर्थानां संशयविपर्ययस्मतीनां व्युदासः। स्मतिरपियथानुभवानुतुयथा
र्थेतिवक्ष्यमाणत्वात्संजायमानमिति वर्तमानापदेशस्यापि यथार्थत्वोपदर्शन एवतात्पर्यं। ननुलिंगं किमुच्यत इत्यत आहलिंगं पुनरिति। लिं
गं पुनः प्रसिद्धमेव निरूपयि साध्यसंबंधशालिलिंगमिति लोकप्रसिद्धमेवेत्यर्थः। नचैवंविधमापलिंगमिति कर्तव्यतामंतरेण स्वरूपमात्रेण
प्रमाणमतः करणव्युत्पत्तिरिति सिद्धप्रमाणस्य लक्षणार्थस्वमेवसं ग्रहश्लोकं पठति अनुमेयेनेति। तल्लिंगमनुमापकमिति तल्लिंगप्रमाणमनु
मापकमनुमिति रूपप्रमाकराणामेतेन परमृष्यमाणलिंगमनुमानंतथाचलिंगस्यावांतरव्यापारवत्त्वेन करणत्वमपि संगतमिति भावः। इह
श्लोके तच्छब्दोपापात्तत्वात्तस्य च नित्यं यच्छब्दापेक्षत्वात्प्रयतियदिति। यल्लिंगमनुमेयेन संबद्धमनुमिति क्रियया व्याप्नुमिष्टतमेन साध्य
धर्मविशिष्टेन धर्मिणायत्संबद्धं संयुक्तं समवेतं विशेषणीभूतं च तस्मिन् वर्तत इत्यर्थः। एतेन पक्षधर्मता लभ्यते। एवं च सति चतुर्विधाः परमा

राम०

७१

एतद्विनिर्वाणं धवत्वादिति भागसिद्धं परिहृतं। सपक्षे सत्त्वं दर्शयति प्रसिद्धं च तदन्विते। च शब्दोऽप्यर्थः तदन्विते साध्यधर्मो न्विते सपक्षे प्रसिद्धमपि
तेन सपक्षे कदेशत्वे रपि ग्रहणं। तच्छब्देन योग्यतया साध्यधर्म एव परमृष्यते। विपक्षाद्यावति माह तदभावे च नास्ते वा। तदभावेऽनुमेयाभावेऽनु
मेयविपर्यये विपक्ष इति यावत् यथा स्वयमेव व्याख्यास्यतेऽनुमेयविपरीते चेति। विपक्षैकदेशत्वे रपि निराकरणार्थमवधारणं। यद्यपि चलिं गे नि
रूपित एव तद्विधर्माः लिंगभासा इत्यर्थो ल्त्वभ्य ते तथाप्यसिद्धत्वादिरूपविशेषसंज्ञार्थमाह विपरीतमिति। एतेन प्रतियोगि निरूपणाल्लिंगप्रति
पत्तिः शिष्याणां सुकरा भवति लिंगभासमाह तल्लिंगमिति च व्यतिरेकेणापि लिंगलक्षणां दर्शितं भवति। अतः उक्तलक्षणात् लिंगात्कालात्पया परि
ष्टप्रकरणसमत्वरहितादेकेन लिंगलक्षणेन द्वाभ्यां लिंगलक्षणाभ्यां वा शब्दोच्चितयेन यद्विपरीतं रहितं तदलिंगं सामान्यतो लिंगभासं कश्च पात्मजः
करादोऽब्रवीत्। का पुनस्तस्य विशेषसंज्ञा अत आह विरुद्धा सिद्धसंदिग्धमिति। समाहारद्वयः। एतेनैतददर्शितं भवति एकस्मिन् पिदृष्टे यथा योगं
वदूनिदृष्टाणि संभवन्ति परिषदादिजिज्ञासायां तेन समस्तान्यपि तात्पर्यावनीयानि अजिज्ञासायां त्वेकमेव दृष्टानमुद्भाव्यमिति। यद्यपि सिद्धे

गुंकिं

७२

हेतुस्वरूपे तदुत्तरकालमितरेषां विरुद्धत्वाद्विरोधाणामवकाश इति प्रथममसिद्धमेव हेत्वा भासमुदाहरंति तथापि यद्यत्सुप्रतिभासं वल
वच्चदृष्टांतदेववचनीयं। अथ वा सिद्धिः पक्षे व्यवस्थितिः सा चाविरुद्धस्यैव साधनस्य घटते न तु विरुद्धस्येति प्रथमं विरुद्धस्यैवोपन्यास इ
ति भावनार्थं समानतंत्रसिद्धस्यापि क्रमस्य व्यतिक्रमः। तत्र संदिग्धो नैकांतिको नैकांतिक इति यावत् साहधर्मद्वयसद्भावेऽपि न विपक्षाद्याव
त्तैतदिति एकेन लिङ्गलक्षणो न विपरीतः यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति। विरुद्धस्तु पक्षधर्मता सद्भावेऽपि न स पक्षे वर्तते नापि विपक्षाद्या
वत्तदिति धर्मद्वयेन विपरीतः यथा नित्यः शब्दः कृत्वा तु असिद्धत्वे केन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवति यथा अनित्यः शब्दः सामान्यवत्वे सति
चाक्षुषत्वात् इत्येकेन विपरीतः। तथा तस्य स पक्षे घटादौ सद्भावेऽपि विपक्षाच्च सामान्यादेर्वावृत्ताच्च विपक्षधर्मत्वेनास्तीति। द्वाभ्यां विपरीतो
यथा अनित्यः शब्दोऽप्रमेयत्वात् अप्रमेयत्वस्य विपक्षाद्यावत्तावपि न स पक्षे सद्भावेनापि पक्ष इति। त्रिभिश्च विपरीतो यथा अनित्यः श
ब्दोऽकार्यत्वात् अप्रसिद्धिर्न शब्दे सद्भावेन स पक्षे घटादौ नापि विपक्षाद्यावत्तिरिति। पूर्वोक्तसंग्रहात् केन नुमेयेन संबद्धमित्यस्य विवरणमनु

राम०

७२

मेयेनार्थेनेसादि। यद्यपि चानुमानेदेशकालौ व्यभिचारिणौ न पर्वतादिदेश एव नापि प्रभातादिकाल एव धूमादहनादिसिद्धिरिति सुप्रसिद्धमे
व तथापि कुचिदनुमिति विशेषेण तयोरेपि प्रयोजकत्वमस्तीति द्योतनार्थमुक्तं देशविशेषेकालविशेषेचेति। एतच्चैवं देशकालाविना भूतमित्य
त्रेस्फुटी भविष्यति। प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यस्य विवरणमनुमेयधर्मेति। प्रसिद्धं भूयो भूयो दृढ्याप्रिकृतया गृहीतं। प्रमाणात् तस्य अनुषज्यते। तदभा
वे च नास्ते वेत्यस्य विवरणमनुमेयविपरीते चेति। अतिरेकदृष्टान्तस्यापि प्रामाणिकस्यैव परमुपादानं अन्यथा काल्पनिकस्यापि दृष्टान्तत्वे हेतुहेत्वा
भासव्यवस्थानुपपत्तेः। एतच्च अतिरेकबलप्रवृत्तेश्च भङ्गादिसाधननिराकरणावसरे तत्तत्पदेशे व्याख्यातमेव। तद्विङ्गमनुमापकमित्यस्य वि
वरणान्तर्द्वयार्थेति। द्वितीयस्य संग्रहवाक्यस्य विवरणं यन्नुपयोज्यते। ननु यदि यथोक्तं रूपत्रयसंपत्तिमात्रेणामकत्वं तदा कालात्पया
परिष्टप्रकरणा समयोरपि गमकत्वं प्राप्नोति। अह इत्याह सूत्रकार इति। अपरिष्पत्ते अपरिष्पत्तेनेनेति अपदेशो हेतुः नापदेशो अनपदे
शो हेतुस्तद्विरोधी हेत्वाभास इत्यर्थः। को सौ हेत्वाभासस्तत्राह अप्रसिद्ध इति। दृढ्याप्रिकृतया ज्ञानं हि प्रसिद्धि सा च सपक्ष एव चिंत्यते विरुद्धस्त

७३
उ० कि० हेत्वा मासः साध्य सजातीयेनास्ति प्रकृतसाध्यविपर्यय व्याप्नोति युत्पत्त्या स पक्षेः प्रसिद्धो गृहीतव्याप्तिको विरुद्ध एवाभिधीयते इत्यर्थः।
न केवलं विरुद्धो न प्रदेशः किंतु पक्षे असन्नपि असिद्धो न प्रदेश इत्यर्थः। न केवलं विरुद्धा सिद्धावनपदेशौ किंतु संदिग्धश्च अनेका-
तिक्रान्तानपदेश इत्यर्थः। चकारादनपदेश परावर्तनादयो विकालास्तथा परिष्टप्रकरण समरूपो हेत्वा भासो स्तीति सूचितं। निः प्रतिप-
क्षमेव पटुतरप्रलक्षाघवाहितमेव हि साध्यं प्रायशः साधनार्हमिति लोकप्रसिद्धत्वाद्यक्तमनभिधानं अप्रसिद्धपदेन तु संग्रहः न पु-
नरभावात् तथा च वक्ष्यते प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यनेन तयोर्निर्गकरणमिति रमणीयं। न पुनरनुमेयेन संबद्धमित्यनेन। आपाततस्तयोर-
पि पक्षधर्मत्वात् व्याख्यानेष्वपक्षधर्मतायां सर्वमसिद्ध एकांत भवतीति। न चैवं सत्यं यद्यतिरेकिमात्रस्यैवेदं लक्षणमिति वाच्यं केवलान्य-
यिनः केवलव्यतिरेकीणोपि प्रमाणसिद्धत्वात् अन्यथा वै धर्मदृष्टांतव्युत्पादनस्यापि वैयर्थ्यात्। ननु रूपत्रयसंपत्तिमतोनगमकत्वं व्यभि-
चारत्वं अधिकस्पगमकत्वेतदुदाहरणप्रसंगात्। सत्संबुक्तागत्या चतुरूपसंपत्तिः पंचरूपसंपत्तिरेव गुणिका अनुमानत्रयसाधारणत्वात् अ-

राम६

93

वाचितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोः पृथगनुदाहरणं प्रयोजकद्वारेण रूपत्रयपुरा हतं । तथा हि स पक्षे सत्त्वं प्रयोजकीकृत्य केवलान्वयी विप
क्षेऽप्रभावं च प्रयोजकीकृत्य केवलव्यतिरेकी उभयंच प्रयोजकीकृत्या न्वयव्यतिरेकी । पक्षधर्मतापिहितर्हि साधारणत्वान्न वाच्येति चे
न्न तथा सति निराश्रयस्य हेतोर्निरूपणस्याशक्यत्वात् । नहि निराश्रयं किंचिद्विधीयते किंचित्यतिविद्यतेवेति । तस्मात्सूक्ष्मं यथोक्ता
त्रिरूपा इति । तत्रानुमेयेन संबुद्धं प्रसिद्धं तदन्वितं सन्वयिनो लक्षणां । इदमेव च तदभावे च नास्तीति सहितं व्यतिरेकिणः । समुद्दिष्टं त्व
न्वयव्यतिरेकिणः । अनुमाजनकत्वं च सामान्यलक्षणां त्रयाणां मिस्रवर्गं त्वं । यथोक्तमपि लिङ्गमृगहीता विना भावस्य सकृद्रूपे
वा विस्मृता विना भावस्य न गमकमत आह विधिस्त्विति । नु शब्दात्तादात्म्यत उत स्यादेव प्रियग्रहणे पायत्वनिरासार्थः । विधिस्तत्र विना
भावग्रहप्रकारस्त । को सा वित्यत आह विधिस्त्विति । नु शब्दात्तादात्म्यत उत स्यादेव प्रियग्रहणे पायत्वनिरासार्थः । विधिस्तत्र विना भाव
ग्रहप्रकारस्त । को सा वित्यत आह यत्रेति । तदनेनान्वयव्यतिरेकावेव भूयो दर्शनं सहकारिणो तद्रूपोपाय इति दर्शितं । अनुवयव

गुंकि०

७४

७५

तिरेकाभ्यां प्रथमदर्शनस्य व्याप्तिर्गृह्यते शंका मात्रं तु भूयो दर्शनेन निराक्रियत इति मतं चुरस्यति एवं प्रसिद्धसमयस्येति। एवमन्वयस्य तिरेकाभ्यां
प्रसिद्धो गृहीतः सुदृढप्रमाणेन भूयो भूयः समयो विनाभावो येन पुरुषेण तस्येत्यर्थः। इदमत्राकृतं यो यमुपाधिमाहाययेन सह संबध्यते स नि
रुपाध्यवस्थायान्ततः स गमकः यथा वहिर्धूमस्य सोपाध्यवस्थोपाध्यवस्थायामप्युपाधेः केवलस्यैव सामर्थ्ये स एव गमको न अपहितः यथा
आहात्रपरिणतिभेदस्यैव गमकत्वेन मैत्रेयतनयत्वं यत्र रूपाधिः केवलं व्यभिचारी तत्र सोपाधिरपि गमक एव यथा र्द्धधनवान्वर्द्धिर्धूम
स्यात्तत्कस्य हेतोर्विशिष्टस्य निरूपाधित्वादिति। भूयो दर्शनं न हितं नित्यं संस्कारसहितं मिंद्रियमुच्यते मणिभेदतत्त्वं चात्र सुदृढमुदाहर
णं। तथा हि मणिर्यैः यैः विशेषैस्तत्र व्यवहारविषयो भवति धारयितुस्तत्र तत्फलसंपादकश्चोन्नीयते ते च सूक्ष्मविशेषाः परीक्षकेण भू
योभिरेव दर्शनैर्नूनीयंते तथात्रापि प्रथमं काकतालीत्वमुदासायततः सातसोर्द्धगतिनिष्प्रायततश्चोपाधिनिरासाय। न चात्र वार
संख्या नियमोपयोगे निरूपाधिसंबंधावबोधविधिनियमादिति। असंदिग्धधूमदर्शनात् धूम एवायमविच्छिन्नमूलो न तु बाष्पादिक

राम०

७४

मिति ज्ञानात्। तदनेन विप्रतिपन्नं प्रविशिष्टधर्मवत्त्वादिति प्रयोज्यमिति दर्शितं। तथा विधं प्रतिप्रकरणादेरनंगत्वात् न च पूर्वमविनाभाव
ग्रहे पितरनुलिंगग्रहेपि विस्मृता विनाभावस्तद्वतीत्यत उक्तं साहचर्यानुस्मरणरिति। तदनेन दृष्टं ते प्रथमत एकं लिंगग्रहणं तदनुचपक्षेदि
तीयं लिंगग्रहणमिति दर्शितं। न चैतावन्मात्रमनुमितः कारणं तथा हि द्वितीयलिंगग्रहणं वस्तुगत्या लिंगविषये मित्यतावतैव विस्मृतेः सह
कारिलिंगत्वहोलेखितयावानता वराद्यः दूरादुभयविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकाशं तदाया तया विस्मृतिं प्रति सहकारित्वप्रसंगात्। द्वितीयस्तु
द्वितीयलिंगदर्शनेनास्ते वतस्मास्त्रिंशत्तोल्लेखितृतीयं लिंगदर्शनमाह्वयेयमित्याह अनंतरं मग्न्यध्ववसायो भवति अग्निरध्ववसीयते नेनेनेत्य
ग्न्यध्ववसायः परामर्षः तत्परंतद्भवति प्रमाणं भवतीत्यर्थः। यद्यपि द्वितीयलिंगदर्शनस्य व्याप्तिस्मृत्या सह विनश्यदवस्थस्यैव परामर्षजनकत्वं क्वचिद्
दृष्टं तथापि यत्र दृष्टमात्र एव वद्विनिवृत्तौ धूमः कालांतरे जिज्ञासावशात् परामृष्यते तत्र द्वयोरपि लिंगदर्शनयोरतीतत्वात् परामर्षज्ञानं प्रतिसाहचर्या
नुस्मरणमेव कारणं। यस्तु सर्वथा परामर्षज्ञानं नेष्टतितेन वाक्यस्य चतुर्थो वयव उपनयो नेष्टव्यः। पक्षधर्मता प्रतिपादनेन तस्योपयोगः।

गुंकि०

७५

७५

सार्थानुमाने स्वार्थानुमाने तु सा द्वितीयलिंगदर्शनादेवावगतेति किंपरार्थेणेति चेत् न पक्षधर्मता हि व्याप्ता स ह प्रति संहिता नुमानोपयोगिनी तादृशी
चोपनयेन प्रदर्श्यते न द्वितीयलिंगदर्शनेन । तस्य हि व्याप्त्यनुसंधानरहितं पक्षधर्मता मात्रमेव गौचरो न तदनुमानोपयोगि । तस्मादुपनयार्थो
न द्वितीयलिंगदर्शनस्य विषय इति । ततः स्वार्थानुमाने यद्यस्ति तस्योपयोगो नूनं परमार्थोपि तृतीयः स्वीकर्तव्यः नास्ति चेत् प्रार्थानुमानेपि पर
मार्थे कार्य उपनयो नादरणीय इति । ननु कोयं प्रतिबंधो नाम न्नौपाधिकः संबंध इति ब्रूमः । नन्वयमप्यप्यभिचारस्य तन्निहानीभूतोपाध्य
भावस्य वा निश्चयेऽशक्यनिश्चय एव । न च तादात्म्यतदुसन्नि निश्चयव्यतिरेकेणान्यतदुपायः संभवति । यद्विहितकारणमात्मानं वा कार्य
त्मानौ व्यभिचारतः तदा कार्यकस्मिन्त्वप्रसंगस्य निःसंभावत्वप्रसंगस्य च विप्रक्षेवलवदाधकोपष्टंभस्य संभवान् । मवेदेवं यद्विहितत्वात् तदुसन्नि
रूप एव प्रतिबंधः । ताभ्यां समानोपायो वा तयोरेव प्रतिबंधपर्यवसानं वा ते एव वा प्रतिबंध निश्चयोपायः उपायत्वमपि तयोः सहचारवसाये
वा व्यभिचारशंका निरासे वा व्यभिचारशंकाप्युपाधिदर्शनादातच्छंकावाभूयोभूयः सहचरितयोरप्युपलब्धयोः क्रयोश्चिरन्ययोर्व्यभिचा

राम०

७५

रदर्शेनानुसंधानमात्रेणवेति। तत्र सहचारावसायस्तावदिंद्रियसन्निकर्षो धीनोत्पत्तिस्तदुत्पत्तिश्च येपि वदन्ति धूमयोः सिद्धिर्वाति व्यभि
 चारशंकापियोग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलंभादेव निरस्ता। अतींद्रियात्कृपाधयोः न्यत्र प्रमाणापरिदृष्टः शंकिता अपि यथा निवर्त्त
 ते तथा वक्ष्यामः प्रमाणपथानवतीर्णोपाधि शंका तु तदुत्पत्तिनिश्चयमप्यास्कंदतीति कथ्येतेन निवर्त्तनीया। सहचरितयोर्व्यभिचारदर्शेनमा
 त्रेणानुव्यभिचारशंकाकार्यकारणयोरपि समाना तदुत्पत्तिलक्षणाविशेषसिद्धौ विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्या शंका निवृत्तिरिति यदित्यस्य
 स्माकमपि स्वाभाविकसंबंधसिद्धौ विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यैव शंका निवृत्तिरित्यस्यः समाधिः। विशेषस्तस्वाभाविकसंबंधस्य व्यापकत्वं
 तदुत्पत्त्यादेस्तत्प्रत्येकमव्यापकत्वं न चोभयगामिके विदेकसाधारणं निमित्तमन्यदस्ति। न च तादात्म्येपिशिंशपात्ववत्त्वक्षत्वमपि गमकं संयो
 गित्वा विशेषेपि धूमस्यैव द्विगमकत्ववत् नियामकस्य स्वभावसंबंधानतिरेकार्त्तं न च समानोपायत्वा दुभयोरन्यतरानिश्चयेऽन्यतरनिश्च
 योनभवतीति सांप्रतं प्रतिबंधानिश्चयेपि दुताशमस्मनोः कार्यकारणभाववधारणात्। कार्यकारणभावा निश्चये धामधूमयोः प्रतिबंध

गु. कि०

७६

76

आविरोधात्। यदनतीतमेव वद्विमुमिमतेन चतयोरेव प्रतिबंधः पर्यवस्यति तथा सति साद्रूपानुमानं न स्यात् एकसामग्र्यधीनस्वरूपादेर
सत्तागतिरिति च वदता त्वयै च नानयोस्तदुत्पत्तिर्न च तादात्म्यमिति प्रतिज्ञातं न च भेदे सति व्याप्य व्यापकभाव एव कार्यकारणभाव इति प्र
ज्ञाकरशौच्योक्तसमाधेयं तस्य पापादपि पापीयस्त्वात्। तथा हि नित्यामकविरहे भिन्नयोरव्यभिचारः शंकाकलंकितत्वात् दुर्लभधारण
इति ताम्रपत्रे तु कार्यकारणभावेनोपनीतः स चेत्तद्रूप एव कथं तन्निश्चये नैवाव्यभिचारनिश्चयः। न चैतन्कीर्त्तनं नुमतं रसेन रूपानु
मानेः न तथा मुपायमाह यद्विचु सर्वलोकमतिवाद्यस्य यं कृतं तक्षणे व्यवहारस्तदा भेदे सतीत्येतदपि त्यज्यतां अव्यभिचारमात्रे तदुत्पत्ति
रित्येवास्तुलाघवाय। तदात्मनोपेतदस्तीति चेत् अस्तु शिंशपि वक्ष्ये। कथं ते नैव तत्कर्तव्यमिति चेत् कोदोषः। अस्ति द्वे मिद्वे न सा
ध्यते न च तदेव सिद्धमसिद्धं चेति चेत् हेतैवमनागतमपि कथं व्यापकतामात्रेण कारणमसिद्धत्वात् वर्तमानमपि व्याप्यतामात्रेण कथं का
र्यसिद्धत्वात् एवं समानकाले अपि कथं विनाभावमात्रेण कार्यकारणभूते असिद्धावस्थायामुभयोरप्यसाधकत्वमविशेषात्

राम०

७६

तस्मान्नियतपूर्वपरकालत्वमेवकार्यकारणाभावः अविनाभावस्तनियममात्रमितिभावः। नचतेएवप्रतिबंधः अद्यतनतपनोदयेनचस्त
नतपनोदयानुमानादौतादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतरस्याप्यभावात्। तादात्म्यचनगमकंगमकत्वेप्रसुतविरुद्धमेवतहितदेवनिश्चेयंतरेवनि
ष्ठापकमितियुक्तंनिश्चितानिश्चितयोः परस्परविरोधात्। भवतुवाः भेदेपिगम्यगमकभावः तथापिवृक्षत्वसामान्यस्यानिश्चयेतद्विशेष
शिंशयात्वस्यनिश्चयइतिदुर्लभं। यस्तुभिन्नयोर्व्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः किंत्वभिन्नाध्यवसेयसंबंधात्तयोरपितादात्म्यमवद्विपतरतिस
मर्थयतेसपद्यभिन्नदेवदत्तसंबंधाच्चकुंडलयोरप्यभेदव्यवहारतितदाकोवार्थितकेवलंप्रमाणाभावः सचेहापिसमानइति। तस्मादनौपा
धिकत्वमेवस्वाभाविकत्वंतदुत्पत्तितादात्म्यालीढयोरप्यव्यभिचारेनिरूपाधित्वमेवबीजं। निरूपाधित्वनिश्चयेपियदाशंकापिशोच्यवकाशस्त
दाकार्यकारणाभावात्किमुपिस्ववचनमतिहतमेव। यद्यपिसोपाधाववश्यं व्यभिचारेनुपाधाववश्यमव्यभिचारेव्यभिचारेवश्यमुपाधिरव्य
भिचारेवश्यमुपाध्यभावः तथापियत्रसुखेव्यभिचारस्तत्रनिष्कलमुपाध्यनुसरणंतस्यतदर्थत्वात् अस्फुटव्यभिचारस्तत्रानिदानोपा

गुंकि०

७७

७७

धिमावनिश्चयेनैवप्रतिपाद्यते। ननुतदभावएवकथमवगम्यतां। किमत्र उर्वचंप्रमाणपदवीमवतीर्णसोपाधित्वेनशंकनीयत्वात्। अन्यथा
तदुसत्यासवपिशंकाकलंकस्पदुःपरिहरत्वात्पर्यंततः सप्रघटिकाद्याहारकरणेप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। अर्थसंदेहात्तत्रप्रवृत्तिरितिनयुक्तंयत्रप्र
माणानिपरिभूयशंकापिशचीप्रसरतिकुतस्तत्रार्थसंभावनापि। तदयंसंक्षेपः व्यभिचारएवप्रतिबंधाभावः उपाधेरेवव्यभिचारशंकाप्रमाणानि
श्रुतएवोपाधित्वेनशंकनीयः साधनेसोपाधिः साध्येनिरूपाधिरेवोपाधित्वेननिश्चेयः। अतो न्यथान्यथात्वेनतच्चप्रमाणपरिदृष्टएवकश्चि
दुपाधिर्दृश्यते। तथाहिधर्मानुमानेप्रत्यक्षोपलभ्यास्तावदुपाधयोयोग्यानुपलब्धैरेवनिरस्ताः प्रमाणान्तरपरिदृष्टानामपिव्यापकानामुपा
धीनामुपाधित्वेवहेः सार्वत्रिकत्वप्रसंगः। अव्यापकानामपिनित्यानामुपाधित्वेवहेः सर्वदाऽनुवृत्तिप्रसंगः। अनित्यास्तत्रिविधाः उभयाव
भिचारिणोभयव्यभिचारिणोऽन्यतराव्यभिचारिणश्चेति। पूर्वेलक्षणाभावादेवनोपाधयः बन्दिमात्राव्यभिचारिणोपिद्विविधाः व्याप्यमात्र
पाउभयरूपाश्चेति। तत्रपूर्वपूर्ववत्उभयरूपास्तसामग्रीतोनापरेविद्यंते। साचनक्वचिदुपाधिः धर्मस्यवन्दिमेवतयास्वभावसंबंधात्। बन्दि
तत्रप्रथमद्वितीयादुपाधि लक्षणाभावादेव नोपाधिः। अत्रतदव्यभिचारिणश्चद्विविधाः। धर्ममात्राव्यभिचारिणोवन्दिमात्राव्यभिचारिणश्च॥२

एम०

७७

जननसामग्र्यावहेरप्यंतर्भावाच्च। न च साध्यधर्मजानीयेतरत्वं मुप्राधिः तस्मिन् प्रमाणवाधैकमात्रनियतत्वात्। अतएवोपाध्यदर्शनेपि
विरोधिप्रमाणसदसद्भावनिश्चयव्यग्रतया मुदूर्तमनुमितौ विलंबं ते। तदेवमनुमानमात्रे द्रष्टव्यं। तर्कश्च सर्वशंका निवारणपटीयान्वि
जयते। उपाधिलक्षणानुसाधनाप्यपकत्वे सति साध्यव्यापकत्वमित्युक्तमेव। किंपुनर्व्याप्तिग्रहणे प्रमाणं न तावन्मानसं मनसो बहिरस्वातं आ
त्मादर्शनादर्शनरूपवाद्यसहकारित्वान्नैवमिति चेत्। न असाधारणनिमित्तसव्यपेक्षत्वेन प्रमाणान्तरतापत्तेः। किंच जातंधस्य पूर्वानुभ
वस्तज्जनितसंस्कारसहकारिणामनसारूपसाक्षात्कारजनने धानंधयोरविशेषापत्तिः। कार्यदर्शनादत्रैवं कल्प्यत इति चेत् न तस्याप्य
न्यथाप्युपपत्तेः। तस्माद्याप्तिः प्रत्यक्षयोः संबन्धिनोर्बाह्येन्द्रियजसविकल्पकगम्यैव संज्ञास्मरणस्य चात्र प्रकारान्तरेणापि संभवात्त्रि
विकल्पकस्यापि नापेक्षेति क्वचित्सुसादृश्यादिव त्रिविकल्पके नैव गत्यत इति। तदेवं धर्मानुमाने सिद्धवत्पुन्याधानुमानमात्रेऽप्यतिदि
शति एवं सर्वत्रेति। एवं उक्तेन प्रकारेण धर्मानुमानवत् सर्वत्रानुमानेऽप्यपि निश्चय इत्यर्थः। यद्यपि देशकालौ व्यभिचरत इत्युक्तमेव तथाप्ये

गुंकिं

७८

७४

वमेव निरूपाधिकत्वेन तावपि गमकाविसाहदेशकालविनाभूतमिति। एवमित्यनुषज्यते। इतरस्य साध्यधर्मस्य लिंगं यथा मगधायां कर्कटवृश्चिक
भीतेन वारं दीयमनिकारक्षणं तज्जन्तु विषापनोदस्य लिंगं। कालाविनाभूतं च यथा भगवतो योगीश्वरस्य विभुवत्पर्वणि श्रद्धातिशयादिनोपस्थानं
परमाभ्युदयस्य लिंगं। ननु सूत्रविरोधमेतत् त्रयस्यैव कार्यकारणसंयोगिविरोधिसमवायिचेतिलैंगिकमिति सूत्रे चतुर्धा संबंधं नियमयति। तथा हि
त्रयस्यैव कार्यकारणमिति क्वचित् कार्यं क्वचित् कारणं च प्रयोजकीकृत्वाभिहितं। यथा तत्तत्संगात् पटचरमकारणान् पटानुमानं। वस्तुगत्यानु
कार्यकारणभावलक्षणा एक एव संबंधः। तद्वितीयोदाहरणं स्फुटमेव। विरोधुदाहरणं तु विस्फूर्जतमहिं दृष्ट्वा कदाचित् तस्मिन्कुलस्यानुमानं। य
त्पुनरभूतं वर्षभूतस्य वायुभूतसंयोगस्य लिंगं कथं विरोधिप्रत्युतानुकूलमेवेति दूषितं। किमेतावतानत्येकद्विकोदाहरणोदूषित एव विरोधितक्षणादू
षितं भवति। न चैवमपि अत्रापि विरोधस्य दुःपरिहरत्वात्। न त्वन्यस्याभावमात्रेणान्यस्याभावो नियमेव गम्यते विरोधित्वे तु तथा संभवति यद्विधौ य एव
स्य नियमेन प्रतिषेधो यन्निषेधे च यस्य नियमेन विधिस्तयोरेव विरोधात्। समवाय्युदाहरणं यथा वारिसंयुक्तसमवेत उष्मस्य शो वारिस्थितौ जो

एम०

७८

गमयतीति। तदयं नियमो देशकालाविनाभावमात्रस्य गमकत्वेऽनुपपन्न इत्यत आह शास्त्रे इति। अस्मै रमिति संबंधमात्रेऽनुमित्यंगत
या प्रतिज्ञातेऽपि निदर्शनार्थं निश्चयेन विशेषेणोदाहरणं निष्ठं कृत्वा तस्यैव दर्शनार्थं कार्यादिग्रहाणां विप्रतिपन्नः पृच्छतिकस्मादिति।
कथमेतदित्यर्थः। तथा अस्मै रमिति संबंधप्रतिपादकपदे नैव सर्वोपसंग्रहाच्छेषाभिधानं व्यर्थं न च संबंधिपदोपपत्त्यातिप्रसक्तिः शेषपदे नि
वर्त्यते तथा सति शेषपदा नैव संतुक्तमस्यै रमिति पदेन। तस्मादेव संबंधिभेदानामधिगतेः। न चैवं सत्यनुमित्यंगस्य चातुर्विध्यमपि तच्छे
ष्यते तस्मादस्यै रकार्यमस्यै रकारणमस्यै रसंयोग्यस्यै रविरोध्यस्यै रसमवायीत्यवधारणार्थमेवेत्यर्थः। ज्ञाताभिप्रायस्योत्तरं इति
रेकलिंगदर्शनात्। कार्यादिव्यतिरेकेणपिलिंगदर्शनात्। तस्यै रमव्यभिचारीतिसंबंधमात्रमेव गमकं तस्यै वतुशिष्यानुपेधात् विषयी
करणमेतत्संप्लं। तच्चोक्तमेव। यत्र कार्यादिव्यतिरेकस्तददर्शयति यथा चर्युतिरिति। हेतुरित्यनेन सन्निहितयागभूमित्वमुपलभ्यति।
प्रयोगस्तत्र यमध्वरुविहरेदेशेन होत्रात्तद्वान्सन्निहितयागभूमावो शब्दकर्तृत्वात् पूर्वोपलब्ध्या ध्वर्युवत्। अत्र च कार्यताद्यभावः।

गुंकि०

७९

७९

सष्ट एवाउदाहरणान्तरमाहचंद्रोदयइति नचात्रापितदनंतरभावित्वमात्रेण कारणत्वमाशंकनीयं अथवा सिद्धत्वात् स्वावयवानामुत्तर
देशपात्रिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्व रूपनिवृत्तावुत्तररूपाद्युत्पादनलक्षणस्य च जलप्रसादस्य
तत्कालसन्निपात्रिस्वकारणाधीनकर्मनिबंधनत्वात् कार्यादिव्यतिरिक्तस्याविलिङ्गस्य दर्शनान्नूनं सूत्रमिति शिष्यभ्रमनिरासार्थं पूर्वो
क्तमेव स्मारयन्नुपसंहरति एवमादितत्सर्वमिति अस्मै मयमिचारीति संबंधमात्रवचनात् सिद्धं सर्वसूत्रकृताप्रमाणसिद्धं कृतमित्यर्थः
मात्रशब्दस्तु संबंधविशेषस्य कार्यकारणादेर्व्यवच्छेदार्थः तदेवं सिद्धे लैलिके तद्देदर्शयति तनुद्विविधमिति तु शब्दोऽवधारणार्थः द्विविध
मेवेत्यर्थः नन्वेतत्तं ज्ञाद्वयमन्वर्थं वा स्यात् तस्मिन् सति पारिभाषिकं वा तत्र प्रथमे सर्वमेवानुमानंदष्टं प्रमाणप्रीतं सर्वमेव सामान्यतो
गृहीतव्याप्तिकृतयेव सामान्यतो दष्टं भवतीति कथं द्विविधं द्वितीये तु समानतंत्रन्यायेन त्रिविधत्वं सामान्यतो दष्टपदे च न त्रयोतिर्भाव इत्यतो
द्विविधे दर्शयति तत्रेति तत्र च तयोर्मध्ये दष्टं प्रसिद्धसाध्यो रसंतजासमेदेः अनुमानं प्रसिद्धं साध्यं ययो लोतथापक्षसपक्षवित्यर्थः ए

राम०

७९

कसहिद्याम्मास्वात्मनिसाध्यं प्रसिद्धं अन्यस्तु स्वात्मन्याप्रिग्रहणविषयतयैव हि साध्यं प्रसिद्धं तदनयोः पक्षसपक्षयोः जात्यभेदे एक
जात्यभेदे एकजातीयत्वे सति यदनुमानं तदृष्टं। यथा गव्येव सास्त्रामुपलभ्य देशांतरेण विप्रतिपत्तिः सागौः सास्त्रावत्वात् दृश्यमानगोविं
दुवदिति। अथवा प्रसिद्धं लिंगेन सह पूर्वदृष्टं यत्साध्यं यत्संप्रत्यनुमेयं तयो रस्यं तं जात्यभेदे सतीति नेयं। तत्र पूर्वहि गोसु जातिविशिष्टाया
एव व्यक्तेः सास्त्रोपलंभात् संप्रत्यविगोत्वजात्याकांताया एव व्यक्ते रनुमानमित्यस्यं तं जात्यभेदः। सामान्यतो दृष्टमुदाहरति प्रसिद्धसाध्ययोरि
ति। पूर्ववत्। अस्यं तं जातिभेदे सति लिंगं चानुमेयधर्मश्च लिंगानुमेयधर्मौ तयोः सामान्ये लिंगानुमेयधर्मसामान्येतयो रनुवृत्तितः लिंग
सामान्यस्य साध्यसामान्येन सह विनाभावात् यदनुमानं तत्सामान्यतो दृष्टं। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपल
भ्यवर्णां श्रमिणां मुषिदृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां प्रवृत्तेः फलानुमानं। अत्र हि सप्तादिकं कां च नादिकं वाजिवारणादिकं यथा
संख्यत्रयाणां फलं। वर्णां श्रमिणां च प्रवृत्तेः स्वर्गः फलमित्यस्यं तं जातिभेदः। सिद्धसाध्यतापरिहारार्थं च दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति। अ

गु० कि०

८०

१०

नुमानं च प्रवृत्ति सामान्यस्य फलत्वसामान्येनाविनाभावात्। अतएव सामान्यतो दृष्टं तेनैवाकारेण नियमदर्शनात् स्वर्गादिफलविशेषलामस्त
पक्षधर्मतावुलरिति। तदेवं प्रमाणशब्दस्योभयप्रधानत्वेकराण्युत्पत्तिसिद्धिः फलमंतरेणानसंगच्छते अतः प्रमाणफलविभागदर्शयितव्येति। त
त्रतयोर्मध्येलिंगदर्शनं प्रमाणं प्रमाणमिति प्रमाकराणमित्यर्थः। प्रमितिरितिज्ञानं प्रमाकराण्यफलं यद्यपिलिंगदर्शनस्य परामर्शरूपस्य
प्रतिपत्त्यनुबन्धितया लिंगमेव विषयः तथापि व्यापारानुबन्धितया वहिरेव विषय इति कारणा फलयोर्न व्यधिकारत्वं। नन्वेवं प्रमाणप्रमेयभावो
न तावन्नियतः सोपाधित्वात् उपाधीनां चानियतत्वात् तथा च सति यन्नियतं न भवति न तत्परमार्थसत्यत्वात् ज्वारोपितं सर्पत्वमिति यु
क्त्यनुसारात् प्रमाणप्रमेयभावस्य काल्पनिकत्वमेवापतितमत आह अथ चेति। सत्यमयमनियतः प्रमाणप्रमेयभावो न चापरमार्थस
त्वं उपाधीनानियतत्वात् न हि यदेवमेव नोपाधिना प्रमाणमिष्यते तदेवमेव नोपाधिना तन्नेष्यते इति कस्याप्यभ्युपगमः। एकोपाधिसंभवे
उपाध्यंतरमपि संभवतीति चेत् किं नः छिन्नं भवति हि सन्नयं पार्थिवोद्भूतं घटश्चेति तद्वत् अग्निज्ञानमेव यद्द्रुमलिंगदर्शनस्य फलमासी

राम०

८०

नदेवप्रमाणं प्रमाकारं प्रमितिः प्रमाकासाः प्रयोगादेषामभ्यस्यदर्शनं हेयोपारेयोपेक्षणीयेत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । वस्तुस्वरूपमात्रदर्शने च
तज्ज्ञातीयत्वादिलिङ्गप्रतिसंधानमंतरेण हेयोपारेयत्वादिकं न स्फुरति उपेक्षा बुद्धिः हेयोपारेययोरन्यासीति व्यक्तमेवेति । उपसंहरति एतत्सू
निश्चितार्थमिति । स्वनिश्चितमिति भावे क्तः स्वनिश्चयार्थमित्यर्थः । स्वनिश्चयो हि स्वज्ञानमस्य पंचावयववाक्याद्यपरामर्शेऽपि सुकरः विपर्य
स्तादिप्रतिपादने तु सकलपरिकरमुद्धिद्वयशोपेक्षणीयेत्यर्थः ॥ इह खलु शब्दे त्रिधा विप्रतिपत्तिः प्रामाण्यतो भेदतो लक्षणतश्च । तत्र प्रथमः
कल्पः स्ववचनविरोधादेव निरस्तः तत्र प्रामाण्यमनभ्युपगम्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रतिपादने वा तत्र एव प्रामाण्यसिद्धेः । ननु
यत्र यस्य संबंधो नास्ति तत्र न तस्य प्रामाण्यं यथा दर्शनेः प्रतिबुद्धस्य रासभस्य नास्ति च शब्दस्य बहिरर्थे न संबंध इति चेत् । न प्रविनाभावरूपसं
बंधाभावादप्रामाण्यं तत्संबंधमात्राभावादाप्रथमे चक्षुषोऽपि रूपज्ञाने । प्रामाण्यं न हि तत्र तस्या विनाभावः न च चक्षुरपि रूपकार्यत्वादेव रूपं
प्रकाशयतीति वाच्यं तथा सति तत्कृतत्वाद्रसादीनपि गमयेत् रूपरसादिसमुदायो हि घटादिर्विषयः प्रविनाभावज्ञानं चापेक्ष्येत न स्य विनाभा

गु० कि०

८१

४

वस्यैषमहिमायदयंसत्रामात्रेणामयतितथात्वेवाधूमादपिचक्षुषइवसत्तामात्रावस्थितादेववन्निः प्रतीयेता अपिचज्ञानसमसमयोवार्थः प्र
काशेतअनंतरसमयोवा। आघेनग्राह्यश्राग्राहकभावनियमः सव्येतरविषाणयोरिव। नतस्माच्चक्षुषोजन्मस्वकाराणादेवायमस्यस्वभाव
लाभोयदनात्मानमप्यकारणमपिकारणत्वाविशेषेपिरूपमेवाज्ञातमेवसत्प्रकाशयतीतिरूपोलङ्घिकार्यदर्शनवत्तादेवव्यवस्थाप्यतेतस्या
शक्तापद्भवत्वादितिचेत्तएवंतर्हियस्ययत्रेत्यादिव्यापकानुपलब्धिस्त्वयेवानैकांतीकृतास्वभावसंबंधश्चदर्शितइतिकिमत्रवक्तव्यं। तस्मा
द्यथाचक्षुरादिषुयथार्थानुभवजनननिबंधनः प्रमाणव्यवहारस्तथातन्निबंधनः शब्दस्यापितदनुगुणः स्वभावभेदः स्वकाराणादाया
तोव्यवस्थाप्यतेयतस्तत्रसंकेतोपधानः तंतमर्थप्रतिपादयतिमद्यपिसंकेतः पुरुषाधीनत्वादनियतः तथापियदायस्ययदन्त्येयत्यति
प्रादकृत्यतदातस्योपाधिनियमस्यकर्तुंशक्यत्वादित्यप्रामाण्यकथासुहृत्प्रतिहतेतितद्देहेलक्षणेचविप्रतिपत्तिरवशिष्यते। तत्रभेदोपिआवर्त
कधर्मयोगादेवसिद्ध्यतिलक्षणांचतथाततस्तदेवनिरूपयितुमुचितमित्यभिप्रायेणसिद्धवदाहशब्दादीनामप्यनुमानेनैतन्निवर्तयद्यपिसमान

राम०

८१

तत्र न्यायादिषु उपन्यासक्रमेणान्तर्भावक्रमोपि दर्शयितुमुचितस्तथापि प्रादुर्भावबहुविषयत्वाच्चित्तविषयोपमानादुत्कर्षः। शब्दादीनां सिद्ध
प्रमाणभावात्तानुमानेनान्तर्भावः। अपि प्रादुर्भावश्च प्रमाणोपमानादिप्रमाणपेक्षया। अथवा शब्दादीनामनुमानेनान्तर्भावोऽभावादीनां प्रत्यक्षेपी
तियोजना। अत्र हेतुमाह **समानविधित्वात्** समानविषयत्वात् समानप्रवृत्तिप्रकारत्वात्। विजातीयलक्षणानां कौतवादिदित्यावत्। अप्रतिबद्ध
त्वेऽप्रमाणमेव साक्षात्प्रतिबद्धत्वेच प्रत्यक्षान्तर्भावः परंपराप्रतिबद्धत्वेचानुमानेनान्तर्भाव इति भावः। ननु समानविधित्वमेवासिद्धमत
आह यथा **प्रसिद्धसमयस्येति** समयः संबंधमात्रमव्यभिचार इति यावत् प्रसिद्धः समयोऽव्यभिचारो यस्य स तथा लिङ्गदर्शनप्रसिद्धानु
सारणाभ्यां लिङ्गदर्शनं च प्रसिद्धे व्याप्तेरनुस्मरणं च। यथा तीक्ष्णद्वयेऽनुमानं भवति एवमनुमानप्रवृत्तिप्रकारं स्मारयित्वातिदिशतितथाशब्दादिभ्यो
पीति। इदमत्राकृतं यद्यप्येतेपदार्थाऽभिधेयः संसर्गवंतो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणपदार्थत्वादिवानैकांतिकं पदैः स्मारितत्वादिसपितथायद्यपि चै
तानिपदानि स्मारितार्थसंसर्गवंतितस्मारकत्वादिसाहोसाध्याभावः न ह्यत्र संसर्गः संयोगः समवायः तादात्म्यविशेषणविशेष्यभावो वा संभवति

ताप्यतापकभावस्तत्त्वातं श्रेणानुमानां तर्भावधारिभिर्नैष्यते नचलिंगतयाप्यकत्वं यल्लिंगस्य विषयः तदेषतस्य विषयः परस्परः
 श्रयप्रसंगात्तदुपलंभे हि व्याप्तिरिति सिद्धिः तत्सिद्धौ तदनुमानमिति तथाप्याकांक्षादिमद्भिः परैः स्मारितत्वात् गमभ्याजेति पदार्थवदिति सात्
 नचविशेषासिद्धिर्दोषः संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात् यद्वैतानि पदानि स्मारितपदार्थः संसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकां
 क्षादिमत्वे सति तस्मात्कत्वात् गमभ्याजेति पदकदंबवत् नचैवमर्थसिद्धिः ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैव
 वच्छेदकत्वात् नविशेषाप्रतिलंभ इति तदेवं प्राप्ते नैयायिकादयः प्रत्युवतिष्ठते किं पुनरत्र प्रथमानुमाने साध्यं एते पदार्थाः संसर्गवतः
 संसृष्टा एवेति नियमो वा संभावितसंसर्ग इति वा तत्र न प्रथमः अनाप्तोक्तपदकं वस्मारितैरनैकांतात् आप्तोक्तत्वविशेषणान्नैवमिति चे
 तन्न वाक्यार्थप्रतीतेः प्राकृतदसिद्धेः न त्वविप्रलंभकमात्रमिहाप्रशब्देन विवक्षितं तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात् अपि नु तदनुभव
 प्रामाण्यमपि न चैतच्छ्रमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वत्रायं स ज्ञानवानिति निश्चेतुं श्यते पुरुषधर्मत्वात् यत्र कचिदप्यत्र त्वमनाप्रसाप्यसीति न ते

नोपयोगः। ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्यांतइतिकेनचिदुपायेन ग्राह्यं। नचैतत्संसर्गविशेषमप्रतीत्यप्रत्येतुं शक्यं। बुद्धेरर्थभेदमंतरेणानिरूपयितुमश-
क्यत्वात्। पदार्थमात्रेचाभ्यांतत्वसिद्धावपिन किंचित् अनाप्रसाधारणात्। नपि द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्। वक्ष्यस्पष्टतदेक-
लकत्वात्। योग्यतामात्रस्यच प्रागेव सिद्धेः। अन्यथा तदसिद्धावासन्न साकांक्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः। तथाचाग्निना सिचेदित्यादिस्मारिते रने-
कांतः। तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति। एवं द्वितीयेपि प्रयोगे हेतुराकांक्षादिमत्वे सतीति तत्र चाकांक्षा पदार्थो न ता बुद्धिशेषरा विशेष्यभा-
वो न तद्योग्यतानाप्यविनाभावमात्रं नपि विशेषाक्षिप्रसामान्याविनाविनाभावः नपि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा किं तर्हि गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञा-
सायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकांक्षेति निरूपितं। तकिमस्यांजातायामन्वयप्रत्ययोऽयज्जातायामिति। तत्र प्रथमेऽनयाव्यभिचारनि-
वर्तनाय हेतुर्न विशेषणीयो मनः संयोगादिवत् सभा मात्रेणोपयोगात् आसन्नियोग्यतामात्रविशिष्टं निश्चितोपि गमकोऽयमुपैति पुत्रो राजः
पुरुषोय सार्यतामित्यादौ व्यभिचारतद्वितीयस्तस्यादपि यद्यनुमानुराकांक्षाज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते न त्वेतदस्ति आसन्नियोग्यता

गुंकि०

८३

४३

मात्रप्रतिसंधानादेव साकांक्षस्य वाक्यार्थप्रत्ययात् निवृत्ताकांक्षस्य च तदभावात् सत्तामात्रेण चोपपत्तावनुपलभ्यमानकृत्यनानवकाशात् न च
कांक्षस्य वाक्यार्थप्रत्ययात् निवृत्ताकांक्षस्य च तदभावात् सत्तामात्रेण चोपपत्तावनुपलभ्यमानकृत्यनानवकाशात् न च कांक्षायां सत्यामप्य
वृत्तं वाक्यार्थप्रत्ययः। यदा हि अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थतामिति वक्तोच्चारयति श्रोता च व्यासंगारि नानिमित्तेनायमुपैति पुत्र इत्यश्रुत्वे
व राज्ञः पुरुषोऽपसार्थतामिति श्रुत्वा गीतहात्म्याकांक्षाश्मिन्नेति परकं वक्तुं न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति। स्यादेतत्त्यावत्समभिव्या
हृतत्वेनाप्रोक्तत्वेन च विशेषिते हेतौ नायं हेतुः एवं च कतिपयपदश्रावितान्यः कश्चित् क्वचित्संसर्गप्रत्ययः स सर्वोऽलिङ्ग एव लिङ्गत्वाभ्या रोपा
त् असंसर्गग्रहमात्रेण वा तत्संसर्गव्यवहारात्। न चैवं सति संसर्गो न सिद्ध्यति आप्रवाक्येषु तात्त्विकैः। मैवं सर्वविषया प्रत्यक्षसिद्धेः यत्र क्वचिदपि
त्वस्यानैकांतिकत्वात्। प्रकृतविषये चाप्रत्यक्षसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यपगमात् किमनुमानेन तर्भावनीयं न च सर्वत्र जिज्ञासा निवृद्धेन अ
जिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् आकांक्षापरार्थस्तर्हि कः जिज्ञासाप्रतियोग्यता। सा च स्मारिततदा हि प्राविनाभावे सति श्रोतरित उपायसं

राम०

८३

सर्गावगमप्रागभावः। नचैषोपि स्वज्ञानमपेक्षते प्रतियोगि निरूपणाधीन निरूपणत्वात्तदभावस्य तस्य च विषय निरूप्यत्वादिति सिद्धमनु-
मानात् एथ तं शब्दं स्पेति। अत्रोच्यते संसृष्टा एवेति नियम एव साध्यः आप्तोक्तत्वेन च विशेषणान्न व्यभिचारः। नच संसर्गविशेष निश्चयमं-
तरेणाप्तोक्तत्वमशक्य निश्चयं तथा हि निपुणं तावदालोचयत्वा युष्मा न्यदपि भवतां शब्दः एथ कप्रमाणं स्वीकृतः तदापि किं शब्दमात्रा-
द्विवक्षितार्थं प्रतिपत्तिः आहोस्विराप्तोक्तत्व सहिताद्यद्विशेषात्। नप्रथमः अनाप्तवाक्येन व्यभिचारात्। ननु तत्राप्यर्थं प्रतिपत्तिर्जा-
यत एव कथमन्यथा ततः प्रवर्तते इतरथा तु द्राविडवचनेष्विव गौरुदेशीयस्य प्रवृत्तिसंकल्पोपि न स्यात् किंतु जाताप्यर्थं प्रतिपत्तिरप्रामाण्यं
काकलं कितत्वात् न निःशंकप्रवृत्त्यपयोगिनीति प्रामाण्यनिश्चयार्थमाप्तोक्तत्वावधारणप्रयासः। ननु लिङ्गमपि तदानीमर्थं ज्ञानं जनय-
त्येव केवलं तत्राप्यर्थमविना भावादिसंस्थानमिति कथं न कल्प्यते कथमन्यथा लिङ्गाभासेपि प्रवृत्तिसंभवः। भवेदेवं यदि शब्दवत्सनामात्रेण लिङ्ग-
मपि गमकं स्यात् न हि धूमस्वरूपमात्रमेव लिङ्गं अपितु साध्ये निरूपाधिसंबंधशास्त्रादिति विषयत्वादिरूपसंपन्नमेव तथा। तथा च साध्ये निरू-

गु० क्रि०

८४

४५

पाधिसंवंधशाल्यथचसाध्यविनापिभविष्यतीतिकुतः शंकाकलंकावकाशः। प्रामाण्यालिंगितस्यैवतद्रूपत्वात्। तदेतच्छब्देपिसमानंनहि शब्दमात्रंवि
वृक्षितार्थप्रतिपादकंघटशब्दस्यापिपदार्थप्रतिपादकत्वापत्तेः। नाप्यर्थप्रतिपादकत्वमात्रं शब्दपशब्देविवेकानुपपत्तेः। तद्विभागव्यवस्थापकव्या
करणादिवैयर्थ्याच्च। किंतुयःशब्देयदुपाधिसंवंधाद्यस्मिन्नर्थेऽप्राप्तेनसंकेतितः स एवतस्यप्रतिपादकइति। नचैतच्छब्दमात्रेसंभवतिनचैवंस
तिमृष्टेवजर्भरीतुर्फरीतुइत्यादिवेदवाक्यात्। आप्तोक्तत्वमात्रप्रतिसंधानादेवाविरहितपदपदार्थस्याप्यर्थप्रतीतिप्रसंगः। नत्याप्रेनोच्चारणमात्रं
तदुक्तत्वंकिंतुसंगतिमत्तयाप्रतिपादनं। कथंतर्हि शब्दभासेप्रवृत्तिसंभवः। अपशब्दएवशब्दत्वाध्यापेपात् अलिंगएवलिंगाध्यापेवत्। यथाचले
तीपताकांदष्टावयुर्वीतीत्यादिष्वुविनाभावशालिष्वपिपदुतराम्यासदशापन्नत्वेनमुद्रुर्जमनुमितौनविलंबंतेतथाशब्देपीतिनकश्चिद्विशेषः। अ
न्यथाप्रापदेशः शब्दइतिलक्षणास्पनिर्लक्षणापत्तेः। द्वितीयेतुयदिसंसर्गवगमात्पूर्वमशक्यमात्रत्वावधारणंतदानीमाप्रापदेशः शब्दइति ६ः
परिहरमन्योन्याश्रयत्वेयद्येनरूपेणननिश्चीयतेनतत्तथाव्यवह्रियतेयथाख्यापुस्तकः सर्वतत्वेनननिश्चीयतेचक्वादाध्यासितःपुस्तकआ

राम०

८४

प्रत्वेनेतिचौडाभिमतव्यापकानुपलब्धिः स्वशिरसिगतिताभवतीति। यदि तूभयोः समः समाधिरोषो वा न तर्हि वयमेव पर्यनुयोज्या इति।
 एतेन द्वितीयेष्वनुमाने दूषणं प्रसुक्तं। यत्पुनराकांक्षायां सत्यामपि क्वचित्संसर्गवगमो न भवतीति यद्यनुकूलमेवेतत्। न हि सति भावमात्रं कारणा-
 त्वं न च केवलाकांक्षायोग्यतासत्तिविरहिताकारणं अपि तु समुदिता तथा च समुदायात्का रौक्रे शमालम्ब्य भिचारदर्शनं मृत्पिण्डदंशरीनाम-
 पिकारणत्वं खंडयति। आकांक्षा व्यतिरेकेण। किं चिद्वदतीति चेत्। इदं लशकं संसर्गवगभावोत्था कांक्षेति दर्शितं। न च भावः स्वप्रागभावमनु-
 पम्य जायते न चायमपि सत्तथा हेतुः तथा सति सर्वत्र सदा सर्वस्य वाक्यार्थप्रत्ययप्रसंगात् अस्मदादीनामसर्वज्ञानामनादौ संसारे संसर्गव-
 गमप्रागभावः कनामनास्ति स्मारिततदा हि प्राविनाभावे सतीति विशेषणो न ह्यनमेव प्रकारं तरेण वाग्यत इत्यत नैव्यापिकेष्टति धार्येण॥
 ननु य एव वैदिकास्त एव लौकिके इति न्यायात् लोके चेदाप्रोक्तत्वादेरेण षड्दार्थं निश्चयः तर्हि वेदवाक्ये पितृयास्यात् न चात्र कर्तृमात्रमेव सं-
 भावितमत आह श्रुतिस्मृतिः। श्रुतिस्मृती एव लक्षणं स्वरूपं यस्या म्नायस्य वाक्यसमुदायस्य तथा संदिग्धाप्रकर्तृकत्वेनैतयो हराहराणं न केव

गुंकि०

८५

८५

लंलोकिकवाक्यसमुदायः श्रुतिस्मृतिलक्षणोपपन्नायोवक्तुः प्रामाण्यमपेक्ष्यप्रत्यायकः। नन्वाप्रोक्तत्वादिति साध्यविपर्ययमाप्नोयं हेतुः
विप्रतिष्ठाविरहेपिभ्रमप्रमादहीनां पुरुषैः वक्ष्यं भावितयातच्छेकापंकलेपस्य उरपक्षवत्वात् नित्यत्वे पुनरस्यशं कैवनात्पत आहतद्वच
नाहमनायप्रामाण्यमिति सूत्रकारवचनादि सूर्यः। तदित्यनेन चास्मदुद्दिभ्यो लिंगमपेक्षितेति सूत्रे प्रतिपादितस्यास्मद्विशिष्टस्य वक्तुः ईश्व
रस्य परमर्षस्तद्वचनानेन प्रणयनाहमनायस्य प्रामाण्यं यथार्थानुभवजन्यत्वप्रयुक्तं हि प्रमाणं न तु नित्यत्वप्रयुक्तं तदपि दोषाभावनिबन्ध
नं। तच्च धर्मिग्रहकमानादेवेश्वरे सिद्धमिति भावः। प्रयोगस्तु आप्तोक्तावेदाः महाजनपरिग्रहीतत्वात् यत्पुनरनाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिग्र
हीतं यथा रथ्या पुरुषवाक्यं। इदानीं श्रूयमाणवेदवाक्यसजातीयेषु वेदवाक्येषु स्वतंत्रपुरुषपूर्वकत्वं चाप्तोक्तत्वं सर्वदर्शनीतः पातिपुरुषानुष्ठीय
मानार्थत्वं च महाजनपरिग्रहार्थः। सिद्धे च प्रामाण्ये कचित्कलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैयर्थ्यनिबन्धनौ न व्यभिचाराय तत्साकल्ये ततएव फ
लदर्शनात्। तदेवं वैदिकवाक्यसमुदायस्यान्यत्रागमने आवरणा संभवे चाविकले अवसि श्रोतरि चावहिते य उपलभ्यानुपलभनंतद्वयविव

राम०

८५

दनिसत्तैक निबंधनमिति यद्यपि प्रत्यक्षत एव परिच्छिन्नं तथाप्यस्मर्यमाराकर्तृकत्वादिति नावैधर्म्येण यः प्रसवतिष्ठते तदर्थमाह लिंगाच्चानि
त्यइति। न केवलं प्रत्यक्षाल्लिंगादप्यनिस इति। अनित्यत्वप्रतिपादकं तु प्रत्यक्षमनन्यथा सिद्धं पादुः परिहरं नित्यत्वप्रतिपादकं तु प्रत्यभिज्ञा
नमन्यथापि संगच्छते। प्रत्युतानुमानमप्यस्माकमत्रार्थेति। तदेवमुभयप्रमाणा सिद्धेवस्तु निवैधर्म्यमात्रमप्रयोजकमिति भावः। अनुमान
मेव दर्शयति बुद्धिपूर्वावाक्यलुतिरिति। यदा हि वर्णमात्रस्यैवानित्यतामुपपादयिष्यामः कुतस्तदा तत्समूहस्य पदस्य कुतस्तद्विशेषसमूह
स्य वाक्यस्येत्यर्थः। वेदवाक्यस्य कतिर्वाक्यरचना बुद्धिपूर्विका वाक्यरचनात्वात्। अस्मर्यमाराकर्तृकत्वं चानुकूलमेव यत एव स्फुटत
रं स्मर्यमारात्वं नास्ति अतः कर्त्ता साध्यते न च कस्यचित् क्वचित् स्फुटतरा स्मर्यमारा मात्रेण कर्तृत्वं साते भवित्यादिवाक्यानां मंधकृपादीनां चा
कर्तृकत्वप्रसंगात्। न चास्मर्यामपि नाहरासीन्नरात्रिरासीदित्यादि वेदवाक्यादेव। तस्मान्नपस्तेषां नाच्चत्वादेवेह अजायंत इति कर्तृस्मरणात्।
अर्थवादमात्रमिति चेत् न कर्तृस्मरणात् सर्वत्राविध्यर्थत्वात्। तथा च कालिदासवाक्यस्याप्यकर्तृकत्वप्रसंग इति। ननु परिदृष्टकारकचक्रम

गुं कि०

८६

५६

धितिष्ठतस्वेष्टरस्यकर्तृत्वं तथा च स्थानकराणां नाम न्ययव्यतिरेकात् वर्णानिष्पत्तिप्रतिपत्तिर्यावामात्तदधिष्ठानमन्यतया न वेदकर्तृ
त्वं भवेत् न च शरीरमंतरेण तस्य स्थानकराणाम्भवः तेषां तात्वादिविवृतादिरूपत्वादिति चेत् न अनवबोधात् न हि वयमस्य भगवतः कार्य
विशेषेणानुविहितभावाभावतयोपकराणं शरीरं निराकुर्मः अणुकारिनिष्पत्तये द्यणुकारिवत् शरीरान्यव्यतिरेकानुविधायिकार्य
निष्पत्तयेतदुपग्रहस्यापीष्यमाणात्वात् गृह्णाति हींश्चोतं रांतराशरीरं दर्शयति च विभूतीति अपित्वा यतनतया कर्तृत्वं निर्वाहक
तया व्यापकतया च तत्र स्पष्टे भोगाभावात् कर्तृत्वस्य च नित्यत्वात् कार्यस्य च कर्त्री निरुपाधिसंबंधाच्छरीरव्यभिचाराच्चेति। लिङ्गांतरमाह
वेदेदहातिशब्दो बुद्धिपूर्वको दहात्फक्तित्वात् लौकिकदहातिशब्दवदिति ~~दहाति~~ दहातिशब्दो यो यं संप्रदानमभि संबध्य प्रयुज्यते दहाति कर्मणा
च यमभि प्रैतिकर्त्ता स संप्रदानं वेदे च कर्तुं रभावाद् दहातिशब्दो व्यर्थतामापद्यतेति भावः ॥ ननु निर्दोषतया वेदस्य स्वतएव प्रामाण्यमुत्पद्यते कर्तृत्वं तत्रा
प्रसूकारेणोति चेत् न प्रामाण्यमुत्पद्यत इत्यस्यैव व्याहृतत्वात् त्रौपाधिकसामान्यविशेषो हि प्रामाण्यं परापरभावानुपपत्तेः यद्विहितं न त्वं

राम०

८६

चपरमपरंप्रामाण्यं तदा ज्ञानरूपे द्विंद्रियादिषु प्रामाण्यं न स्यात्। अथ प्रामाण्यं परं ज्ञानत्वमपरं तदानीं संशयविपर्ययादिषु प्रमाणोऽपुस्तानत्वं
च न स्यात्। प्रमा रूप उपाधि रूप घटेन चासौ स्वतो जायते। तथा हि प्रमा ज्ञान हेतुतिरिक्त हेतुधीना कार्यत्वे सन्नित द्विशेषत्वात् अप्रमावत् यदितुता
वन्मात्राधीना भवेत् अप्रमापि प्रमा भवेत् अस्ति हि तत्र ज्ञान हेतुः अन्यथा ज्ञानमपि सान स्यात् ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्त दोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत्
एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत नियमेन तदपेक्षणात्। अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यत इति चेत्। भवेत्पेवं यद्विरोधैर्निय
मेन भावैरेव भवितव्यं नत्वेवं विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात्। कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययोत्ततस्तदभावो भाव एवेति सकथं नेष्यते य
था प्रामाण्यं प्रति दोषाभावस्य तथा च कृणुणाऽपि कारणात्वं अप्रामाण्यं प्रतियथा दोषस्य तथा च कृणुणा भावस्यापि हेतुत्वमिति सर्वथा दुःप्री
हर एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् यदितुसतो ज्ञायेत कदाचिदपि प्रामाण्ये संशयो न स्यात् ज्ञानत्व संश
यवत्। ननु स्वतोपि ज्ञास्यते संदेहसामग्री सन्निपातात् सांशयिकमपि भविष्यतीति विप्रक्षेप किं वाधकमिति चेत्। नैतदेवं न हि साधकवाधकप्रमाणा

गु० कि०

८७

८७

मावमवधूयसमानधर्मे दर्शनादेवासौ तथा सति तदनुच्छेदात् प्रमाणावदप्रमाणो पितृस्य त्यदर्शनाद्भवति शंकेति चेत् किं प्रमाणाज्ञानोपलं
भेपितत्वामाणं नोपलब्धं प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धं । आद्येकथं स्वतः प्रमाणग्रहः प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः । द्वितीये तु कथं शंकाधर्मिण
एवानुपलंभादिति । समुचितिप्रचुरतः समर्थप्रवृत्तेरपि न स्वतः प्रमाणमन्यथैवोपपत्तेः प्रवृत्तिकारणमिच्छातत्कारणमिच्छाम्बुपायताज्ञानं
तत्कारणमपि तज्ज्ञातीयतालिङ्गानुभवइत्यादिस्वकारणप्रचुर्यादेव संगतं न तु प्रमाणग्रहस्य क्वचिदप्यपयोगः । न चानवस्थाप्रमाणस्या
वश्यवेद्यत्वान्भ्युपगमात् तथात्वे वा उभयोरपि समत्वमिति ॥ यद्यपि शब्दानंतरमुपमानमंतर्भावयितुमुचितं तथापि शब्दएव चेष्टाप्रत्ययः स
मयवत्प्रवृत्तेः शब्दएव तु शब्दव्यवहारो लौकिकः प्रायिकत्वात् चाक्षुषज्ञाने दर्शनव्यवहारवदितिकेचित्तदभिसंधाय शब्दप्रस्तावएव चेष्टोप
न्यास इति भावः । अन्येतुष्टयगेव चेष्टाप्रमाणमित्याहुः तस्य त्रधूमाग्निवदविनाभावोपलंभः नापि घटपटादिवन्नियतसंकेतोपलंभः किं तर्ध
तज्ज्ञानीमात्रन्यासदिशसंख्यामात्रप्रतिपत्तिः क्वचिदेव केष्टां चिदेव भवतीति कथमिव नातिरिच्यते । तदेतदुभयमपि दृष्टयतिप्रसिद्धाभिन्नयस्येति प्र

राम०

८७

मिदो व्योम्या गृहीतोऽभिन्नसंस्थानविशेषः संकेतविशेषो येन पुरुषेण तस्य चेष्टया कायिक व्यापारेण प्रतिपत्तिदर्शनात् प्रतिपत्तिदर्शनरूप
त्वात् तदपि प्रतिपत्तिदर्शनमुपलभ्यमानं ज्ञानमनुमानमेव अनुमानफलमेवेत्यर्थः। अथ वा तदपि चेष्टारूपमपि अनुमानमेव अनुमानकर
णामेव शब्दस्य स्यात् तद्व्यापारस्य सति शेषः। इदमत्राकृतं सति हि चेष्टायाः प्रामाण्ये तदीयशब्दप्रवेशश्चित्तनीयः प्रमाणमेव त्वसौ न भवति। द्विवि
धा हि सा कृतसमया कृतसमयभेदात्। तत्र कृतसमया तावत् चेष्टाः भिन्नास्तु शब्दस्मरणमात्रोपयोजिनी लिपिवत्। शब्दवत्तु चेष्टोत्पादितस्मरण
समाहूतः प्रमाणमर्थः। न च स्मृत्या दनाद्यद्विषयमेवास्याः प्रामाण्यं प्रमाफलस्य तथात्वात्। न च स्मृतिरस्या अवांतरव्यापारः यदि चेष्टोपधान
मंतरेणावगतेऽपि शब्दो नार्थगमये देवमपि संभवेत् न चैतदस्ति। न चैवं सति चेष्टये उभूक व्यवहारनापत्तिः न स्य सौततः शब्दस्मृतिमानुगृहीत
समयत्वादिति चेत् अतएव तं प्रति शब्दार्थेऽपि समयवत्ते न चेष्टायाः कुंठत्वमेव व्यवहारस्त्वन्यव्यतिरेकाभ्यां नियतविषया विनाभावस्य प्रवृत्तिनिवृ
त्त्यौपयिका भिन्नाया अनुमानादेवैदमुभूक स्फुरितुरगयोः कषां कुशाभिघातादिवेति अकृतसमयापि चेष्टानप्रमाणंतरमविनाभावाभावात् न हि यत्र

गु० कि०

८८

५४

वर्तमानपात्रादि प्रतिपादकैर्वैकृतदेशविशेषं प्रमाणम् ॥ प्रकरणादयत्नविषयविशेषे शब्दादि नियममन्ति न तु कारकं कालविशेषे यत्प्र० ८

धूमस्तत्राग्निरित्यनौपाधिकसंबंधवद्यत्रोद्धतज्जनीतत्रदशसंख्यापदार्थस्मरणमिति नियमः भयोपदशानादिषु व्यभिचारात्स्मारयत्तुवा
पदार्थान्न तथापि न प्रमाणां द्विविधा हि सा समयप्रकारभेदात्कल्पन्वयिनी ह्यन्वयिनी च । तत्र कल्पन्वयिनी प्रयोजका मि प्रायं स्मारयंती प्र
वर्तयति न तु किंचित्प्रमापयति यदी प्रहरशं खध्वनिवदतो न प्रमाणमेवं ह्यन्वयिनी कारकेषु कर्तृकर्मादि रहिता केवलप्रातिप्रदिकार्यप्रधा
ना यथोद्धतर्जन्या दर्शयति क्रिया सुवर्तमानप्रधाना यथा कुंचितहस्ताङ्गानादागच्छेति । तथा च गौरश्वइत्यादि पदैरिव स्वतंत्रेषु पदार्थेषु स्मा
रितेषु परस्परमन्वया प्रत्ययः ॥ पदैकदेशविभक्तिविशेषवच्चैष्टैकदेशविशेषात्प्रकरणाविशेषाद्वा कारकादिस्मृतिनियम इति चेत् न चेष्टै
कदेशविशेषाभावात् । न ह्यनीतानागतं वर्तयति । तथा त्वेवा गौरश्च इत्यादावपि प्रकरणादिभिरुक्तं सादी सुनीय विवेक्षितार्थावसायः स्यात् । न
हि चेष्टाकलापे प्रकरणादयः कारकविशेषादीनाक्षेप्युमलं । न उपदकं स्वकदसति नियमः तथा त्वेवा कालसंख्याविशेषप्रतिपादकविभक्ति
समभिध्याहारवैयर्थ्यप्रसंगतः कथं तर्हितया व्यवहारविशेषः संशयप्रतिनयोरन्यतरस्मात् विशेषानुपलंभेपि विद्वद्वर्तिनिसमान

राम०

८८

धर्मणि स्थिरवर्धि न इवेति । तस्मादुभयथापि चेष्टानप्रमाणं । तदिदमुक्तं कृतमिन्नयस्येति । अकृतमिन्नयचेष्टायाः प्रामाण्यसंभावनैव ना
स्तिकृतमिन्नयस्य तु चेष्टा स्वहूपतो यद्यपि न प्रमाणं तथापि संशयज्ञानवृद्धिं गतयेत्यर्थः ॥ उपमानमंतर्यामिनीति । आप्रेनेति । आप्रे न प्रसिद्ध
गोमयसादृश्येन अप्रसिद्धगवयस्य ज्ञातगवयस्य कीदृशगवय इति जिज्ञासावतोगवागो सादृश्येन गवयशब्दवाच्यस्य प्रतिपादनात् यथा
गौस्तथागवय इति आप्रवचनमेवातिदेशवाक्यमेवोपमानं प्रमाणमिति त्वर्थः । वाक्यादेव संज्ञासंज्ञिसंबंधपरिच्छेदस्यापि सिद्धेः । तथा हि न तावदस्य
विषयः सादृश्यं परार्थोत्तरमेव संभावनीयं सादृश्यसामान्यान्तिरेकात् । भूयोऽवयवसामान्ययोग एव हि सादृश्यं । न चैतत्सदृशोऽसाविति । ज्ञानं न
द्रियजं इंद्रियासंबंधात् तद्विशिष्टाननुभवेनास्मरणरूपत्वा उपमानं प्रमाणमिति वाच्यं । तथा सत्सदृशो सावित्यस्याप्युपमानतापत्तेः ॥ सादृ
श्यनियतं चैतत् । अथैतदर्थोपनिवेति मनोरथस्तर्हि कृतमस्मात्स्वपिविद्विषेणेति । संज्ञासंज्ञिसंबंधपरिच्छेदः प्रसङ्गाद्यसाध्यत्वा उपमानप्र
त्तिमिति चेत् । न वाक्यादेव समयपरिच्छेदोपपत्तेः यः खलु गोसदृशस्तस्य गवयशब्दः संज्ञेति वाक्यादेवानेन समयस्य परिच्छिन्नत्वात् । केवलमिदानी

गुंकि०

८६

प्रत्यभिजानात्ययमसाविति। भवेदेवं यदिसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तथा सप्तमतीतगूनामव्यवहारप्रसंगात्। न चोभयमपि निमित्तं स्वयंप्रती
तसमयसंक्रांतयेः तिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेरिति। ननु गवयत्वे वृद्धव्यवहारद्वयं व्युत्पन्नो न सादृश्य इति कथमेतन्निर्द्धारणीयं। ननु मानामनि
र्द्धार्यतां तथाप्यापाततः संदिहानत्वादेतावत्तैव वाक्यमफलमिति चेन्न पूर्वनिमित्तानुपलब्धे नैफलसिद्धिः इहानीतस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृति
समाहृतं फलित्वमिति प्रथमं यत्नसमयपरिगृहीत इव वेदादिशिरंगो प्रागपर्यवस्यतस्य कालीतरे। न च वाक्यं वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव वाधितत्वात् पर्य
वसितमिति गोसदृशपदस्योपलक्षणनिमित्तयोरन्यत्र तात्पर्यसंदेहात्। इहानीतु गवयत्वेः वगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्था
पितायां गंगायां घोष इति वत्वाक्यादेवान्वयप्रतीत्युपपत्तेः। तद्वन्निपुणं मन्त्र्याः प्रसवतिष्ठं तेन चैवमपि वाक्यं पर्यवसन्नमेवेतथादिगोसदृशो
गवयश्चादृश इति सामानाधिकरण्यात्मात्रेणैवान्वयोपपत्तौ विशेषसंदेहेपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्। भवति हि रक्ता
रक्तसंदेहेपि पदो भवतीति वाक्यपर्यवसानं व्युत्पत्त्या वाक्यभेदोपात्तं। यत्र तु गंगायां घोष इत्यादौ पदार्था एवान्वयायोग्यास्तत्र प्रमाणांतरोपनीते

राम०

८६

नाप्यन्यथा तस्माद्दोषदृशोगवय शब्दवाच्य इति वाक्यान्निरीतेपि सामान्यविशेषवाचकत्वे स्पमानांतरमनुसरणीयं। न च तदनुमानादिकं संभवतीत्यु-
पमानमेव तदा चक्षत इति साधुविरचितमेतत् ननु वाचकत्वे स्पमानांतरमनुसरणीयं। न च तदनुमानादिकं संभवतीत्युपमानमेव तदा चक्षत इ-
ति साधुविरचितमेतत् ननु मुहूर्तमवधीयतां। द्विविधं हि सामानाधिकरण्यां शब्दार्थं च तत्र न तावच्छब्दसामानाधिकरण्यामात्रेणान्वयोपपत्तिः
मातावंधेति प्रमत्तिष्वपि संगतानां प्रक्रियाकारकयोः परस्परमपेक्षामात्रेण तथा सति गंगयां जलमिति बुद्ध्या यो घोष इत्यत्रापि परस्पर-
धारधेय प्रतीतावन्युयमसंगतौ। अर्थतु सामानाधिकरण्यं यथा घोषपरार्थपर्यालोचनायामिह दुर्लभं तथा गोसदृशोगवय इत्यत्रापि दु-
र्लभमेव गोसदृशं गवय शब्दप्रवृत्तिमित्रं न भवतीत्यायुष्मतेव निवृत्तं उपलक्ष्य ता मात्रेण चोद्देतेन गोसदृशेन यदुपलक्षणीयं गव-
यत्वं तेन सह यद्यन्यस्तदा गंगपदेनाप्युपलक्षणीयतीरेण सह घोषस्यान्वयोपपत्तौ कथमन्यवैधुंयं। तस्माद्वास्तव सामानाधिकरण्यविरह-
दपर्यवसन्नं वाक्यमेवं विधप्रमां करोति तच्चानुमानशरीरमेव॥ अथापत्तिमतं भावयति दर्शनार्थं प्रतिर्विरोधेति॥ दृश्यते उपलक्ष्यत इति दर्शनमु-

गुं किं
१०

१०

च्यते अर्थे तेऽप्यतेः नेनेत्यर्थः हेयोपादेयत्वादित्यादिना विषयीक्रियत इत्यर्थः। दर्शनं चासावर्थ्येति दर्शनार्थः तस्मापत्तिरनुपपत्तिरित्यर्थस्तथा च दृश्यमा
नोर्थो यत्रानुपपद्यमानः सन्त्योतरं कस्य यत्तिसादर्शनार्थोपत्तिः यथा जीवन्देवदेवो गृहे नास्तीति इह गृहं सत्त्वं दृढतरं प्रमाणो नोपलब्धं जीवताकापि
भवितव्यमिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानविरोधात् अन्यथाः अनुपपद्यमानमर्थोतरं बहिः सत्त्वं कस्य यत्ति। तदेतद्दृष्टयतिविरोध्ये वेति। विरोध्यनुमानमेवे
त्यर्थः। यद्यपि जीवतो गृहभावस्य बहिः सद्भावो न विरोधी किं त्वनुकूल एवोपपादकत्वात् तथापि जीवन्गृहासत्त्वयोः परस्परविरोधित्वादनुमानं
विरोध्यनुमानं। इदमत्राभि संहितं न तावदनियम्या नियामकयोः परस्परमुपपाद्योपपादकभावः अतिप्रसंगात्। अथानेन सहैव स्थितिरनेन वि
नाः नवस्थानमस्य स मावोदेव मिलितं एवं तर्हि व्याप्तिरेवेयमन्वयव्यतिरेकमुखनिरूप्येति कृतमर्थोतरग्रहेण। न च सत्यप्यविनाभावेतज्ज्ञानवै
धुर्यात्प्रमाणान्तरत्वे अनुपपत्तिप्रतिसंधानस्याभ्युपगंतव्यत्वात् अन्यथाः तिप्रसंगात्। अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। यदाह मिह तदानीन्तन
यदा चान्यत्र तदने हेतिव्याप्तिग्रहणस्य प्रत्यक्षत एव सुकरत्वात्। न चाविनाभावनिश्चयेऽप्यपक्षधर्मत्वादयोपत्तित्वं व्यधिकरणो नाविनाभावस्यै

राम०
१०

वनिश्चयायोगात्। न चान्न प्रमाणद्वयविरोधोपितयासतिरज्जुसर्पवदेकसमिप्यात्वप्रसंगतविभिन्नविषयत्वाच्च। काप्यस्तीतिसामान्यतो गेहस्यापि प्र
वेशादेकविषयताप्यस्तीति चेत्। यद्येवं कचिरस्ति कचिन्नास्तीति वन्न विरोधः। न च त्रापि विरोध एवार्थापसोभयोरप्युपपादनाद्विषयव्यवस्थेति चेत् न वि
भिन्नदेशतयाऽनयोः सर्वत्र संभवव्यतिरेकेणैकविषयतया विरोध एव न संगच्छते। तच्च व्याप्तिशरीरमेव। प्रसिद्धीनुमानसाधारणं चैतत् न हि धूमो
वह्निना विनोपपद्यते धूमाद्वह्निना भवितव्यमनुपलक्ष्ये च न भवितव्यमिति प्रमाणद्वयविरोधे चार्वाग्भागपरमाणव्यवस्थापनस्य च फलत्वात्।
अनुमानाभावे विरोधस्यैवासिद्धेरिति चेत् न व्याप्तिग्राहकेण प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् तस्मात्सुष्टुक्तं विरोधनुमानमिति। ननु तथापि श्रुता
र्थोपनिःपद्यगस्तकेवलव्यतिरेक्यादिवत् किंचिद्वैधर्म्यादिसाहचर्यवणादिति। एकस्य शब्दस्य श्रवणादनुपपद्यमानतया शब्दांतरकल्पना
यासां श्रुतार्थोपनिःपद्यपीनो देवदत्तो दिवान्मुक्त इति वाक्यश्रवणाद्रात्रौ मुक्त इति वाक्यकल्पना। शास्त्रीत्याकांक्षाशब्दैर्नैव पूर्यते न हि भवति।
कंपवतीत्युक्ते कलायमिति शब्दप्रयोगमंतरेण प्रत्यक्षोपदर्शिते पिकर्मणि श्रोतुराकांक्षानिवृत्तिः। क्वचिद्वधू संकेतादावपि चेष्टाविशेषाद

गु० कि०

६९

५१

मि प्रायस्य शब्दविशेषानुमाना देवतत्रित्तिः। ननु वाक्ये न स्वार्थस्य प्रागेव बोधनान्किमनुपपन्नं वाक्यस्वरूपमेव गौरव इति वत्परस्परमन्व
 याभावादिति दूषयति अनुमितानुमानमिति लिङ्गभूताद्वाक्यादनुमिते न पीनत्वे न त्कारणीभूतं हि रविभोजनमनुमीयते। अत्राप्येतदभिसं
 हितं श्रुतार्थापत्तिस्तत्त्वसिद्धांतविरोधिनी। तथा हि सिद्धत्वावदर्थः प्रमाणाविषयो न तु तेनैव कर्तव्यः न च पीनो देवस्तो दिवानभुंक्त इत्यत्र
 एतौ भुंक्त इति वाक्यशेषोऽस्ति अनुपलंभबाधितत्वात्। उत्पत्तिमिव किं सामग्रीतात्वारि व्यापारादिविरहादयोऽप्यशङ्कितमशक्यत्वात्। तस्मा
 दभिप्रायस्य एव परिशिष्यते गत्यंतराभावात्। वेदरूपे च वाक्ये वक्तुरभावात् स चेदभिप्रायो नास्ति नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति। न च लोके तद्वत्स्यारनंतिः
 प्रयोजनत्वात्। लोकवेदयोरेकन्यत्वाच्च। तस्मात्स्वीकरणीयं वेदस्य पौरुषेयत्वं परिहर्तव्यं वा श्रुतार्थापत्तिरिति उक्तं रम्यसंनं। यत्पुनः शास्त्रीचा
 क्रांक्षाशब्देनैव पूर्यत इति किमेतावता यस्य यथानियमस्तस्य तथैव गमकत्वं अर्थवच्छेदेषु तस्याविशेषात्। तस्मात्सुष्ठूक्तमनुमितानुमानमिति
 ॥ संभवमंतर्भावयति संभवोपीति। द्विविधो हि संभवो योग्यताकारे निश्चयाकारश्च। तत्र प्रथमो प्रमाणमेवतिश्चायकत्वात् यथासंभवति प्राप्ति

राम०

६९

मानमपि रहितानं न प्रत्यक्षं मिथ्यात्वं तत्राप्यनुमीयमानवहा विद्रियव्यभिचारसंज्ञाकारिजातीयेनाभाव इति तस्य न ज्ञानेनापमानं ॥ ६ ॥
रोतपः संभवति क्षत्रिये शौर्यमिति द्वितीयस्तथा संभवति सहस्रेण संभवति पणः पुण्ये पुनरर्थमाह अविनाभावित्वादिति। सहस्रं हि
शतेनाविनाभूतं न हि कार्यकारणो न विना भवतीत्यनुमानमेव ॥ सादेतत् उपमानादौ प्रमाणान्तरत्वप्रसक्ति संभावनाया यत्र तत्रावचितं न त
उचितमेव यत्र तु प्रमाणान्तरत्वस्यैव प्रसक्तिविरोधस्तदभावात् प्रमाणमवश्यमुपगंतव्यमत्र आह अभावोपनुमानमेव अपिशब्दात् क्वचि
त्प्रसक्तमेवेत्यर्थः न च भावस्येन्द्रियेण न सन्निकर्षो नापि सत्तामात्रेण व्याप्रियमाणस्य तत्प्रसक्तिविलिखितमत्र आह यथोपनमिति। यथो
त्पन्नकार्यकारणस्य सामग्र्याः सद्भावेलिंगं एवमनुसन्नाकार्यस्य प्रागभावः कारणप्रागभावे सामग्र्यभावे लिंगं ज्ञापकं। स चाभावः क्वचित्प्रस
क्तः क्वचिच्चानुमानिक इति लोकप्रसिद्धस्यर्थः। न चिह्यटो नास्ति भूतले इति प्रतीतेः साक्षात्कारित्वमसिद्धं प्राप्तास्तितादिषु इंद्रियव्यतिरेकेणैव
तथाभावप्रतीतेरिति चेत् न वै जात्यात् न च साक्षात्कृतसमुत्पत्त्योरेकजातीयत्वं तथापि व्यभिचारे वा साक्षात्परिदृश्यमानत्वात्। अभावज्ञान
नमानुमानिकमित्येतदेवासंगतं तथा विधत्स्वाभावादित्येतरपि नास्ति। भवति हि तद्भूतलं तदा चैत्राभाववत् एकज्ञानग्रहणयोग्यस्य ज्ञायमान

गुंकि०
१२

तेतत्रैवतत्रयाः ज्ञातयमानत्वादिति। नचप्रदेशांतरे घटवत्तयाज्ञायमानेनप्रदेशांतरेचतद्वत्तयाः ज्ञायमानेनभूतलेनेदमनैकांतिकमितिवाच्यं
तत्रेतिपदेनविशेषणम्। नचैवंज्ञानाभावस्यात्मधर्मत्वेनभूतलधर्मत्वाभावात्अधिकरणत्वंभूतलज्ञानाभावयोर्विषयविषयिभावलक्षणसंबंध
स्यहेतोर्विद्यमानत्वात्। यत्पुनरत्रप्रलपितंज्ञानाभावो नतावदूतलमात्रेण निरूप्यते घटवत्प्रलपितयाभावप्रसंगात् घटाभावदूतलनिरूप्यत्व
पक्षेत्वन्योन्याश्रयः प्रवृत्तेद्यनुमानेतत्राभावग्रहणं गृहीतेचतस्मिन्तत्सलिंगातायामनुमानप्रवृत्तिः परस्परव्यधिकरणपुनःप्रलप्य
वहारयतीति। तदसत्त्वस्तुगता घटाभाववतैवभूतलमात्रेणज्ञानाभावस्यनिरूपणभ्युपगमात्। नचातिप्रसंगः तत्रघटाभावात्। नचान्योन्या
श्रयः सप्तामात्रेणोपयोगात् यदि तु घटाभाववताभूतलेनानुपलब्धिर्निरूप्यते तदविपरीतस्यैवघटसंबंधस्यप्रसंगः स्यात्तच्चजासुतर
मेवस्यात्। नचेदेवमनुपलब्धिस्वीकारेणप्रतीकारादिति। स्यादेतत्तद्विद्यानंयव्यतिरेकानुविधानेनसप्तपितेनसहाभावस्यायोग्यत्वेनसंबंधाभा
वादधिकरणमात्रनिष्ठतयातत्संकोच्यतेयथापर्वतोवृत्तिमानयैधूमवत्त्वादिसत्रेतिचेत्। भवेदेवंयदिरूपदिष्टपिचक्षुरादेर्योग्यतामीक्षा

राम०
१२

महे। कार्यदर्शनात्तत्कल्पनमिदमपि समानं। न च योग्यताया अनिश्चयमात्रेण सूर्यतरसाक्ष्यत्वात्पङ्कवः तथा ससंयोग्याश्रयात्। कुतो
वाऽनुमीयमानवद्भावावपि चक्षुर्न प्रवर्तते तस्य संबंधवर्तमानविषयत्वात्। वेदश्च अवधानवशेना संबंधवत्त्वादिति चेत्। न चेतदेव कुतः।
व्यवधाने साक्षात्कारि प्रत्ययप्रसंगरिति चेत् तर्हि यत्र साक्षात्कारस्तत्र व्यवधानमिति कृतमस्मा सुमिष्यामि निवेशेन। यदि चाधिकरण
ग्रहणेन तदुपक्षेपं स्यात् न च धर्मावित्वमिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिः स्यात्। अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणमस्ति च प्र
तियोगिस्मरणमस्ति च श्रामेरक्तत्वाभावा नुपलब्धिश्च अधिकरणग्रहकेंद्रियग्राह्याभाववादिनोपि समानमिति चेत्। न प्रतियोगिग्राहकें
द्रियग्राह्याः भाव इत्युपगमात्। ममापि प्रतियोगिग्राहकेंद्रियेणाधिकरणग्रहेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्युपगम इति चेन्न वा यौत्वमिन्द्रियोपनीते तद्वरूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसंगत्वात्। तथापि तत्र संनिरुष्टमिति चेत् हंतैव मन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं चरु
पाभावा नुभवेनेति सिद्धं न समीहितं। यत्पुनरेकाकिभूतलस्वरूपतिरिक्तमभावात्प्रमेयमेव नास्तीति तदसत्त्वं संख्यायाः घटे पिसति

गुं किं
६३

दवस्थत्वात् अद्वितीयमात्रस्य व्यभिचारत् पटद्वितीये भूतले घट व्यवहारात् अद्वितीयतामात्रेण च घटाभाववश्यं ताभावव्यवहारस्यापि प्रसङ्गे वि-
शेषात् प्रतियोगिविशेषाद्विशेषेऽपि दृश्यमाने स्मर्यमाणे च प्रतियोगिनितया भूत भूतलस्याभावव्यवहारहेतुत्वमिति चेत् कस्य पुनः प्रतियोगी
घटः न तावद्भूतलतद्विज्ञानयोः घटेन सह संभवात् परस्परमवध्यत्वाच्च नाप्यभावव्यवहारस्य असत्भावे स घटेऽपि घटाभावव्यवहारस्य प्रसं-
जितत्वात् यत्पुनः कीदृशेन भूतलेनाभागे निरूप्यत इत्यादि तदसत्भावव्यवहारस्यापि विलोपप्रसङ्गात् तथा हि घटव्यवहारे न तावद्भूतल-
मात्रेण निरूप्यते अघटवत्यपि प्रसङ्गात् नापि सद्वितीयेन पटशकटवत्यपि प्रसङ्गात् अवस्थानुपपत्तेः घटवता तु तन्निरूपणे घटसत्वात् प्रा-
कृतसंबंधानुपपत्तेः स तिसंबंधे वा घटवति घटस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् तस्माद्भावव्यसनमपित्यज्यतां स्वीक्रियतां वा भावः प्रमेयमिति स-
चुप्रथमतो द्विधा संसर्गाभावस्तादात्म्याभावश्च संसृज्यमानप्रतियोगिनिरूप्यो भावः संसर्गाभावः तदात्मत्वाभिमतप्रतियोगिनिरूप्यश्च तादा-
त्म्याभावः न च संसर्गधिकरणोऽपि शाचतादात्म्यं नास्तीत्ययमपि संसर्गाभाव एवेति वाच्यं न च संसर्गपि शाचयोस्तादात्म्यं प्रमाणसिद्धं किंचिदस्ति यत्र न

राम०
६३

प्रतिषेधनीयं किं तु संभवात्तया प्रसंजितस्य पिशाचस्यैवायं प्रतिषेध इति। संसर्गभावोऽपि प्राक्प्रध्वंसात्संताभावभेदेन त्रिधा भिद्यते। चरमसा
 मग्रीसन्निपतितसमवायिकारणा जातीये संभावितोत्पत्तिकस्य कार्यजातीयस्य स्वोत्पत्तौ प्राक् संसर्गभावः। तथा जातीयकारणोत्पन्नस्य पश्चात्
 संसर्गभावः प्रध्वंसाभावः। संबन्धिमात्रे समवायिकारणा वृत्तिः स संबन्धिमात्रस्यानियतकालः संसर्गभावः। तदनेनेह भूतले घटो ना
 स्तीति व्याख्यातं घटतत्संसर्गमात्रयोस्तत्तन्निषेधा संभवेऽपि संसर्गविशेषव्यक्तेरसंताभावात्। नचाप्रसक्तप्रतिषेधः सामान्यतस्तस्यापि प्रसक्त
 त्वादिति। सचायं नोत्पद्यते नापि विनश्यति। इतरेतरभावोऽप्येकपिंशभावेऽपि सामान्यवदविनाशित्वान्नित्य इति॥ ऐतिह्यमंतर्भावयति तथैतिह्य
 मपि। इतिह्येति निपातसमुदायः पुरावृत्तेतस्य भाव ऐतिह्यं। यथा दुष्प्रतिनिर्दिष्टवक्त्रकंप्रवादपारंपर्यमैतिह्यं श्रुतिस्मृतिरिवाक्यवत्प्र
 सिद्धप्रवृत्तप्रवक्त्रकं यन्नभवतिलोके च प्रसिद्धमवाधिताकारं प्रवादपारंपर्यं यदभिसंधाय पठंति आचार्यश्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिक
 ल्पनमिति। एवं चावितथ्यमेवेत्याप्तोपदेश एवातथा चानुमान एवांतर्भवतीति भावः॥ ननु सिद्धमनुमानं पंचावयवप्रयोगसहायतानुज्ञानस्या

प्रागभावः॥

त

गुंकि०
१४

नुपपन्नातद्वतिरेकेऽनुमीयतेऽर्थोनेनेत्यर्थो लिङ्गंतस्यार्थस्य निश्चितस्य साध्याविनाभावितया स्वयंगृहीतस्य प्रतिपाद्यतेनेनेति प्रतिपादनं
प्रतिपादकं पदार्थं परसंदेहच्युदासार्थतत्पदार्थानुमानं। केन रूपेण पुनस्तत्प्रतिपादकत्वं तदाह पंचावयवेन नुवाकोनेति। इत्थं भूतलक्षणे
तृतीयापंचावयववत्पदार्थः। अथवा निश्चितस्यानुमेयस्य प्रतिपादनं प्रतिपत्तिर्येन लिङ्गप्रतिपादनाकांतरव्यापारवता पंचावयवेन वाक्ये
न स्मृतिसमाहृतेन परस्य भवितुं तत्राभूतं वाक्यं पदार्थानुमानमिति। नचैवं सप्तम्यनुमेयप्रतिपत्तेः शाब्दत्वप्रसंगः केवलशब्दस्यानिमित्तत्वा
त्। नच लिङ्गप्रतिपादनमात्रेण विरम्य व्यापारभावो विभिन्नविषयत्वादिति। ननु वौद्धादीनां द्वयवेनापि वाक्येन व्यवहारोऽस्तद्व्युदासार्थं
स्वात्मैव विवेचयति पंचावयवेनेवेति। इतरव्यवच्छेदोऽवधारणार्थः तच्च व्युत्पादयिष्यते। प्रकृतमर्थमाधिकृतसंसर्गिधवद्विपर्ययाच्च्युसन्नयो
रपि जल्पवितंडाभ्यां गलितैः हंकारे संरिग्धतामेव नीत्वा प्रतिपादनं। इयांस्तु विशेषः कस्यचित्स्वरसवाही संदेहः कस्यचिदाहार्यः तदनेन संरिग्धप्र
तिपत्तये पंचावयववाक्यसंगमेवेति दर्शितं। नहि स्वयं स्वभ्यस्तशास्त्रस्य पुस्तकोपादानमेकांततोऽनुपपन्नमेवेति बालस्यापि तथा संभवतीति भा
॥ एतद्विस्ववपनुमानोपादयत्तच्च स्वयमप्रतिपत्तएवाकोतथासति परप्रतिपादनस्यानुपपत्तेरतज्ज्ञाहपंचावयवेनेति॥ अर्थोनेनेति॥ ॥८

राम०
१४

वःपदानिपुनःपरस्परान्वितं स्वार्थबोधयंतिसंतिवाक्यार्थलिंगमन्यथावेति। किमार्द्रकवणिजो बहिर्त्रिचिंतया। नहि स्वातंत्र्येण शब्दस्य प्रामाण्यमस्मा
भिरिष्यते किंतु वक्तृज्ञानापेक्षया। न चान्वितिभिधाने प्रमाणमस्ति अन्वितार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः यत्र व्युत्पत्तिस्तद्वत्कृत्वा पदार्थोत्तरान्वित
मिति न प्रकृतोपयोगि। न हि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमभा तत दृष्टकृत्वा स्पर्शवदिति तद्वत्कृत्वा स्पर्शविषयः आकांक्षानुपपत्तिरस्ति। न हि सामान्यतो
नवगमेः न्ययविशेषे जिज्ञासा स्यादिति चेत्। न दृष्टेरसविशेषे जिज्ञासा वदाक्षेपतोप्युपपत्तेः शब्दमहिमानमंतरेण यतः कुतश्चिदपि स्म
तेषु पदार्थेष्वन्यप्रतीतिः स्यात् न चैवं ततः शक्तिवश्यं कल्पनीयेति चेन्न आधुंकका व्यानुपपत्तेः सहिसंसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचनानन्वसो
त्प्रेक्षायां चिंतावशेन पदार्थस्मरणव्यतिरिक्तमन्यत्प्रत्यक्षादिसंभवति ततः कविभिः स्मृतानां संसर्गो नावगम्येत नाच यन्न नियमेन यदपेक्ष
ते तेन तत्रावश्यं शक्तिराधेया तथा सत्कारकता प्रकादिभिः कार्यज्ञेयादिषु शक्ति कल्पनागौरवस्य सर्वत्र दुर्वा रत्वात् स्यादेतत् पंचावयववाक्यं तत
तदर्थे धियमाधत्त इत्यसंगतं निरवयवस्य हि स्मृतेरूपस्य शब्दत्वात् यद्यपि चनाप्रतिपादिताद्यर्थप्रतिपत्तिरर्थप्रतिपत्तौ च सत्सौतदन्यथानु

गुंकि०

१५

१५

पपत्त्यास्योतामिधानस्यप्रतिपत्तिरित्यन्योन्याश्रयैस्ततयानार्थोपत्तिः प्रमाणांतथापिगौः परमित्यभिन्नाकारवगाहिप्रत्यक्षमेव नानावर्णातिरिक्तमेकमवयव्यादिवदभिन्नार्थस्योदसाधयति न चेन्नौपाधिकंतदभावात् न तावदेकधीविषयत्वमुपाधिः अनुभवानांक्रमशालितया तत्प्रभवसंस्काराणांक्रमवत्तात्तल्लनितस्मृतीनामपिक्रमवत्तात् अननुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्ययायोगात् नाप्येकार्थप्रतीतिहेतुत्वमुपाधिः अन्योन्याश्रयप्रसंगात्प्रतीतिलोकपदत्वेरकार्थहेतुत्वंप्रवृत्तेचतस्मिन् एकपदत्वसिधिरितिअतएवनेकार्थसंबधारमानमुपाधिः तस्मादुपाधेरसंवेदनाद्वनादिप्रत्ययवदयंप्रत्ययो न भ्रांत इति अत्रोच्यते औपाधिक एवायमभिन्नविषयः संभवति तित्वैकार्थप्रतीतिहेतुत्वमेवोपाधिः न चान्योन्याश्रयत्वं पूर्वमेकपदत्वावधारणानभ्युपगमात् एकार्थप्रतीतिहेतुत्वंचवर्णानांक्षणिकत्वेपिस्मर्यमाणानांनियतानुपूर्वाविशिष्टानांयावेतोयादशायेचेत्यादिप्रतिगृहीतानांमुकरमेव अन्यथातस्योदस्फोटस्वीकारेपिसमानत्वदितिकृतंविस्तरेण पूर्वपूर्वपदानुस्मरणानुगृहीतमंत्यपदंस्मर्यमाणंवाक्यंन पुनरनुभूयमानंक्रमवद्वर्णसमुदायस्यपदस्यश्रवणे इंदियजातानुभवगोचरत्वासंभवात् यथाच पूर्वपूर्ववर्णानुस्मृतिनिचयसहितानुवर्णानु

राम०

१५

मवस्थां सोपां सवर्णं स्म सनुभवयोस्त्रिचतुरनिरंतरमुच्चार्यमाणवर्णपक्षे च विनश्यदविनश्यदवस्थयो रूपां त्यां त्यानुभवयो ले वृत्तं सनुभव रूपवैचि
त्र्यस्यैकस्य च ज्ञानस्य कारणत्वेन संभवति तत्सर्वसमानतंत्रादिति ध्वान्नेह प्रतन्यते परप्रक्रिया तु प्रथमवर्णज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्योत्पद्यमानते
त्येकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादः द्वितीयवर्णज्ञानस्योत्पादः तेन च पूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहितेन द्वितीयसंस्कारस्योत्पद्यमानता प्रथमवर्णज्ञा
नस्य विनश्यत्ता इत्येकः कालः ततः संस्कारान्तरस्योत्पादः द्वितीयवर्णज्ञानस्य विमृशता प्रथमवर्णज्ञानस्य विनाशः अंत्यवर्णानुभवस्योत्पादः उत्पन्ने
न च संस्कारेणानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः स्मरणस्योत्पादः अंत्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता द्वितीय
वर्णज्ञानस्य विनाशः ततः समयस्मृतेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः समयस्मृतेरुत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्ता अंत्यवर्णानुभवस्य विनाशः परार्थ
प्रतिपत्तेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः परार्थप्रतिपत्तेरुत्पत्तिः स्मरणस्य विनाशः संकेतस्मृतेर्विनश्यत्ता संस्कारस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः त
तः संस्कारस्योत्पादः परार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता संकेतस्मृतेर्विनाश इत्येकः कालः ततः परार्थप्रतिपत्तेरपि संस्काराद्विनाश इति। अस्यां तु प्रक्रियायां संके

गुंकिं
१६

तस्मत्तिसमयएवांत्यवर्णानुभवस्मरणो नविनाशितत्वात्परार्थे प्रतिपत्तौ पूर्वमावित्वमपि नास्तीति कारणत्वं न स्यादिति दोषे स्मरणानुभवयोरविरो
धएवपरिहारायेति मंतव्यं वाक्यप्रक्रिया तु अंत्यवर्णानुभवस्योत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्वात्ततः संस्कारपदप्रतिसंधानयोस्तद्यमानतेत्येकः कालः अथ
तयोत्पादः स एव पदप्रतिसंधानात्मा समयसंस्कारो दोषः संबंधस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादिविचित्रप्रत्ययविनश्यत्वेत्येकः कालः अथ तयोत्
त्पादः स एव पदप्रतिसंधानात्मा समयसंस्कारो दोषः संबंधस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादिविचित्रप्रत्ययस्मरणस्योत्पादः चित्रप्रत्ययस्य विनाशः पदप्र
तिसंधानस्य विनश्यत्वेत्येकः कालः ॥ पंचावयववाक्यमित्युक्तं तत्र च विशेषनिश्चयार्थमाह अवयवा इति ॥ पुनः शब्देनावधारणार्थेन जिहासादयो
निरस्ताः तेषामशब्दरूपत्वात् तत्र न्यायपरिमाप्रत्वात् प्रथमं प्रतिज्ञा मुदा हरति तत्रानुमेयोद्देशो विरोधी प्रतिज्ञेति तत्र ते पुत्रावयवेषु मध्ये नन्वेवं स
तियुक्तं तदनुमित्यस्य विप्रतिज्ञात्वं स्यात् अनुमेयोद्देशत्वात् अतः स्वोक्तमेव विवर्णोति प्रतिपिपादयिषितेत्यादिना अस्तित्वादधर्मापेक्षया सर्व एव
हि धर्मिणो धर्मविशिष्टा अतः प्रतिपादयितुमिष्टेन च धर्मणा विशिष्टो यो धर्मी पक्षस्तस्योद्देशमात्रमभिधानमात्रं साधनरहितं प्रतिज्ञा न च तद्धू

राम०
१६

न्यमुद्देशमात्रं किंचित्करमित्यत्राप्युद्देशविषयापादनार्थमिति। उपदेशो हेतुः न न्वेवमप्यसाधनांगत्वात् नैतत्प्रयोगाहमिति चेत्। कथं पुनरस्या
साधनांगत्वं किं सर्वं यैव कथा स्वनुपयोगात् अथोपपन्नस्यान्यथैवल्लभत्वात्। आद्ये विप्रतिपत्तिमपिनोद्भावयेत् अनुद्भावयन् कथमिव प्रतिवदे
त् अतिवदतश्च कथं वचनं कथं त्वमियात्। तथा च कथमेकोपि निगद्येत निगृहीयाद्वा नापि द्वितीयः सहि विवाहाद्वा अवयवांतराद्वा विवाहाद
पि व्यवहिताद्वा अवयवांतरैकवाक्यतापन्नाद्वा। अवयवांतरापि साक्षाद्वा श्लेषतो वेति। न तावदाद्यः आसत्तेरभावादेकवाक्यतानुपपत्तेः। आसन्नौ वा
आंतरालिकासाधनांगवचनेन निगृह्येत। अनिग्रहे वा परापर्यनुयोज्योपेक्षणमासादयेत्। द्वितीये वा विवादादवंचयमपि पराभ्युपेतपक्षविपरीतां
कोटिमुपनीय तत्तिद्वयेऽवयवांतरमभिदधाति ब्रूमः न ह्येवंभूतविपरीतकोट्यपदर्शकवाक्यव्यतिरेकेणान्यद्वाक्यं प्रतिज्ञास्वरूपमस्ति। नापि तृतीयः न
हि प्रतिज्ञार्थो हेत्वादिति श्रुतुर्भिरभिधीयत इति वक्ष्यामः॥ नापि चतुर्थः सद्यपेक्षाकालेऽन्यदा वा। न तावदाद्यः न ह्यनिसंशब्दं बुभुक्षमानायां नित्यः प्रा
दृश्यनुत्काऽन्यकिंचिदपेक्षितं कृतकत्वादिति वा यत्कृतकं तदनित्यमिति वा कृतकः शब्द इति वा सर्वस्यापाततो संबंधत्वेनावगतिहेतुत्वाभावात्। प्रतिपन्नविवा

गुं किं

॥७

१७

दविषयाहितदर्थे तन्निर्णयहेतुसाधनं बुमुत्सामहे ननु साधनं प्रथमतः प्रतीत्यपश्चात् विवादविषयं तथा च तस्यैव प्रथममभिधाने प्राप्ते अन्यस्याभिधानानुपयोगात् आक्षेपस्यापि कुतो वकाशः अपेक्षितकरो च वचनव्यतिरेकेणापेक्षितसिद्धेरभावात् भाष्यं न हानि यत्कृतकं तदनिर्णयथा घटा कृतकश्च शब्द इति वचनमवधानकारणं परस्परश्रयप्रसंगात् अवधाने सत्यर्थनिश्चयः तस्माच्चावधानमिति वाक्यसामग्रीनियमानादरे त उदाहरणक्रमोपि नाद्रियेत प्रतिपाद्यापेक्षानियमानुरोधश्च समान इति अनित्यः शब्द इति तु अपेक्षिताभिधानवचने कृते कुत इत्यपेक्षायां कृतकत्वादिरहेतोः समुचितसमुन्धानमिति रमणीयं ॥ प्रतिज्ञाया उदाहरणमाह द्रव्यं वायुरिति वायुद्रव्यमित्यर्थः यो हि वायुस्वरूपं जानन्नपि तस्य द्रव्यत्वे संदिग्धत्वं प्रतिस्ति साधयिषितेन द्रव्यत्वेन विशिष्टस्य वायोरभिधानं प्रतिज्ञेति कथायां नियमः शास्त्रे तु प्रतिप्रतिमात्रमीदितमिति विभावनाय द्रव्यं वायुरिति व्यस्यभिधानं अविरोधिपदस्य तात्पर्यमाह अविरोधिग्रहणादिति प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽभ्युपेतं प्रतिप्रन्नं तद्विरोधमनुमेयाभास इत्यर्थः एवंविधस्यापि भूमादिना कदाचिदनुमातुमिष्टत्वात् ननु वैशेषिकस्य प्रत्यक्षानुमानप्रमाणादयमात्रमभ्युपगच्छतः

राम०

॥७

स्वशास्त्रादिविरोधस्य कुतः प्रसक्तिः न हि शास्त्रं नाम पृथक् प्रमाणमस्तीत्यत आह अमुपगतेति न केवलमुभयसिद्धे नानुमानेनापितु लोकेशा हृत
या प्रसिद्धेनास्माभिश्चानुमानतया म्युपगतेनेति नेयं। अमुपगममात्रस्य शब्देनैव लब्धत्वात्। अपि च न केवलं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपितु परशा
स्त्रमपियत्सयममुपगतमागमतया म्युपगतप्रागमात्यंतेनापियद्विरुद्धं तदपि प्रतिज्ञाभास इत्यर्थः। प्रत्यक्षविरुद्धमुदाहरित्यथाऽनुसो ग्नि
रिति प्रत्यक्षविरोधीयथा ग्निरनुस इति योजना। प्रसक्तं प्रतिषिध्यते न च तेजो व्यतिरिक्ते न्यस्मिन् क्वचिदुल्लेखमवगतं अनुमानादेवावगमे
परंपरापातप्रसंगात्। प्रत्यक्षेण च प्रतीतौ तद्विषयमनुमानं तैर्नैव बाध्यत इति। न न्वयुक्तमेतत्वाच्चा विनाभावयोः सहा संभवात् बाधेत्यपक्ष
धर्मत्वमनैकांतिकत्वं च स्मारिते चेत्। अत एवेदं पृथक् हेतुदूषणमिति वदामः। न हि सर्वोपसंहाररूपमात्रापरिगृहीतस्य वहेर्विपक्षत्वं सप
क्षत्वं वा असति बाधके वेधसापिसुवचं। बाधेन तु तत्वे तत्तत्कालीनमनैकांतिकत्वं संभवत्यपि किं तेन उपजीवके न उपजीव्यस्य बाधस्य क्रि
यते अन्यथा तु विरुद्धस्यापि परिहारप्रसंगात्। तत्र हि साध्यस्य निश्चितत्वे हेतुरसिद्धो हेतु निश्चये वा साध्यं बाधितमिति कुतो विरुद्धत्वावकाशः

गु० कि०

१८

१४

उपजीव्योपजीककभावेनतद्यवस्थप्रकृतेपिसमानेति। अनुमानविरुद्धमुदाहरति घनमंवरमिसनुमानविरोधी। आकाशं हि स्वकाशं हि
स्वकार्यभूतेनशब्देनसमवायिकारणतयाऽनुमीयते शब्दश्चविभुगुणत्वेनसार्वत्रिकोप्यसमवायिकारणप्रादेशिकत्वान्नियम्यतेपरिपुनर
समवायिवत्समवायिकारणमप्यस्मिन्निविष्टवयवितयानियतेदेशं स्यात् नतर्हिगंधादिवत्सर्वत्रोपलभ्येत। ततो धर्मिग्राहकप्रमाणादेव घनमं
वरमितिप्रतिज्ञावाध्यते। अभ्युपगतविरुद्धमुदाहरतिग्राह्यगोनेति। क्षीरयानोदाहरणेन हिद्वद्व्यत्वात्सुरापानस्यपावनत्वंदर्शयतातस्या
वनत्वंतावद्वश्यमभ्युपगतव्यंनचतत्रानुमानं प्रभवति श्रुतिस्मृत्यागमसमधिगम्यत्वात्। तथाचदृष्टांतसाधकेनैवस्वयमभ्युपगतेनसुरापानस्यप
वित्रत्वंवाधितंभवति। स्वशास्त्रविरुद्धमुदाहरतिवैशेषिकस्येति। ननु किमियं परिभाषा यत्स्वशास्त्रेणोक्तं तत्रैवप्रदेयमित्यत आहवैशेषिक
स्येति। विशेषो व्यवच्छेदः तत्त्वनिर्णयः तेन व्यवहरतीत्यर्थः। नचसत्कार्यगोदेप्रमाणं निश्चायकमस्तीत्यभिप्रायः। विवादाध्यासितोभावः कारणव्या
पारात्प्रागपिसत्कार्यत्वात्तस्यसुनः कारणव्यापारात्प्राकृतसन्नभवनिनतत्कार्ययथा प्रधानमितिचेत्। नव्याद्यातात्तयद्यपि कतिज्ञाप्रसाधारणानि

राम०

१८

व्यायग्न न किरा वली

३०००

वस्ता ३

